T.C
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
KELAM BİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

ÇERKEŞÎZÂDE MEHMED TEVFÎK EFENDİ'NİN RİSÂLETÜ'L-HAMÎDİYYE-RİSÂLE FÎ KABÛLİ'T-TEVBE ADLI ESERİNİN TAHLİL, TERCÜME VE İLMİ NEŞRİ

KADİR İNCE

TEZ DANIŞMANI
DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET FATİH SOYSAL

EDİRNE, 2024

ÖZET

Bu tez çalışmasında "Çerkeşîzâde Mehmet Tevfîk Efendi'nin Risâletü'l-Hamîdiyye-Risâle Fî Kabûli't-Tevbe Adlı Eserinin Tahlil, Tercüme Ve İlmi Neşri" başlıklı tezimiz incelenmiştir. Tezimiz bağlamında ele aldığımız Hamîdiyye Risâlesi, tevbe ve tevbe bahisleri etrafında Ehl-i sünnet ulemasının eserlerinden fikirlerinin nakledildiği reddiye ve derleme mahiyetinde klasik ilim geleneğine göre şerh türü Arapça bir eserdir. Tezimizin girişinde Hamîdiyye Risâlesi ve müellifi Çerkeşîzâde Mehmed Tevfîk Efendi hakkında bilgiler verildi. İki kısma ayırdığımız tahlil bölümünde önce eserde kullanılan kaynakların tahlili yapıldı. İslami ilimler arasında en çok kelam ilmine ait bu kaynakların çoğunlukla klâsik ilim geleneğine göre yazılmış şerh türünde olduğu müelifleri ile birlikte özellikleri açıklandı. Muhtevasının tahlilinde risalenin mutevasında geçen tevbe meseleleri ve yoğun şekilde büyük günahın affı için tevbeyi kula ve tevbeyi kabul etmenin de Allah'a vacip/zorunlu olması meselesi ele alınmıştır. Bu görüşleri iddia eden Mutezile'ye karşı Ehl-i sünnet uleması, büyük günahın affında tevbe etmenin kula vacip olmadığını Allah'ın dileğine kaldığını ve şartları yerine getirilen tevbenin kabulünün Allah'a vacip olmadığını, Allah'ın ancak vaadi gereği fazileti ve ihsanıyla tevbeyi kabul edeceğini belirtmişlerdir. Ayrıca vücub meselesini ve diğer tevbe meselelerini ilgili kelamî konular ve ilgili ayet-i kerime ve hadis-i şeriflerle izah etmişlerdir. Böylece tevbenin vücubiyeti hakkında hem Mutezile hemde Ehl-i sünnet'in görüşlerinin delilleri ele alındı. Sonra risalenin Türkçe tercümesi yapıldı. En son da eserin ilmi neşrinde müellifin nakilde bulunduğu metinlerin kaynakların yerleri ile bu kaynaklar ve müelliflerini tanıtan bilgiler dipnotlarla gösterildi. Neticede Hamîdiyye Risâlesi, tezimizde tüm yönleriyle derinlemesine incelenmiştir. Böylece eserin tahlili, tercümesi ve ilmi neşrini yapılarak ilim dünyası ve okuyucunun hizmetine sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Din, İslam, Tevbe, Kabul, Vacip, Vücûb Alallah, Büyük Günah, Af, Bağışlanma, Hamîdiyye, Risâle, Çerkeşizâde Mehmed Tevfîk Efendi.

ABSTRACT

In this thesis study, our thesis titled "Analysis, Translation and Scientific Publication of Çerkeşîzâde Mehmet Tevfîk Efendi's Work Named Risâletü'l-Hamîdiyye-Risâle Fî Kabûli't-Tevbe" was examined. Hamîdiyye Treatise, which we discussed in the context of our thesis, is an Arabic work of commentary type according to the classical scientific tradition, in the nature of a refutation and compilation, in which the ideas of the Ahl al-Sunnah scholars are conveyed from the works of the Ahl al-Sunnah scholars around the subjects of repentance and repentance. In the introduction of our thesis, information was given about the Hamîdiyye Treatise and its author Çerkeşîzâde Mehmed Tevfîk Efendi. In the analysis section, which we divided into two parts, first the sources used in the work were analyzed. It was explained that these sources, which mostly belong to the science of kalam among Islamic sciences, are mostly in the type of commentaries written according to the classical science tradition, and their characteristics together with their authors. In the analysis of its content, the issues of repentance mentioned in the text of the treatise and the issue of repentance being obligatory on the servant and accepting repentance on God for the forgiveness of major sins were discussed intensively. Against the Mu'tazilites who claim these views, the scholars of Ahl al-Sunnah state that it is not obligatory for the person to repent for the forgiveness of a major sin, it is up to Allah's will, and that it is not obligatory for Allah to accept repentance when the conditions are met, and that Allah only accepts repentance with His virtue and benevolence as per His promise They stated that they would. In addition, they explained the issue of obligation and other issues of repentance with relevant theological issues and relevant verses and hadiths. Thus, the evidence of the views of both Mu'tazila and Ahl al-Sunnah regarding the necessity of repentance was discussed. Then the Turkish translation of the treatise was made. Finally, the locations of the sources of the texts quoted by the author in the scholarly publication of the work and information introducing these sources and their authors were shown with footnotes. As a result, Hamîdiyye Treatise has been examined in depth in all its aspects in our thesis. Thus, the work was analyzed, translated and scientifically published and presented to the service of the scientific world and the reader.

Key words: Religion, Islam, Repentance, Acceptance, Necessity, Wücûb Allâllah, Great Sin, Forgiveness, Forgiveness, Hamîdiyye, Treatise, Çerkeşizâde Mehmed Tevfîk Efendi.

ÖNSÖZ

Çerkeşîzâde Mehmed Tevfîk Efendi, Osmanlı Devleti'nin son devirlerinde yaşamış, devletin çeşitli kademelerinde farklı görevlerde bulunmuş ve daha çok kelam ilmi ile ilgili eserler vermekle birlikte farklı alanlarda da kıymetli eser ve risaleler vermiş Çerkeşizâdeler olarak bilinen köklü bir ulema ve tasavvuf ehli bir aileye mensup çok yönlü bir âlimdir. O'nun klasik ilim geleneği içinde 24 sayfa Arapça olarak yazdığı *Hamîdiyye Risâlesi*, bazı kaynaklarda *Tevbe Risâlesi* veya *Risâle fî kabûli't-Tevbe* olarak da geçmiş fakat basımı onaylanmadığı için Mısır'da *Hamîdiyye* ismiyle bastırıp İstanbul'a getirttiği bir eserdir. Bu matbu eser, geniş olarak ele alınan tevbe etmenin kula ve kabulünün Allah'a vacip olduğuna dair Mutezile'nin görüşlerine karşı reddiye şeklinde ve diğer tevbe meseleleri konusunda Ehl-i sünnet ulemasının sünni görüşlerinin başta kelam ilmi olmak üzere diğer İslâmi ilim dallarınına ait eserlerinden nakillerle aktarıldığı derleme mahiyetindedir. Böylece çalışmamıza konu olan *Hamîdiyye Risâles*i bağlamında ele aldığımız tezimizde, önce risalenin müellifi tanıtılacak sonra da eser, etraflıca ele alınıp incelenerek eserin kaynakların ve muhtevasının tahlili, Türkçe tercümesi ve ilmi neşri yapılıp ortaya konularak tanıtılacaktır. Böylece eser, ilim dünyasına ve okuyucunun hizmetine sunulmuş olacaktır.

Bu çalışmamızın giriş bölümünde, tezin konusunu oluşturan risalenin muhtevasının konusu hakkında kapsayıcı genel bilgiler verilecek, risalenin önemi ve bu bağlamda tezin önem ve amacı anlatılacak. Sonra tezde ele aldığımız risalenin tahlil, tercüme ve ilmi neşrinde izlediğimiz yöntemler hakkında bilgiler vereceğiz. Sonra eserin müellifi Çerkeşîzâde Mehmet Tevfîk Efendi'nin hayatı ve Hamîdiyye Risâlesi hakkında genel bilgiler verilecektir.

Birinci bölümde, Risalenin muhtevasının ve kaynaklarının tahlili yapılarak değerlendirilecek, kaynakların tahlilinde, müellifin risalede yararlandığı kaynakların, ne tür özelliklere sahip kaynaklar olduğu, hangi ilim dalı ve müellife ait kaynaklar olduğu hakkında genel bilgiler verilecektir. Muhtevasının tahlilinde risalenin metninin konusu değerlendirilecek. Muezile'nin tevbeyi vacip gören düşünceleri karşısında Ehl-i sünnet'in tevbenin vacip olmadığı hakkındaki görüşleriyle diğer tevbe meseleleri hakkındaki sünni

görüşlerini ele aldığı için önce Mutezile'nin görüşleri değerlendirilecek, sonra Ehl-i sünnet'in gene görüşleri değerlendirilecek sonra da metin kısmı değerlendirilecektir.

İkinci bölümde, risalenin Arapça metninin Türkçe tercümesi yapılacaktır. Üçüncü bölümde, risalenin ilmi neşri ile müellifin nakilde bulunduğu metinlerin yerleri nakil edilen kaynaklardaki yerleri tespit edilecektir.

Üzerinde çalıştığımız sıkı Arapça metinlerden oluşan *Hamîdiyye Risâlesi*'nde kelam ilminin önemli birçok konusuyla bağlantılı şekilde tevbenin kabulünün vücubiyeti meselesi geniş olarak ele alınmıştır. Ayrıca eserin yararlanılan kaynaklar itibariyle İslamî ilimlerin tüm dallarına ait eserlerden oluşması ve daha çok kelam tarihinin her dönemindeki önemli Ehl-i sünnet ulemasının kelam ilmime ait eserlerinden oluşması açısından zengin bir ilmi edebiyata sahip olduğunu göstermektedir. Bu nedenlerden dolayı bu çalışma, kelam ilmine olan vukufiyetimizin artmasına vesile olmuştur. Dolayısıyla bu risaleyi incelemeyi tez konusu olarak öneren ve tez dönemi sürecimde tüm meşguliyetlerine rağmen çalışmamın gidişatı hakkında öneri, tavsiye ve yönlendirmeleriyle sürekli arayarak çalışmamı takip edip her zaman ilgilenerek danışmanlık eden muhterem üstadım Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Fatih SOYSAL hocama çok teşekkür ediyorum. Yine öğrenim ve tez dönemimde yönlendirmeleriyle kendisinden istifade ettiğim engin fikirleriyle bilgi ve düşünce dünyamın güçlenmesine vesile olan muhterem üstadım Prof. Dr. Muhammet ALTAYTAŞ hocama çok teşekkür ederim. Ayrıca uzun mesai isteyen bu çalışma sürecimde bana her zaman anlayışla destek veren aileme de çok teşekkür ediyorum.

Kadir İNCE

Edirne 2024.

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **i**
ABSTRACT ..... **ii**
ÖNSÖZ ..... **iii**
İÇİNDEKİLER ..... **v**
KISALTMALAR ..... **vi**

GİRİŞ **1**
I. HAMÎDİYYE-TEVBE RISÂLESI'NİN MÜELLİFİ HAKKINDA BİLGİLER 18
1. ÇERKEŞÎZÂDE MEHMED TEVFîK EFENDİ 18
1.1. Hayatı 18
1.2. Nisbeleri, Mensûbiyeti ve Ailesi 19
1.3. Eğitimi ve Görevleri 24
1.4. Eserleri 26
1.5. İlmî ve Kelamî Kişiliği 36
II. HAMÎDİYYE RİSÂLESİ HAKKINDA BİLGİLER 38
1. Yeni İlm-i Kelam Dönemiyle İlişkisi ve Özellikleri 38
2. Hamîdiyye Risâlesi'nin Basım Süreci 43
3. Hamîdiyye Risâlesi ve Müellifinin Fazilet ve Önemine Dair İthaflar 47

BİRİNCİ BÖLÜM **52**
I. HAMÎDİYYE RİSÂLESİ'NİN KAYNAKLARININ TAHLİLİ 52
1. HAMÎDYYE RİSÂLESİ'NDE KULLANILMIŞ KAYNAKLAR VE ÖZELLİKLER 52
1.1. Akâid-Kelâm İlmi Eserlerinden Yararlanılan Kaynaklar ve Özellikleri 64
1.2. Tefsir İlmi Eserlerinden Yararlanılan Kaynaklar Ve Özellikleri 77
1.3. Diğer İlim Alanlarından Yaralanılan Kaynak Eserler 79
II. HAMÎDİYYE RİSÂLESİ'NİN MUHTEVASININ TAHLİLİ 82

İKİNCİ BÖLÜM **101**
HAMÎDİYYE RİSÂLESİ'NİN TERCÜMESİ 101

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 146
HAMÎDİYYE RİSÂLESİNİN İLMİ NEŞRİ 146
ARAPÇA KAYNAKLAR 186
1. Hamîdiyye Risâlesi'nde Kullanılmış Kaynak Eserler 186
2. Kaynak Ve Müellifleri Tanıtan Kaynak Eserler 192

SONUÇ 196
BİBLİYOGRAFYA 199
EKLER 208

KISALTMALAR

a.g.e. = Adı Geçen Eser
a.g.m. = Adı Geçen Makale
a.g.mlf. = Adı Geçen Müellif
a.g.tz. = Adı Geçen Tez
b. = Bin, İbn
bk. = Bakınız
BOA: = Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c. = Cilt
Çev. = Çeviren
DİA: = Diyanet İslam Ansiklopedisi
EO. = Eski Osmanlı
Hz. = Hazreti
m. = Miladi
MŞH. = Meşihat Arşivi
nr. = Numara
OE. = Osman Ergin
ö. = Ölüm tarihi
s. = Sayfa
thk. = Tahkik eden
trc. = Tercüme eden
ty. = Tarih yok

GİRİŞ

Tezin Konusu Ve Kapsamı

Osmanlı'nın son kritik dönemlerinde yaşamış Çerkeşîzâde Mehmed Tevfik Efendi'nin Hamîdiyye Risâlesi'nde büyük günahın affında tevbe etmeyi kul için ve kulun ettiği tevbesinin kabulünü Allah için vacip/zorunlu gören Mutezile'ye karşı görüşlerinin İslamî ilimlere ait eserlerinden nakillerle derlenmiştir. Ayrıca diğer tevbe meseleleri, ilgili ayet-i kerime ve hadis-i şeriflerle aktarılmıştır. Hamîdiyye Rîsalesi bağlamında ele aldığımız tezimizin konusu "*Çerkeşîzâde Mehmed Tevfik Efendi'nin Risâletü'l-Hamîdiyye-Risâle Fî Kabûli't-Tevbe Adlı Eseri'nin Tahlil, Tercüme Ve İlmi Neşri"* başlığı ile hem eser ayrıntılı olarak incelerek ortaya konulacak hemde müellifin hayatı, eserleri ve ilmi kişiliği hakkında bilgiler verilecektir.

Bu tez çalışmamızın giriş bölümünde, tezin konusu ve önemine dair, tezde ele aldığımız risale bağlamında, tevbe ile ilgili meseleler hakında Ehl-i sünnetin görüşleri aktarıldığından önce Mutezile mezhebinin tevbe hakkındaki tartışmalı görüşleri genel olarak verilerek metninin konusu hakkında kapsayıcı temel bilgiler verilecek. Bu bilgiler; tevbe-büyük günah ilişkisi ve önemi ile Mutezile'nin doğuşu ile tevbe etmenin kula ve Allah'a vacip isnad etmeleri hakkındaki görüşleri öz, kapsayıcı bilgilerle aktarılacaktır. Dolayısıyla Hamîdiyye Risâlesi'nin içeriğinde özellikle daha fazla üzerinde durulan iki konuyu anlayabilmek için, Mutezile'nin hangi saiklerle bu düşünceleri benimsediğini genel hatlarıyla açıklayacağız. Bu nedenle Mutezileni'nin delillerine ait detaylara, tezin ikinci bölümü sonunda, risalenin muhtevasının değerlendirildiği bölümde izah edilecektir. Mutezile'nin bu görüşlerinin ayrıntılı açıklanması, eserin içeriğini daha iyi anlamamıza yarayacaktır. Zira eserin muhtevası Ehl-i sünnet'in görüşlerini aktardığı için bunların ayrıntıları risalenin metninle zaten mevcuttur. Ayrıca Mutezile'nin görüşlerinin ana temasına sadece atıf yapılıp başlık ve hüküm olarak temas edilmiş, fakat bu görüşlerinin temel sebebleri ayrıntılı verilmediği gibi Mutezili eserlerden de iktibaslar yapılmamıştır. Daha sonra tezimizin tezin önemi ve amacı ile ilgili bilgiler ve yöntemi hakkında bilgiler vereceğiz. Tezde izlediğimiz yöntem olarak, *Hamîdiyye Risâlesi'*nin

Arapça metninin ilmi neşri ve tercümesinde izlediğimiz metodlar hakkında bilgiler verilecektir. Daha sonra eserin müellifi Çerkeşîzâde Mehmet Tevfik Efendi hakkında bilgilerden; hayatı, görevleri, eserleri ve ilmi ve kelami kişiliği tanıtılacak. Böylece müellif ve eserleri hakkında yapılmış ilmi ve akademik çalışmalar tanınmış olacaktır. En son da Hamîdiyye Risâlesi hakkında bilgiler verilecektir. Bunlar risalenin Yeni ilm-i Kelam dönemi ile ilişkisi, yer ve tarih bilgileri, basım serüveni hakkında bilgiler verilecek ve sonra da risalenin giriş/mukaddimesinde ve son sayfasında yer alan Hamîdiyye Risâlesi ve müellifi Tevfik Efendi'nin fazilet ve önemine dair atfedilen yazılarından oluşan metinlerin Türkçe tercümeleri verilecektir.

Birinci bölümde, ifade ettiğimiz gibi Hamîdiyye risalenin metninin muhtevasının tahlili ile kaynaklarının tahlili yapılacak. Kaynakların tahlilinde Müellif Mehmed Tevfik Efendi'nin eserde, istifade ettiği kaynakların müelliflerini, hangi ilimlere ait kaynaklar olduğu ve hangi tür kaynaklardan oluştuğunun açıklanacak. Böylece risalede iktibas edilen kaynakların yazım türünü-tarzını, müelliflerini ve künyerini tanımış olacağız.

İkinci bölümde, eserin Arapça metninin Türkçe tercümesi yapılacak. Eserin ilmi neşrinde, müellifin iktibas ederek istifade ettiği metinlerin bu kaynaklardaki yerleri sayfa, cild numarası ve müellifleri ve yararlanılan bu kaynaklar ve müellifleri hakkındaki detaylı bilgiler dipnotlarla aktarıldığı gibi Türkçe tercümeleriyle de aktarılacak.

Üçüncü bölümde ise risalenin Arapça ilmi neşri ele alınacaktır. Öncelikle eserin Arapça metnini tashihli olarak yeniden yazdık. Sonra müellifin iktibas ettiği metinler, hangi kaynakta geçmişse o kaynaktan bulunan yeri dipnotlu şekilde sayfa ve cild numaralarıyla verilecek. İktibas edilen ibarelerde zikredilen kaynaklar ve müelliflerini tanıtan Arapça tabakat ve bibliyografya eserlerinden yararlanılarak dipnotlarla haklarında bilgiler verilecek. Böylece metnin ilmi neşri yapılmış olacaktır. Ayrıca bu bölüm sonunda tüm bu işler için izlediğimiz yöntem hakkında bilgiler vereceğiz. Tez çalışmasının sonunda ise, müellifin iktibas edip yararlandığı Arapça kaynaklar gösterilecek, sonra eser ve müellifleri tanıtan Arapça tabakat ve bibliyografya kaynak eserler de ayrı verilecektir.

Tezimizde incelediğimiz Çerkeşizade Mehmed Tevfik Efendi'nin Hamîdiyye risalenin içeriğinde tevbe ve tevbe ilgili meselelerden yoğun olarak ele alınan iki temel konu işlenmiştir. Birincisi, büyük günahın affedilebilmesi için tevbe etmesinin kula vacip

(zorunlu, gerekli) görmüş, ikincisi eserde daha yoğun ele alınan kulun yaptığı sahih tevbesinin kabul edilmesini de Allah'a vacip gören Mutezile'nin bu iki görüşlerine hilafla Ehl-i sünnet ulemasının görüşleri, islami ilim dallarına ait eserlerinden nakillerle aktarılmıştır. Bu çerçevede tevbenin vücubu meseleri ile ilgili kelami mevzular etrafında ilgili ayet-i kerime ve hadis-i şeriflerle ele alınmıştır.

Şimdi Mutezile'nin risalenin muhtevasında yoğun olarak ele alınan problemli iki meseledeki fikirlerini genel ve temel olarak kısaca ifade edelim. Mutezile, öncelik verdiği en temel ilkesi olan adalet ilkesi ile hikmet anlayışlarına bağlı olarak hüsün-kubuh anlayışları ekseninde vacip kavramına verdikleri anlama göre ayetleri, akli olarak değerlendirerek va'd ve vaîd ilkeleri gereğince tevbeyi, dünyadaki özür kavramına benzeterek değerlendirmiştir. Bu açıdan tevbe etmenin kula ve tevbeyi kabul etmeyi Allah'a vacip olarak yorumlamıştır. Birinci meselede Mutezile, Allah kulun büyük günahını ancak tevbe ile affeder diye görüş belirtmiştir. Bu görüşlerini, vaîd ilkesine göre izah etmişlerdir. Çünkü büyük günah işleyenler için Allah cezayı vaîd etmiştir, cezayı kaldıran tek şey tevbedir. Bu nedenle Allah, adaleti gereği büyük günah sahiplerine için ceza vermesi vaciptir. Çünkü Allah'ın kötülüğe ceza vermesi hasen fiildir. Allah vaîd'inden (hulf) dönmez. Yani tevbe, kişinin ahiret saadetini belirleyen önemli bir yere sahiptir. Böylece nasları akıl ile izah ederek aklen ve naklen kul açısından tevbe etmenin vacip olduğunu söylemiştir. Mutezile'nin görüşleri karşısında Ehl-i sünnet ise, bu ayetlerin vücub değil vuku bildirdiğini, büyük günahın affında, tevbe etmenin vacip olmadığını, büyük günah sahibi olan Allah'ın iradesi/meşieti altında, Allah dilerse bağışlar dilerse azab eder demişlerdir. Aslında vaîd ilkesi üzerindeki bu tartışmada Ehl-i sünnet, Allah dilerse vaîd'inden (hulf) dönebililir demek istemiş ve büyük günah sahibini mümin kabul ettiği için tevbeyi büyük günahın bağışlanmasında zorunlu görmemiştir. Nitekim risalede bu mesele ilk olarak ele alınan konudur.

Risalede en çok ele alınan diğer mesele ise, tevbenin kabulünün Allah'a vacip olması meselesini de aynı çerçevede ele almışlar ve adalet ilkesi ışığında vacip kavramına verdikleri anlama göre husün-kubuh anlayışları çerçevesinde *aslah*'ı yaratmayı Allah'a vacip görmüşler. Aslah anlayışlarına bağlı olarak şartları yerine getirilerek yapılan tevbenin kabul edilmesini, nasları akıl ile izah ederek aklen ve naklen (şer'an, sem'an) Allah üzerine vacip (zorunlu, gerekli) "vücub Alallah" fiillerden olacağını ifade

etmişlerdir. Bu tartışmalı görüşlerine karşı Ehl-i sünnet ise, önce aslah fikrine ve vacip tanımına itiraz ederek, Allah'a vücub isnad etmeyi uygun görmemişlerdir. Şartları yerine getirilen tevbeyi kabul etmenin Allah üzerine vacib olmayacağını, ancak Allah vaadi gereği fazlu keremi, ihsan ve hikmetiyle tevbeleri kabul edeceğini belirtmişler ve tevbenin kabul edilmesinin zorunlu olduğu meselesinde şer'an kati delil olmadığını, zanni delil olduğunu belirtmişlerdir. Tevbenin kabulünü Allah'tan umut ederek tevbe edilmesi gerektiğini söylemişlerdir. Nitekim risalede en fazla yer alan bu konu üzerindeki deliller yer almıştır.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi tezimizde incelediğimiz Hamîdiyye Risâlesi, tevbe ilgili meseleler ve bu meselelerden yoğun olarak ele alınan tevbenin vücubiyeti konularını içermektedir. Arapça "tâbe" fiilinden türemiş olan tevbe kelimesi; insan için kullanıldığında günahtan dönmeyi, Allah için kullanılınca tevbeyi kabul etmesi manasındadır.[1] Tevbe terim olarak "dönüş yapmak" anlamında ve "dinde yerilmiş şeyleri terkedip övgüye mazhar olanlara yönelmek" şeklinde tanımlanır ve Allah'a isnad edildiğinde "kulun tevbesini kabul edip ona ihsanıyla yönelmesi" manasına gelir.[2] Tevbe kelimesinin aslı "tevbe" olmasına rağmen halk arasında "tövbe" olarak kullanıldığı için Türkçe'ye böyle geçmiştir.[3] Tevbe, eskiden beri insanların günahlarından arınmasının vasıtası olarak her din ve inançta ortak bir öğe olarak var olmuştur. Günahın olduğu her durumda günah da söz konusu olmuştur. Zira tevbe konusuyla gündeme gelmiş ilk konu, büyük günah meselesi olmuştur. İslam itikadında tevbe ve günah ile ilişkisi önemli bir yer işgal etmiştir. İlk itikadi tartışmaların zuhur etmesiyle beraber tevbe, bir problem olarak ele alınıp irdelenmiş ve imanın niteliğine etkisi nazarında bir unsur olarak bakılmıştır. Doğal olarak tevbe sözkonusu olduğunda akıllara gelen ilk mesele günah olmuştur.[4]

---

[1] Salih Sabri Yavuz, "Tevbenin İtizali Yorumu", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 10/3, 2010, s. 9-11.

[2] Bekir Topaloğlu, "Tövbe", *DİA*, İstanbul, 2012, c. 41, s. 285.

[3] Mehmet Yaman, *Kelâm'da Günah Ve Tevbe*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2006, s. 3-4.

[4] Salih Sabri Yavuz, "Tevbenin İtizali Yorumu", *Dinbilimleri Akademik Araştırma dergisi*, 10/3, 2010, s. 7-8.

Zira büyük günah İslam itikadî nazarında ilk tartışılan problemlerin başında olmuştur.[5] Nitekim küfür/şirk dışında büyük günah (mürtekib-i kebîre) işleyenin itikadi durumu müslümanlar arasında erken dönemde ihtilafların en önemlisi olmuştur.[6]Nitekim müslüman toplumunda meydana gelen ilk çatışmalar nedeniyle "katl" büyük günahı konusu üzerinde fazlaca durulması üzerine müslüman ulemasını "mürtekib-i kebîre"'nin konumu hakkında düşünüp fikirlerler beyan etmeye sevketmiştir.[7] Bilhassa büyük günah işleyenin itikadî durumu sorguandığında tevbenin günahlara tesiri ve kişinin bu günahlardan kurtuluşu için yeterli olup olmadığı tartışılmıştır. Problem şu bağlamda tevbeyle ilişkilendirilmiştir: Büyük günah kişinin imanına zarar verir mi? Zira büyük günah işleyen kişinin iman bakımından konumu ne olmalıdır, mümin sayılır mı? Buna göre tevbenin günahları düşürmedeki durumu ne olmalıdır? Bu suallerin, yani katl büyük günahı üzerinde fazla durulması mezhepleri farklı açıklamalar yapmasına neden olmuştur.[8] Hariciler kâfir derken, Mürcie mümin demiş, Mutezile ise ne mümin ne de kâfir sayılır. Buna göre iman ile küfür arası bir yerde (el-menzile beyne'l-menzile) ilkesini benimsemiştir. Bu ilkelerine göre böyle kişi (büyük günah işleyen) imandan çıkmış fakat kâfir de değildir. Şayet tevbe etmeden vefat ederse, ebedi cehennemlik olacağını ve cehennnemden tek kurtuluş yolunun tevbe etmek olduğunu söyleyerek büyük günah sahibinin durumu hakkındaki farklı tutum sergilemiştir. Hariciler şiddet ve sert yol izleyerek hemen herkesi tekfir ederken Mürcie ise herkesi mümin kabul ederek yumuşak yol izlemişti. Mutezile ise haricilerle mürcie arasına yer alarak onlara muhalefet etmiş ve onlara tepki olarak ve yeni bir mezhep olarak temelleri atılmıştır.[9]

Ayrıca tevbe etmenin gerekliliği ayet ve hadislerle sabit olmuş ve tüm müslümanlara farz kılınmış ve farziyeti kitap, sünnet ve icma ile sabit olmuştur. Tevbenin

---

[5] Salih Sabri Yavuz, *a.g.m*, s. 8.

[6] Adil Bebek, "Kebire", *DİA*, Ankara, 2022, c. 25, s.163;

[7] Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, *Kelâm*, Tekin Kitabevi, Konya, 1998, s. 44; Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, Damla Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 157.

[8] Salih Sabri Yavuz, *a.g.m*, s. 7-8.

[9] Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, *a.g.e*, s. 44,47; Bekir Topaloğlu, *a.g.e*, s. 157; Salih Sabri Yavuz, *a.g.m*, s. 10; Orhan Şener Koloğlu, *Kelâm Tarihine Giriş*, Emin Yayınları, Bursa, 2019, s. 71.

kabulüne dair çok sayıda ayet-i kerimenin varlığı, [10] tevbenin kabulünü umarak Allah'a yönelmenin gereği hususunda ümmetin icması[11] ve küfürden de tevbenin kesin olarak kabul edildiği konusunda selef ve ashab-ı kiramın icması olmuştur.[12] Buna rağmen tevbenin kabulü ile ilgili olarak mezhepler farklı görüşler sergileyerek tartışmıştır. Bu mezheplerden Mutezile ise aklen Allah'a vacip olduğunu söylemiştir. Ehl-i sünnet'e göre, tevbenin kabulü meselesi, Allah'ın dilemesi ile ilgili konu olduğunu söylemiştir.[13]

Nitekim Mutezile mezhebi'nin bu görüşlerinin genel ve temel nedenlerini anlamak için doğuş serencamının tarihi arka planını izah etmemiz gerekiyor. Tezimizin konusununu teşkil eden eserin içeriğini ve tevbe ve tevbenin vacipliği meselelerini daha iyi anlaşılması için Mutezile'nin düşünce sistemi bağlamındaki tartışmalı tevbe meseleleri hakkındaki görüşlerini anlamamıza yardımcı olacaktır. Zira Mutezile'nin bu fikirlerinin temelinde İslam tarihinde ilk ortya çıkan olaylar sonucu ilk ihtilaflarla ilk itikadi problemlerden birisi olan büyük günah problemi ile ilgili bu günahı işleyen kişinin itikadi durumunun sorgulanmasıyla başlamış olan fikirlerle ilişkili olarak tevbe etmenin ve daha sonra kabulünün zorunlu/vacip olacağı görüşlerini ileri sürmüşlerdir. Bundan dolayı Hamîdiyye Risâlesi'nde ilk ve yoğun ele alınan konular tevbenin vücubiyeti hakkındadır.

Mutezile'nin doğuşuna etki eden en önemli etmenlerin başında müslümanlar arasında iç olaylar akabinde ortaya çıkan ilk fikri hareketler sonucu siyasi ve itikadî ihtilaflar gelir. Nitekim Hz. Peygamber'in (s.a.v) vefatınadan sonra nübüvvet nurundan uzaklaşılmasıyla Hz. Osman'ın şehid edilmesiyle çıkan anlaşmazlıklar Cemel ve Sıffın iç savaşlarına ve akabinde bazı iç olaylar, müslümanlar üzerine büyük tesir etmiş ve çözümü zor itikadi problemlerin meydana gelmesine neden olmuştur. Bu problemlerden başında ve çokça üzerinde durulanı, katl (öldürme fiili) meselesi olmuştur. Katlde, İslamda büyük günah (kebîre) sayıldığı için üzerinde çokça durulması müslümanlar

[10] Salim Özer, "Günahların Affında Ve Cezaların Düşmesinde Tövbenin Etkisi", *Bilimname*, XIV/1, 2008, s. 85; Mehmet Yaman, *a.g.tz*, s. 12,14.

[11] Cüveynî, *İnanç Esasları Kılavuzu Kitâbü'l-İrşâd*, Trc: Adnan Bülent Baloğlu, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2012, s. 327.

[12] Aliyy'ül-Kâri, *Fıkh-ı Ekber Şerhi*, Trc: Hüseyin S. Erdoğan, Hisar Yayınevi, İstanbul, s. 412-413.

[13] Salim Özer, *a.g.m*, s. 87.

ulemayı büyük günah (mürtekib-i kebîre) işleyenin itikadi durumunu sorgulama sevk etmiştir. Diğer taraftan iç savaşlara katılanlar çeşitli tenkitlere maruz kalarak bu konularda farklı görüşler sergilenmiş ve ilk ihtilaflar baş göstermiştir. Neticede Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatından sonra içte hilafet, iç savaşlar, İslamın tanıdığı fikir özgürlüğü gibi âmiller ile dış nedenlerden farklı din, kültüre sahip kişilerin müslümanlar arasına girişi gibi dış nedenlerle ilk fikri hareketlere sebep olmuştur. Nihayet hicri ikinci asrın sonuna kadar müslümanlar arasında itikadi ihtilaf yokken ilk fikri hareketler sonucu sahabe devri sonlarına doğru hicri I. asır sonu ile 2. asır başında ilk itikadi tartışmalar başlamış ve ilk itikadi mezhepler doğmuştur. Mutezile ise bu problemler hakkında kendisine özel bir tutumla farklı görüşler ileri sürerek yeni bir itikadî ekol olarak doğmuştur.[14]

Dolayısıyla kelam tarihinde Mutezile mezhebi, doğuşunun kaynağı ve Mutezile isminin verilmesi, yaygın ve geleneksel görüşe göre bu iç savaşlar sonucu itikadi tartışmalarla ilk ihtilaflar ortaya çıkmış ve bunların başında gelen "mürteib-i kebîre"'nin durumu hakkındaki kanaatleri olmuştur. Bu görüşleri ile ilişkili meşhur bir olaya dayandığı nakledilmiştir. Bu olay Basra'da 2./8. Yüzyıl başlarında bir kişi Hasan-ı Basrî (ö. 110/728)'nin ders okuluna gelmiş, büyük günah "mürtekib-i kebîre" işleyen kişi için Harciler'in kâfir, Mürcie'nin mümin dediğini dile getirerek kendisinin ne hüküm vereceğini sormuştur. Hasan-i Basri daha bir şey demeden talebelerinden Vasıl b. Ata (ö. 131/748) böyle kişinin iman ile küfür arasında fısk konumuda (el-menzile beyne'l-menzileteyn), yani iki yer arasında bir yerde olacağını söylemiştir. Böylece kelam tarihinde bu görüşü ortaya atan ilk kişi olmuştur. Sonra hocasının ders halkasından ayrılarak fikirlerini yaymaya çalışmıştır. Bu olay üzerine Hasan Basri "kad i'tezele annâ Vâsıl" (Vâsıl bizi terketti) demiştir. Bu olay nedeniyle O'nun meclisini terk edenler anlamında Vasıl ve takipçilerine "uzaklaşanlar, ayrılanlar" (itizal) anlamında "Mutezile" ismi verilmiş ve böylece Mutezile'nin doğuşunun temelleri atılmıştır. Tarihçiler, bu olayın Mutezilenin doğuşuna ve kelam ilminin de ortaya çıkış nedeni olduğunu kabul

[14] Şerafettin Gölcük-Toprak Süleyman, *a.g.e,* s. 36-45; A. Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş,* Ensar Neşriyat, İstanbul, 2010, s. 410,415; Ulvi Murat-Ahmet Saim Kılavuz, *Kelâma Giriş,* İSAM Yayınları, İstanbul, 2010, s. 32-36; İrfan Abdülhamid, *İslâm'da İ'tikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, Trc: M. Saim Yeprem, TDV, Ankara, 2011, s. 96; Bekir Topaloğlu, *a.g.e,* s. 20-23,157; Orhan Şener Koloğlu, *a.g.e,* s. 72; Salih Sabri Yavuz, *a.g.m.,* s. 8.

etmişlerdir.[15] Böylece akaide dair inanç esasları olan beş ilke (usulü hamse) halindeki görüşleri benimseyen grupların tümüne Mutezile adı verilmiştir. Ayrıca Mutezile isminin verilmesinin farklı açıklamaları da yapılmıştır. Büyük günah işleyeni (mürtekib-i kebîre), imandan ve küfürden ayırmaları ile "el-menzil e beyne'l-menzileteyn" fikrini benimsemeleri ile verildiği söylendiği gibi Ehl-i Sünnetten ayrılanlar, Ehl-i Sünnetin ilk büyük (sahabe) hocalarını terk edip büyük günah işleyeni (mürtekib-i kebîre) hakkındaki fikirlerinden ayrılanlar için denilmiştir. Bu nedenle yani sünnetin ve cemaatin yoluna karşı çıkmayı ifade eden, muhalif olan, ayrılanlar, uzaklaşanlar anlamına gelenlere "Mutezile" ismi verilmiştir.

Ancak mutezile ismi köken yönüyle muhalifler tarafından konulmuştur. İ'tizal kelimesinde ümmetten ayrılmak gibi olumsuz mana anımsatmasından dolayı erken dönemlerde kendilerine Mutezileliler bu isimler yerine kendilerini tevhid ve adalet ilkeleini benimsedikleri için kendilerine daha çok *ehlü't-tevhid ve'l-adl Adl* ismini tercih etmişlerdir. Mutezile isminden kurtulamayınca ilerleyen dönemlerde i'tizâl teriminin ayetlerdeki şirk ve günahlara boğulmuş toplum ve anlayışlardan uzaklaşmak, uzlete çekilmek manasına gelen kullanımdan hareket ederek kendilerine Mutezile demişlerdir.[16] Ayrıca Mutezile mezhebine şöyle isimler de verilmiştir: Tevbe etmeden ölenin affedilmeyeceğine dair söyledikleri için "Vaîdiyye" denilmiştir. Büyük günah işleyen kişinin durumu hakkındaki fikirleri için "el-Menâziliyye" ismi verilmiş, Kulların, ihtiyari fiillerini kendileri yaratır deyip kaderi inkâr ettikleri için "kaderiyye" denilmiş. ru'yetullah ve halk-ı Kur'an meselesinde Cehmiyye'den etkilendikleri için "Cehmiyye", bazı kadim sıfatları Allah'a nispet etmekten kaçındıkları için "Muattıla", Allah'ın şerri yaratmaz dedikleri için "Seneviyye", büyük günah işleyen kişinin durumu hakkındaki fikirleri için "el-Menâziliyye" gibi isimler de verilmiştir. O'nlar son isimleri kabul etmmemişlerdir.[17]

---

[15]Gölcük, Şerafettin-Toprak Süleyman, *a.g.e,* s. 42-43; A. Saim Kılavuz, *a.g.e,* s. 409-416; İrfan Abdülhamid, *a.g.e*, s. 96; Bekir Topaloğlu, *a.g.e.* , s. 22; Orhan Şener Koloğlu, *Kelâm Tarihine Giriş, a.g.e.,* s. 71-72; Ahmet Çelik, *Mutezile Açısında Günah Ve Tevbe*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2008, s. 41-42.

[16] Orhan Şener Koloğlu, *a.g.e,* s. 71-72; Ahmet Çelik, *a.g.tz,* s. 40.

[17] Bekir Topaloğlu, *a.g.e*, s. 156; Müjdeci, *Kelâmî Açıdan Allah'ın Affi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2007, s. 78.

Her nasıl ifade edilirse edilsin genel olarak Mutezile'nin doğuşu, hem içerde zuhur eden fikri hareketler hem de İslamın Arabistan dışına yayılmasının sonucu olmuştur. Ayrıca Mutezile'nin doğuşuna etki eden bu iç nedenler yanında diğer önemli etken de dış nedenlerdir. Müslümanlar fetihler yoluyla fethedilen yeni yerlerde farklı kültür ve inaçlara sahip insanlarla karşılaşmışlar, onların eski din, kültür, inanç ve fikirlerinin yeni müslümanlar üzerindeki tesirleri olmuştu. Yine müslümanlar, onlar arasında düşmanca tavır takınan zümrelerin yaydıkları İslama aykırı ulûhiyyet tasavvurları ve düşmanca fikirlerinin tesirleri altında kalmışlardı. Ayrıca yeni fethedilen ülkelerde eski felsefenin bilinmesi ve felsefi eserlerin tercüme edilmesiyle müslümanlar arasında yayılan İslam inancına aykırı görüşlerin yayılması bazı sorunlara yol açmıştı. Felsefi metodu kullanarak İslam inancına aykırı görüşlerini yayanlara karşı felsefi metodunu kullanılması, müslümanları felsefeye merekını uyandırmıştı. Tercümeyle başlayan Eski Yunan felsefesine ait eserleri ilk Mutezile uleması okumuş, beğenmiş ve felsefe ile meşgul olmuşlardı. Neticede yabancı dini inanç ve felsefi akımların islama aykırı şüphe, eleştiri ve itirazlarına cevap vermek ve bu akımların fikirlerinin aynı felsefi metodla reddedilmesi elzem haline gelmişti. Ayrıca dış unsurlar yanında hemde iç bünyede çıkan büyük günah meselesiyle doğan sorunlara ve başka fikri problemlere çözüm bulmak, hemde iç muhalif fırkaların aşırı görüşlerine karşı İslam inancını savunmak ve doğru anlatmak amacıyla onları reddedip susturmada Selef'in tutumu yetersiz kalmıştı. Nihayet İslam akâidini savunmada naklin yanında aklî ve felsefî, akla dayalı bilgi, delil ve yöntemleri kullanmayı zorunlu gören ve böylece Selef yönteminden farklı yol izleyen Mutezile, ilmi manada hicri II. asrın başlarında İslam düşünce tarihinde ilk defa yeni bir sistematik kelam mezhebi olarak doğmuştur. İtikat konularda akla daha fazla yer verip akıl ile çelişir görünen müteşabih ayetleri, akılla tevil eden Mutezile'nin kullandığı metoda "kelam" ve bu metodla İslam akâidini savunmasını üstlenen ilme "kelam ilmi" ismi verilmiştir. İslamda aklî tefekkürü ilk defa kullanan ve yeni bir izah metodu geliştirip sistematik kelam metodunu ilk olarak Mutezile eliyle tesis edilmiştir. İlk kelam mezhebi olması

nedeniyle, kelam ilminin doğmasına neden olan faktörler, Mutezile'nin ortaya çıkış nedenleri olarak da kabul edilmiştir.[18]

Mutezile mezhebi, İslam düşüncesinin sünni kelam mezheplerinin doğmsına kadar zaman 4./10. Yüzyıl ortalarına kadar dönemde İslam düşüncesi geleneğine hâkim olmuştur. Kelam ilmini kurmuşlar, İslam inancında aklın kullanılmasının önünü açarak dini düşüncede aklın kullanımı onlarla başlamıştır. İslam ilimler tarihinde kelam ilmi, belagat, cedel ve münazara ilmi onlar tarafından kurulmuştur. Hatta onlar İlk İslam filozofları denilmiştir. Mutezile'nin kelam yöntemi, itikatta nassa bağlı kalıp nassları aklî manada tefsir edebilmişler ve bu aklî anlamda tefsir etme yolu, Ehl-i sünnet kelamcılarına tesir etmiş ve böylece Kur'ân'ın aklî yorumlanması demek olan dirayet tefsir yöntemini ilk olarak başlatmışlar, tabiat ilimlerin gelişmesinde gözlem ve deney yöntemini kullanılmasının önünü açmışlarlardır. Zerdüşlük, Yahudilik gibi yabancı din ve İslam karşıtı akımlarla tartışarak İslamı savunmuşlar ve reddiye eserler yazarak tehlikenin önüne geçmişlerdir. Hatta Hristiyan felsefesi ve teolojisi karşısında İslamı savunmakla beraber aynı dinin ilklerini felsefi yöntemlerle en iyi şekilde izah ederek bunları yabancı milletlere de kabul ettirebilmişlerdir. Neticede İslam akaid esaslarının yerleşmesi, müdafaa ve muhafaza edilmesinde; cedel metodunu kullanarak tefekkür ve muhakeme kabiliyetine sahip, muarızlarına kati deliller kullanabilen, erken dönemlerinde İslam savunmada önemli katkıları olmuştur.[19]

Ancak İslama büyük hizmetleri olan Mutezile, kurulduktan sonra Abbasi halifesi Me'mun (ö.218/833) döneminde Mutezile altın veya parlak denilecek zirve çağını yaşamıştır. Ancak nakle bağlı olduklarını söylemekle beraber akla aşırı önem vererek aklı öne geçirmişlerdir. Yunan felsefesinin etkisinde kalarak akli istidlallerde aşırıya ve israfa kaçarak nakle bağlı semi'yyât bahislerine dahi aklı devreye sokmuşlar, ahiret konularını dünya konularıyla kıyas edip izah etmeleriyle ahiret halleriyle ilgili tevatürle sabit olmayanları redde, olanları te'vil etmişler ve akılla çelişir görünen ayetleri de te'vil

[18] Gölcük-Toprak, *a.g.e*, s. 36-45; A. Saim Kılavuz, *a.g.e*, s. 409-416; Ulvi Murat-Ahmet Saim Kılavuz, *a.g.e*, s. 32-36; İrfan Abdülhamid, *a.g.e*, s. 95-97; Bekir Topaloğlu, *a.g.e*, s. 20-23,156-157; Orhan Şener Koloğlu, *a.g.e*, s. 72.

[19] Şearfettin Gölcük-Süleyman Toprak, *a.g.e*, s. 45; İrfan Abdülhamid, *a.g.e*, s. 144; Bekir Topaloğlu, *a.g.e*, s. 167-171;Orhan Şener Koloğlu, *a.g.e*, s. 86-87.

etmişlerdir. Hatta cedel ve münazara metodunu kullanmaları hasımlarının etkisi altına girmelerine neden olmuştur. Nihayet aklı nassların önüne geçirdikler izlenimle İslam uleması tarafından yadırganıp şiddetli tenkide uğramışlardır. Daha sonra Abbasi halifelerinden özellikle Me'mun, Mu'tasım (ö.218/833) ve Vâsık (ö. 277/842) dönemlerindeki halku'l-Kur'ân konusu gibi görüşlerini ve diğer görüşlerini devletin ve devlet adamlarının gücünü kullanarak halka kabul ettirmeye kalkışmışlardır. Hatta halku'l-Kur'ân konusu gibi fikirlerini zorla kabul ettirmek için Ahmed b. Hanbel gibi toplumunun hürmet ettiği ulemayı tenkit ve şiddete varan baskılar uyguladıkları bu duruma tarihte "mihne" denilen hadise dönemi olarak geçmiştir. Bu olaylar Mutezile'nin yıkılışının en büyük nedenlerinden olmuştur. Memun'un vefatıyla mihne uygulamalarına hilafete Mütevekkil (ö.232/847)'in geçmesiyle son verdiği gibi, devletin Mutezile'ye olan desteğini de kaldırmıştır. Böylece Mutezile, büyük darbe yiyerek parlak devirleri sona erip yıkılmıştır. Fakat dördücü asırda Şiâ ile birleşen Büveyhoğulları döneminde tekrar güç elde ederek Irak ve Horasan bölgelerinde yayılmışlar. Gazneli Mahmud'un (ö.420/1029) Büveyhoğullarını yıkmasıyla tekrar güç kaybetmişler ve son kez Harezmşahlar devri olan 6. yüzyılda Harezm bölgesinde yayılmışlar ve nihayet 8./14. asrın sonlarına doğru tarih sahnesinden silinmiştir[20]

Mutezile fiili olarak tarih sahnesinden silinmiş olmasına rağmen, düşünceleri aktüel olarak yaşamaya devam etmiştir. Nitekim erken devirlerde Mutezile ile Şia arasında düşünsel bağlar kurulmuş ve Mutezile sireti Şia içerisinde Zeydiyye, İmamiyye içine net olarak girmiş ve bu iki büyük Şia ekolü sayesinde günümüze kadar gelmiştir. 19. Yüzyılın sonu ve 20. Yüzyılın başından itibaren Mısırlı reformist Muhammed Abdullah ve modern dönemde Hasan Hanefi, Muhammed Arkoun, Cabiri gibi düşünürler Mutezile düşünceyi öne çıkarıp, Mutezile birikimine vurgu yapmışlardır.[21]

Mutezile'nin uyguladığı kelam metodu, yani nassa bağlı kalmakla beraber nasları akli manada tefsir etme usulü, Ehl-i sünnet kelamcılarına tesir edip Ehl-i sünnet kelam mezhebinin kurulmasına etki etmiştir.[22] Zira fetihlerle İslamın yayılması ile farklı din ve

[20] Şearfettin Gölcük- Süleyman Toprak, *a.g.e*, s. 45; Topaloğlu, Kelam İlmi Giriş, s. 169-171; Orhan Şener Koloğlu, *a.g.e,* s. 77-80.

[21] Koloğlu, *a.g.e*. s. 80.

[22] Bekir Topaloğlu, *a.g.e,* s. 169.

kültürlerle karşılaşılmış, bunların İslama aykırı inanç tasavvurlarına karşı mücadeleiçin ihtiyaç doğmuştur. Yine Selef'in dışa kapanma anlayışı yeni problemlerin doğması tehlikesine karşı dış ve iç din ve fikir akımlarıyla mücadele içine girip bunların geçersizliğini ortaya dökülmesi noktasında ortaya çıkan ihtiyaca cevap vermekte gerekli olmuştu.[23] Aynı zamanda Mihne olayı o döneme kadar kelam metoduna yani itikadi konularda aklında kullanılmasını öne alan kelam metoduna karşı mesafeli duran Selef ulemasını bazısına bu metodun gerekli olduğu fikrini hatırlatmıştır. Çünkü mihne döneminde muhafazakâr âlimler Mutezile görüşleri karşısında daima savunma rolünde kalması nedeniyle bu âlimler Mutezile'nin kendi silahı ile yenebileceğini fark ederek kelam metoduna eğilim göstermişlerdir. Böylece kelam motodu muhafazakâr âlimler arasında yayılmaya ve meşruluk kazanmaya başlamıştır. Bu durum Ehl-i sünnet kelamının doğuşuna zemin teşkil etmiştir.[24]

Nihayet Mutezile ilm-i kelamının doğuşunda bir buçuk asır sonra h. 4. yüzyıl başında Selef âlimlerinden Abdullah b. Küllâb (ö.240/854), Hâris el-Muhâsibâi (ö.243/857) ve Kalânisî (ö.255/857) sünni inanca ve İslam akaidine yöneltilen itirazlara cevap vermek için kelam ilmini öğrenmişler. Ehl-i bidat fikirlerinin yayılmasını engellemek ve bidat fikirlere eğilim gösterenleri Selef yoluna çevirmek için Selefin akâid esaslarını kelam metodu ile anlatma, kelam delilleriyle destekleme ve mantıkçıların burhanlarıyla güçlendirme amacıyla Ehl-i sünnet kelam ilminin doğmasına ortam hazırlamışlardır.[25] Nihayet Hicri 4. Yüzyıl başlarında Hasan el-Eş'arî (ö.324/936) Mutezile mensup iken üç kardeş meselesinden dolayı hocası Ebu Ali el-Cübbâî (ö.303/916)'den ayrılarak Ehl-i sünnet kelamını tesis etmiştir. Diğer taraftan Maveraünnehir'de ise Ebu Mansur el-Mâtürîdî (ö.333/944) akılcılığa daha fazla önem veren fikirleriyle Ehl-i sünnet kelamının kurulmasını sağlamıştır[26] Mâtürîdi kelam ekolünün kökenleri Ebu Hanîfe (ö. 150/728)'ye dayanır. O, kelam ilminin Mutezile eliyle yürüdüğü erken devirlerde sünni çizgisindeki akla dayanan kelam yönteminin ilk temsilcilerinden sayılmıştır. İmam Mâtürîdî, eserlerinde Ebu Hanife'nin görüşlerini

[23] Ulvi Murat-Ahmet Salim Kılavuz, *a.g.e*, s. 34.

[24] Orhan Şener Koloğlu, *a.g.e*, s. 75-76.

[25] Gölcük-Toprak, *a.g.e*, s. 49; A. Saim Kılavuz, *a.g.e*, s. 416-417.

[26] Topaloğlu, *a.g.e*, s. 24-25; A. Saim Klavuz, *a.g.e*, s. 417-418.

naklederek benimsemiştir. Zira Ebu Hanîfe İslam merkezlerinde farklı siyasi ve itikadi gelişmelerden dolayı iman esaslarının belirlenmesi için akaid konularının incelenmesini zorunlu görmüş, farklı itikadi kanaatleri öğrenip büyük günah, kader, ilahi sıfatlar gibi meselelerde tartışmalar yapmış ve akaid esaslarını akılcı yöntemle akaid esaslarını ortaya koymuştur.[27]

Ehl-i sünnet kelam ilmi doğuşuna kadar sünnete bağlı Müslümanlara "Selefiyye" veya" Sıfatiyye" ismi verilmiştir. Selefiyye denilince de sahabe ve tabiun ve onlara uyan İslam âlimleri anlaşılır.[28] Ehl-i sünnet kavramı bir mezhep olarak tarih sahnesine girmeden önce Sünni inancı benimseyen insanları ifade etmek üzere Sıfatiyye, Ehlül-Hadis, Ashabu'l-Hadis gibi farklı tabirler kullanılmıştır. Ehl-i sünnet kavramı "ben ve ashabımın yolunu takip edenler" hadisindeki manaya içeren "sünnet ehli" demek olan, Hz. Peygamber sünneti olmak üzere, sahabe sünnetini özellikle dört halife sünnetini de takip edip, sürdürmeyi vazife bilen ve düşüncelerini onlara dayandıranları ifade etmek üzere kullanılmıştır. Sünniliğin oluşumunda baskın olarak Ashâbu'l-Hadis etkin olmuştur. Netice itibariyle sünnilik, geleneğe yani sünnete tabi olan gelenekçi grupları ifade etmek için kullanılan genel anlamlı kavramdır. Sünni kelam ise, Selefe mensup İbn Küllâb, Kalânisî, Muhâsibî, Eş'arî, Mâtürîdi gibi önder Ehl-i sünnet kelamcıları eliyle Ehl-i sünnet'in manası daha da genişlemiş ve müesses bir mezhep olma kimliğini kazanmıştır. Zira siyasi olaylar sonrasında şekillenen itikadi mezheplerle beraber oluşum süresine giren Ehl-i sünnet düşüncesi, daha fazla diğer mezheplerin fikirlerine bir tepki, reaksiyon olarak doğup gelişerek, zaman için oluşan süreci tamamlamıştır.[29] Buna göre Ehl-i sünnet mezhebi denilince; Selefiyye, Eş'ariyye, Mâtürîdiyye zikredilir.[30]

Bu tarhi arka planı aktarmamızın nedeni, Müslümanlar arasında ilk ihtilaflardan olan büyük günah işleyenin itikadi konumu konusunda, Mutezile'nin farklı tutum sergilemesi, mutezilenin doğuş nedeni olmuştur. Nitekim tevbe ve büyük günah bağlamında ele alınan tevbesiz büyük günahın affının caiz olmadığı, yani büyük günahın

[27] Ulvi Murat-Ahmet Saim Klavuz, *a.g.e*, s. 36, 39.

[28] Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, *a.g.e*, s. 50-51.

[29] Muammer Esen, *Ehl-i Sünnet Kavramının Doğuşu ve Gelişim Süreci*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2012, s. 188-191.

[30] Şerarafettin Gölcük-Süleyman Toprak, *a.g.e*, s. 50.

affı için kula tevbenin vacip olacağı meselesi, tezimizn konusunda ele alınan risaleyle alakalı ihtilaflı mesele olması açısından önemlidir. Yine risalede ele alınan tevbenin kabulünün Allah'a vacip olması konusunu, kelami metod olan akli yöntemle değerlendirmeleri Mutezile'nin doğuş nedenleri aynı zamanda kelam ilminin doğuş nedenleri arasında sayılması, tezin konusunu teşkil eden risalenin içeriğini ilgilendirdiği için önem arzetmektedir.

Tezin Önem Ve Amacı

Büyük günah şleyenin itikadi durumu problemi, müslümanlar arasında çıkan iç hadiselerden sonra oluşan ilk ihtilafların en önemlisi olmuştur. Büyük günahı olanın konumu hakkında, mezhepler farklı görüşler sergilemiştir. Büyük günah sahibinin durumu ile ilgili de tevbe etme konusu gündeme gelmiş ve bu konuda da farlı fikirler segilenmiştir. İslam tarihinde *Önemli ve kritik konudaki* bu ihtilaflarda meydan gelen tartışmalarda Mutezile, tevbe etmenin kul için vacip olması, özellikle tevbenin kabulünün Allah'a vacip kabul etmesiyle, ilk defa farklı görüşler sergileyerek doğmuştur. Bu bağlamda tezimizde ele aldığımız *Tevbe-Hamîdiyye* Risâlesi'nin konusu, tevbe bağlamında ele alınan büyük günah sahibini itikadi durumu meselesi ile gündeme gelmiş küfür günahı dışında büyük günahın bağışlanması için tevbe etmenin ve kabulünün vacipliği konusundaki meseleler ele alınmıştır. Dolayısıyla tevbenin günah bağlamında büyük günah sahibinin durumu, kelam ilminde ilk önemli kritik konu olması nedeniyle Mutezile'nin bu konular ve tevbenin vücubiyeti hakkındaki fikirlerini ve delillerini genel hatlarıyla anlamamıza yardımcı olacaktır. Hemde Ehl-i sünnet ulemasının bu itilaflı ve diğer tevbe meseleleri hakkındaki sünni düşünceyi yansıtan görüşlerinin derli toplu aktarıldığı bu eser olması dolayısıyla önemlidir.

Tevbe konusunda erken dönemden bşlayıp günümüze kadar müstakil eserlerler telif edilmiş ve devam edegelmiştir.[31] Daha önceki başka eserlerde tevbenin vücubiyeti mesleleri, büyük günah ve tevbe başlıklı konularda kısa olarak ele alınmıştır. Fakat

[31] Bekir Topaloğlu, "Tövbe", *DİA*, İstanbul, 2012, s. 282.

müstakil, ayrıntılı ve kapsamlı olarak kelamî konular bağlamında Ehl-i sünnet kelam âlimlerinin sünni görüşlerinin derli toplu ele alındığı eser, Çerkeşîzâde Mehmed Tevfik Efendi'nin *Hamîdiyye* Risâlesidir. Bu kanaat ile bu eserin incelenmesini önemli görüyoruz.

Müellifin *Hamîdiyye Risâlesi*'nin diğer eserleriyle ilişkisi ve bu konu ile ilgili benzer bir eseri vardır. Bu eser, 27 sayfa Arapça olarak yazdığı *Vücub Risâlesi*'[32] dir. Bu risale, Mehmed Efendi daha önce yazdığı *Vücub Risâlesi*, tevbe ve kabul edilmesiyle ilgili bu risalenin bazı ibareleri, çalışmamıza konu olan *Hamîdiyye* Risâlesi'nde de geçmektedir. Böylece vücub Risâlesini daha önce kaleme aldığını anlıyoruz. Tezimizin birinci bölümde, müellifin eserleri hakkında bilgiler verirken bu esere temas edilecektir. Daha sonra müellif, ömrünün sonlarında üzerinde çalıştığımız Risâlesini, bu konularda daha ayrıntılı ve geniş şekilde ele almak üzere yazmıştır. Ömrünün sonlarında

Daha önce ifade ettiğimiz gibi eserin müellifinin önce hayatı, eserleri, yaşadığı dönem, ilmi ve kelami kişiliği hakkında bilgilerler vermekle de, müellifin hayatı ve eserlerini ele alan çalışmalar hakkında bilgiler edinmiş olacağız. Risalenin giriş ve son kısmında, eserin önemi hakkında tanıtıcı bilgiler içeren ithaf edilen yazılar tercüme edilerek ortaya konularak eserin önemine dair bilgiler edinmiş olacağız. Özellikle tartışmalı tevbenin vücubu bahisleri ile diğer tevbe konuları etrafında İslam ilim tarihinde başlangıçtan son dönemlere kadar hemen hemen tüm İslami ilimlere ait eserlerden önemli Ehl-i sünnet âlimlerinin görüşlerinin derlendiği bir eserdir. Özellikle Osmanlı zamanında yoğun olmak üzere kelam tarihinin tüm dönemlerinde etkin ve önemli Ehl-i sünnet'e mensub kelam âlimlerinin âlimlerin görüşleri aktarılmıştır. Ayrıca Yeni İlm-i kelam döneminde yazılmasına rağmen eski kadim geleneğimiz olan ilim geleneğine göre yazılması ve tevbenin vücubuyeti konusunun kelam konularının çoğuyla ilişkili olarak ele alındığı bir eser olması dolayısıyla ilmi bakımdan bakımından zengin bir ilmi literatur içeren özgün bir eser olduğunu göstermesi bakımından büyük önem arzetmektedir. Bu gerekçelerle bu tezimizde bu risaleyi, ayrıntılı bir şekilde inceleyerek ortaya koyup tanıtarak, okuyucunun ve bilim dünyasının istifadesine kazandırmayı amaçlıyoruz.

[32] Bk. Muhammet Yıldız, *Çerkeşizâde Mehmed Tevfik Efendi'nin Kelâmî Görüşleri*, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Karabük, 2019, s. 31.

Tezin İlmi Neşri Ve Tercümesinde İzlenen Yöntem

Çerkeşizade Mehmet Efendi, Hamîdiyye Risâlesi'nde iktibasta bulunduğu metinlerin tamamına yakını başka kaynaklardan nakil etmiş, kendi fikirlerini çok az beyan etmiştir. Biz bu çalışmada risalenin, Arapça ilmi neşrinde takip ettiğimiz yöntem olarak; ilk önce risalenin orijinal metnini yeniden Arapça olarak yazdık. Metindeki bazı fiillerin, kelime ve harflerin okunmasında kolaylık için yerine göre hareke koyduk. Müellifin bazen parantez içinde bazen gösterdiği tüm ayet-i kerimeleri harekeli, bolt olarak ve ({}) biçiminde, hadis-i şerifleri de harekeli ve bolt olarak parantez "( )" içinde gösterdik. Müellif iktibasla kaynak vererek zikrettiği hads-i şerifleri ise bu kaynakları ve sıhhat durumları hakkında bilgi verdik. Zikretmediklerini ise kaynaklardan tespit ederek dipnotlarla belirttik. Zikretmediği hadisleri kendimiz hadis kaynaklarından araştırarak tespit ederek kaynakları ve sıhhatleri hakkında bilgi verdik. Müellifin numarası ve sure ismi vermediği Ayet-i kerimeleri ise kur'an-ı kerimden tespit ederek dipnotlarla gösterdik. Ayrıca müellifin iktibasta bulunduğu çoğunlukla parante içinde gösterdiği eser ve müellif isimlerini yine parantez içinde bolt olarak yazdık.

Müellifin risale içindeki Arapça metinlerin iktibas olduğunu belirtmiş ve biz bu metinleri (" ") işareti ile belirttik. Yine iktibas edilen metinlerin önüne çoğunlukla parantez içinde "dedi" (kâle) kelimesiyle kaynak isimlerini zikretmiştir. Bazen sadece müellifini zikretmiş, bazen de eser ve yazarının ismini hiç belirtmediği halde biz ilgili kaynakları tarayarak tespit ettik. Tüm bu metinlerin geçtiği kaynaktaki yerlerini Arapça ifadelerle "*bu ibare şu eserde aynı şekilde geçmiştir*" şeklinde belirttik. Kaynakları da künye bilgileriyle dipnotlarla gösterdik.

Daha sonra müellifin yaralandığı kaynaklar ve müellifleri hakkında muhtasar bilgiler verdik. Bu bilgileri, kaynakları ve yazarlarını tanıtan Şamile programındaki *Keşfü'z-zunûn*, *Hediyyetü'l-Ârifîn* gibi Arapça tabakat ve bibliyografya eserlerinden yararlanarak tanıttık. Müellifin belirttiği kaynaklardan hareketle iktibas edilen bu kaynakları İSAM, Süleymaniye, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi ve Türkiye'deki çeşitli kurumların kütüphanerinden ve elimizde olan eserlerden yararlanarak bulup tespit ettik. Müellifin iktibas ederek metinde zikrettiği kaynakları ve dipnotlarda müellif ve eserlerini tanıtan tabakat ve bibliyografye Arapça eserleri tezin sonunda ayarı olarak gösterdik.

Risalenin Türkçe tercümesinde ise, önce Arapça metinlerin tamamını tercüme ettik. Arapça kısmının ilmi neşrinde ele aldığımız şekilde kaynak ve müelliflerin tanıtımlarının Arapçalarını aynen Türkçe'ye tercüme ettikten sonra müellifin ikibas ederek eserde zikrettiği metinlerin Arapça kaynaklardaki yerleri, sayfa, cild numarasıyla ve yazar ismiyle Türkçe olarak belirttik. Arapçasından Türkçeye tercüme edilen ayet-i kerime ve hadis-i şerifleri ise italik olarak tırnak (“ ”) içinde belirttiken sonra kaynaklardaki yerlerini; sayfa, cild numarasıyla ve yazar ismiyle geçtiği kaynakları yazdık. Ayrıca eserde iktibas edilen metinlerin kaynaklarınının ismini ve müelliflerin isimlerini yine parantez içinde Türkçe olarak bolt şekilde belirttik.

I. HAMÎDİYYE-TEVBE RISÂLESI'NİN MÜELLİFİ HAKKINDA BİLGİLER

1. ÇERKEŞÎZÂDE MEHMED TEVFÎK EFENDİ

1.1. Hayatı

Çerkeşîzâde Mehmed (Muhammed)[33] Tevfîk Efendi 1242/1826-1827 yılında Ankara'da doğmuş ve İstanbul'da "Çerkeşîzâdeler" ismiyle şöhretli olmuş tasavvuf ehli ve köklü bir ulema ailesine mensuptur. Osmanlı devletinin son devirlerinde yaşamış, devletin farklı beldelerinde ve farklı kademelerinde kadılık, müderrislik, bakanlık ve yüksek komisyonlarda üyelik ve başkanlık gibi vazifeler yaparak hizmet etmiş etkin bir devlet adamıdır. Aynı zamanda kelam ilmi başta olmak üzere birçok alanda kıymetli eserler vererek ilim dünyasına katkılar sağlamış çok yönlü üretken, mudakkik bir Osmanlı âlimidir. Mutasavvıf, şair, müderris ve âlim kişiliği ile hizmetleri, eserleri, ilim hayatı ve ilme katkılarıyla Çerkeşizâdeler ailesinin şanını üst seviye.[34]

Mehmed Tevfik Efendi'nin otobiyografisi için kendisinin şahsen Şeyhülislâmlık makamına sunduğu tercüme-i hâl dosyasındaki; İstanbul Müftülüğü, Meşihat Arşivi, *Sicill-i Ahvâl Dosyaları*, nr. 24/13, orijinal kayıt nr.169'da[35] olan kayıtlı belgelere bakılabilir. Hayatıyla ilgili bilgiler ile bilgilere, kasidelerinden oluşan *Kasâid-i Tevfîk-Divançe* eserinde, hayatını/otobiyografisini yazmış olması ve son dönemlerde hayatı ve özellikle de eserleri üzerinde birçok makele ve yüksek lisans çalışmaları yapılması, hayatı hakkında geniş ve sağlıklı bilgilere ulaşmamızı sağlamaktadır. Dolayısıyla biz bu

---

[33] Bursalı Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri,* Haz. A. Fikri Yavuz-İsmail Özen, Meral Yayınevi, İstanbul, ty. , s. 296. (Bu eserlerde Muhammed ismi kullanılmıştır).

[34] Çerkeşîzâde Mehmed Tevfîk Efendi, *Kasâid-i Tevfîk*, Mihrân Matbaası, İstanbul, 1304, s. 46;

İbrahim Akyol, "Çerkeşîzâde Mehmet Tevfîk Efendi Ve Nef'î'ye Nazîresi", *Çankırı Araştırmaları Dergisi*, 1/1, Çankırı, 2006, s. 177; Ayhan Işık, "Safranbolu Nâibi Mehmet Tevfik Efendi Ve Kelâm Eserleri", *Ulusalararası Geçmişten Günümüze Karabük Ve Çevresinde Dini, İlmi ve Kültürel Hayat Sempozyumu Bildirileri*, Karabük, 2019, s. 133, 151-152.

Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 133,151-152.

[35] Bk. (Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 133'de geçen 1. Dipnot).

çalışmada, O'nun hayatı, eserleri hakkında bilgiler vererek, hem hayatı ve eserleri hemde bu çalışmalar hakkında bilgi edinmiş olacağız.

Dedesi Çerkeşî Mustafa Efendi'nin tarikatına giren Mehmet Tevfîk Efendi, Meclis-i Meşâyıh Nâzırlığı vazifesini yaptığı sıralarda, Şeyhülislâm olmasına ömrü yetmemiş ve ömrünün son dömemlerini felçli geçirerek 1319/1901[36] yılında İstanbul'da vefat etmiştir. Aksaray Sofular'da Şâbânî-Çerkeşî tekkesi olan dini eserler bestekârı Koğacızâde Mehmet Efendi'nin şeyhliğini yaptığı Şeyh Süleyman Ekmeleddin Dergâhının bahçesine defnedilmiştir.[37] Fakat günümüzde Sofular Tekkesinin olduğu yere kız kuran kursu olduğu için bu kurs binasının bir odasında bulunan dört sandukalardan en büyük olanının Mehmet Tevfik Efendi'ye ait olduğu ifade edilmiştir.[38] Şâhidesindeki kitâbede: "*Kibârı Evliyâullahtan Çerkeşî şeyhî el-Hâc Mustafa Efendi -kudduse sırruh-hazretlerinin encâlinden ve mütebahhirin-i ulemâdan Ankaravî Osman Vehbi Efendi merhumun mahdûmı Rumeli Kazaskerliği pâyelilerinden ve zamanının meşâhir-i ulemâ ve sülehâsından, Meclis-i Meşâyıh Nâzırı el-Hâc Muhammed Tevfik Efendi merhûmun ruhuna ve kaffe-i ehli imanın ervâhına rızaen lillâhi Teâlâ'l-fâtiha, 2 Şaban, sene 1319/[14 kasım1901*]" yazılmıştır.[39]

1.2. *Nisbeleri, Mensûbiyeti Ve Ailesi*

Dedesi Çerkeşî Mustafa Efendi'nin doğum yeri olan Çankırı'nın Çerkeş kasabasından Halvetiyye-Şâbâniyye tarikatının Çerkeşiyye kolunun kurucusu

---

[36] Bazı kaynaklarda vefat tarihi farklı verilmiştir. Bk. Nihat Azamat, "Çerkeşî Mustafa Efendi", *DİA*, İstanbul, 1993, c. 8, s. 174; Hür Mahmud Yücer, ölüm yılını (ö. 1317/1899) olarak vermiştir. Bk. Hür Mahmut Yücer, "Bir İbn Arabî Müdafaası: Çerkeşîzâde Mehmed Tevfîk Efendi Ve *Levâyıhu'l-Kudsiyye Fî Fedâili'ş-Şeyhi'l-Ekber* Adlı Eseri", *Tasavvuf İlmi Ve Akademik Araştırma Dergisi (İbn Arabi Özel Sayısı-1)*, 21/9, 2008. s. 332.

[37] Bursalı Mehmed Tâhir Efendi, *a.g.e*, s. 296; Nihat Azamat, "Çerkeşî Mustafa Efendi", s. 273-274; Şeyma Yeşil, *Çerkeşîzâde Mehmet Tevfîk Efendi ve Kasâid-i Tevfîk'i*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2013, s. 14; Aynur Atar, *Çerkeşîzâde Mehmet Tevfîk Efendi ve Akaid Eserleri*, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Gümüşhane, 2019, s. 1,3-4; Ayhan Işık, *a.g.e.*, s. 135.

[38] Şeyma Yeşil, *a.g.tz*, s. 14.

[39] Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 136.

olmasından hareketle Çerkeşiyye tarikatının kurucusu olması ve babası Osman Vehbi Efendi'nin neslinden gelenlere "Çerkeşîzâdeler" denildiği için soyundan İstanbul'da Çerkeşîzâdeler adıyla bilinen ulema ailesi teşkil etmiş ve "Çerkeşizâde" şöhreti ile tanımıştır. Zira Çerkeşîzâdeler sülalesi, Osmanlı Devletinde şöhretli olmuş ulemâ ailesidir.[40] Ayrıca üzerinde çalıştığımız *Hamîdiyye Risâlesi*'nde[41] ve kendi eserlerinin bazısında "Çekeşîşeyhizâde" olarak geçmiş ve birkısım kaynakta "Çerkeşşeyhizâde" künyesi de kullanılmıştır.[42] Ancak bazı kaynaklarda "Çerkez şeyhîzâde" künyesi de kullanılmıştır. Yine Ankara'da doğduğu için Ankaralı[43] ve İstanbul'da yaşadığından İstanbulî[44] diye anılmıştır. Çerkeşîzâde künyesi ile birlikte "Tevfîk" künyesi çoğunlukla zaman kullanılmasına rağmen sadece Tevfîk künyesi de kullanmıştır.[45] Şiirlerinden oluşan *Divançe* (*Kasâid-i Tevfîk*) adlı eserinin son kısmında geçen biyografinin anlatıldığı bu bölümde Çerkeşîzâde künyesi ile beraber "Tevfîk" künyesi birlikte geçer[46] Hz. Peygamber (s.a.v) neslinden gelen babasına "…Seyyid Osman Efendi'nin mahdumudu"[47] şeklinde geçmesine binaen Seyyid Osman Efendi denilmiştir. Kendisini de Hz. Peygamber neslinden geldiğini beytinde şöyle dile getirmiş: "Bâ husûs olmuş iken zâtına vâsıl nesebim..."[48] Bundan dolayı kendisine de "es-Seyyid veya Seyyid Mehmed Tevfik Efendi" denilmiştir.[49]

---

[40] Çerkeşîzâde Mehmet Tevfîk Efendi, *Kasâid-i Tevfik*, s. 46; Bursalı Mehmed Tâhir Efendi, *a.g.e,* s. 84,295-296; Nihat Azamat, "Çerkeşî Mustafa Efendi", s. 273-274; Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 133; Aynur Atar, *a.g.tz,* s. 1.

[41] Çerkeşîzâde Mehmet Tevfîk Efendi, *Risâletü'l-Hamîdiyye*, Matbaati'l-Behiyye: Kâhire, 1310, s. 5.

[42] Aynur Atar, *a.g.tz*, s. 1; Yasin Apaydın, "Çerkeşşeyhîzâde Mehmed Tevfîk Efendi'nin Mâhiyetin Mec'ûliyeti Meselesine Dair Risalesi: İnceleme Ve Tahkik", *İslami İlimler Araştırma Ve Neşir Dergisi*, 2/1, 2019, s. 1; İbrahim Bayram, "Çekeşşeyhizâde Mehmed Tevfik Efendi'nin Tevhîd Anlayışı", *Eskiyeni 40*, 2020, s. 222.

[43] Aynur Atar, *a.g.tz,* s. 1.

[44] Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *a.g.e*, s. 296.

[45] Çerkeşîzâde Mehmet Tevfîk Efendi, *Kasâid-i Tevfik*, Mihrân Matbaası, İstanbul, 1304, s. 46; Şeyma Yeşil, *a.gtz,* s. 7.

[46] Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *a.g.e*, s. 84; 295-296; Nihat Azamat, "Çerkeşî Mustafa Efendi" s. 273-274; Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 133. Aynur Atar, *a.g.tz,* s. 1.

[47] Çerkeşîzâde Mehmet Tevfîk Efendi, *Kasâid-i Tevfik,* s. 46.

[48] İbrahim Akyol, *a.g.m*, s. 177; Ayhan Işık, *a.g.e,* s. 133.

[49] Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 133; Şeyma Yeşil, *a.g.e,* s. 7.

Mehmet Tevfîk Efendi'nin sekiz çocuğu olmuştur. Baha Bey küçük yaşta vefat etmiş, Ahmet Muhtar Bey Osmanlı devletinde çok farklı kademelerinde birçok vaziler yapmış Osmanlı son nakîbüleşrafıdır.[50] İkinci oğlu Sarıkamış şehidi Miralay İbrahim Ethem Beydir. Babıâlî'de Amedî Hümâyûn dairesinde görev yapmış Mustafa Server Bey ve çeşitli beldelerde kadılık ve Cumhuriyet döneminde adliye müsteşarlığından emekli olmuş Mehmed Bahaaddin Bey'le beraber beş oğlu ile Fâika, Seniyye ve Dîdâr Hanım olmak üzere üç kızı vardır. Oğullarından Ahmet Muhtar ve Mehmed Bahaaddin Bey kendisinden sonra irşad ve ilmi faaliyetleri sürdürmüşlerdir.[51]

1.2.1. *Dedesi Çerkeşî Mustafa Efendi*

Çankırı[52] iline bağlı Çerkeş ilçesinde 1156/1743 yılında doğmuş ve orada yaşamış Şeyh Hacı Çerkeşî Mustafa Efendi, Halvetiyye[53]-Şâbâniyye tarikatının kolu Çerkeşiyye tarikatının kurucusudur.[54] Bu tarikatın bu isimle anılması Mustafa Efendi'nin Çerkeş'li olmasındandır. Dedesi Horasan'dan Çerkeş'e yerleşmiş, kendiside orayı vatan edinmiştir. Halvetiyye tarikatının yirmi şartını üçe indirdiği için Şâbâniyye mensubları tarafından "pîr-i sânî" (tarikatın ikinci kurucusu) ünvanı ile birlikte "Şâbâniyye Tarikatının Büyük Şeyhlerinden Şeyh Hacı Mustafa" diye anılmıştır. Safranbolu Zora köyünden şeyh Mehmed Efendi'den hilafet almış ve kendisi birçok halife yetiştirerek tarikatın yayılmasına katkı sağlamıştır. Soyundan Çerkeşîzadeler adıyla âlimler ve arifler silsilesi doğmuştur.[55] Oğullarından Osman Vehbi, Mehmed ve Mesud kendisinden sonra tarikat

---

[50] Nakîbüleşraf: Rasûl-i Ekrem soyundan gelen seyyid ve şeriflerle ile ilgilenmek üzere kurulmuş teşkilatın yetkili kişisine denir. Bk. Ş. Tufan Buzpınar, "Nakîbüleşraf", *DİA*, İstanbul, 2006, c. 32, s. 322.

[51] Nihat Azamat, "Çerkeşî Mustafa Efendi", s. 174; İbrahim Akyol, *a.g.m*, s. 177; Hür Mahmud Yücer, "Bir İbn Arabî Müdafaası...", s. 334; Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 135-137.

[52] Çankırı il olmadan önce kastamonu'ya bağlı ilçe olduğu için doğum ve ölüm yerinin, hayatının anlatıldığı eserinin sonunda; Kasâid-i Tevfik, s. 46'da kastamonu vilayetine bağlı Çankırı ilçesi Çerkeş kasabası diye geçmektedir.

[53] (Halvetilik tarikatı dört ana koldan meydana gelmiş, bu kollar da dört şubeye ayrılmıştır. Bu kollardan ikincisi Cemâliyye koluna bağlı bir şubesi olan Şâbâniyye tarikatı ortaya çıkmıştır. Şâbaniyye'nin Nâsûhiyye kolundan ise Çerkeşiyye tarikatı doğmuştur.) Bk. Muhammed Yıldız, *a.g.tz*, s. 23,25.

[54] Nihat Azamat, "Çerkeşî Mustafa Efendi", s. 272; Mehmed Tevfîk Efendi, *Kasâid-i Tevfik*, s. 46.

[55] Mehmed Tevfîk Efendi, *a.g.e*, s. 46; Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, s. 84; Nihat Azamat, "Çerkeşî Mustafa Efendi", s. 274; Aynur Atar, *a.g.tz*, s. 2; Şeyma Yeşil, *a.g.tz*, s. 14.

irşadını devam ettirmişlerdir. Devrin padişahı II. Mahmud tarafından, âlimler ile tarikat mensupları arasındaki çekişmenin özü ve çözümü hakkında kendisinden istenilen sorulara verdiği cevablardan oluşan *Risâle fî tahkîki't-tasavvuf* adlı Türkçe Risâlesi birkaç kez basılıp yayımlanmış ve sülüs hattıyla yazılıp içinde türbesinin olduğu camiye asılmıştır. Bu Risâlesi'nde bu soruların cevabı ondan istenmesi ilim ve irfanına dalalet ettiğinden şöhretinin saraya kadar ulaştığını göstermiştir.[56] Risalede uzlaştırıcı tutumu dolayısıyla Şeyhülislam Arif Hikmet ve şeyhülislam Mehmed Sâdeddin Efendi ve dönemin tanınmış âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi ve kelamcı Abdüllatif Harpûti, kendisine intisap edip mürid olmuş ulemadandır.[57] Ankara'nın Çerkeş kasabasında 1229/1814'de vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir. Türbesi Çerkeş'teki kendi adına yapılan caminin içerisindedir.[58]

2.2. *Babası (Çerkeşizâde, Çerkeşî, Seyyid) Osman Vehbi Efendi*

Şâbânîye Şeyhi büyüğü Çerkeşli Mustafa Efendi'nin oğlu olup onun yerine Şâbâniyye şeyhî olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.v) neslinden gelen seyyid, Çerkeşî Osman Efendi, Padişah Abdülmecid Efendi devrinde, Ankara'da müftülük yapmış ve oranın meşhur âlimlerinden olmuştur. Babası eğitim için Ankara'ya göndermiş ve orada eğitimini tamamlayarak babasının vefatından sonra da orayı vatan edinmiştir.[59] Ancak babasıyla tasavvuf konusunda ihtilaf ettiği için Çerkeş'ten ayrılıp Ankara'ya yerleştiği de ifade edilmiştir. Ankara'da hem ders alıp hemde dersler vermiştir.[60]

II. Mahmud, Osman Vehbi Efendi'yi İstanbul Sûr-ı Hümâyûn resmi âliyesine 250/1834'te davet ederek hürmet ve ikram ve paye ile saraya davet ederek kendisine

---

[56] Nihat Azamat, "Çerkeşî Mustafa Efendi", s. 272-273.

[57] Nihat Azamat, "Çerkeşî Mustafa Efendi", s. 273; Muhammet Yıldız, *Çerkeşizâde Mehmet Tevfîk Efendi'nin Kelâmî Görüşleri*, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Karabük, 2019, s. 18-19.

[58] Nihat Azamat, "Çerkeşi Mustafa Efendi", s. 272-274.

[59] Bursalı Mehmet Tâhir Efendi, *a.g.e*, s. 295; Nihat Azamat, "Çerkeşi Mustafa Efendi", s. 273; Ayhan Işık, a.g.e, s. 133; İbrahim Akyol, *a.g.m*, s. 177; Hür Mahmut Yücer, *a.g.m*, s. 332.

[60] Aynur Atar, *a.g.tz*, s. 2-3.

İstanbul ruûsu (Osmanlı'da bürokratik işlemlerin yapıldığı kalemin ismi) akademik ünvanı ve atiyye ile ödüllendirilmiştir. Bu sırada Mehmet Tevfik Efendi de babasıyla birlikte bulunmuştur. II. Mahmud için yazdığı *el-Hüsü'l-Hasin* ve *Tasrifâtü'l-Fârisiyye* adlı eserleri basılmış, diğer eserleri ise Tire vakıf Kütüphanesindedir. Padişah kendisine İstanbul'da kalmasını teklif etmiş fakat oğlu Tevfik Efendi ile Ankara'ya dönmüştür. Kendisinde sonra İstanbul'da oğullarından "Çerkeşîzâdeler" adında meşhur âlimler sınıfı meydana gelmiştir.[61]

Oğlu Ahmed Refi'nin oğlu (torunu) Halil Hâlid Bey (ö. 1934) Dokuz yaşında iken babası vefat ettiği için amcası Mehmed Tevfik Efendi'nin yanında yetişmiş, Mekteb-i Hukuk'u bitirdikten sonra İngiltere'de Cambridge Üniversitesinde Türk Dili ve Edebiyatı hocalığı yapmış ilk Osmanlı aydını olmuştur. Gazetecilik, avukatlık yapmış ve edebiyat, tarih, iktisat, dış politika alanlarında dikkat çeken eserler vermiş Osmanlı dönemi sonları ile Cumhuriyet devri başlarında tanınmış önemli ilim ve düşünce adamıdır. *İngiliz Emperyalistlerin Türk Düşmanlığı* gibi çok sayıda çeviri, makale yanında önemli eserler vermiş, *Hilâl ve Haç Kavgası* adlı eseri şimdiki Türkçeye çevrilmiştir. İttihad ve Terakki'nin Ankara mebusluğunu yapmış ve devrin padişahı Abdülhamid'e muhalefet ile başlamış olan siyasi tavrı, Jön Türkler'in faaliyetlerini yakından görmesi üzerine padişaha yurtiçi ve yurtdışında hizmetler ederek tamamen değişmiştir. Ailenin yaşayan önemli temsilcisi oğlu Mehmet Tevfik Efendi'nin oğlu Mehmed Bahaeddin'in kızı Saffet Tanman'ın oğlu Prof. Dr. M. Baha Tanman Bey olduğu ifade edilmiştir.[62]

Osman Vehbi Efendi 1277/1860 tarihinde Ankara'da vefat etmiştir. Erzurum Mahallesi kenarındaki Topraklık denilen mevkiye defnedilmiştir diye zikredilmesine rağmen,[63] günümüzde orada herhangi bir mezarın bulunmadığı ifade edilmiştir.

---

[61] Mehmed Tevfik Efendi, *a.g.e*, s. 47; Nihat Azamat, "Çerkeşî Mustafa Efendi", s. 273; Mehmet Tâhir Efendi, *a.g.e*, c. 1. 295; Aynur Atar, *a.g.tz*, s. 2-3.

[62] Nihat Azamat, "Çerkeşî Mustafa Efendi", s. 273-274; Şeyma Yeşil, *a.g.tz*, s. 15-16; Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 136-137; Aynur Atar, *a.g.tz*, s. 3; İbrahim Akyol, "Çerkeşşeyhîzâde Mehmet Tevfik Efendi Ve Nef'î'ye Nazîresi", s. 177.

[63] Bursalı Mehmet Tahir, *a.g.e*, s. 296; Aynur Atar, *a.g.tz*, s. 3.

1.3. Eğitimi Ve görevleri

Mehmet Tevfik Efendi ilk eğitimini babası Osman Vehbi Efendi'den almıştır. Babası ile Sûr-ı Hümâyun için gittiği İstanbul'dan Ankara'ya döndüğünde Ankara ulemasından Ahaveyn Ahmed ve Çankırılı Ahmed'den temel İslami ilimler dersleri almıştır. Daha sonra eğitimini tamamalamak gayesiyle 1843-44'de Ankara-Beypazarı'na sonra 1845'de İstanbul Dersaâdet'e gitmiş ve orada dönemin biricik uleması Vidinli Mustafa (ö. 855) ve Hafız Seyyid Efendi (ö. 1852)'den ders alarak 1269/1852-53'de icazet (diploma) alarak yüksek eğitimini tamamlamıştır. Kendisi de 24 kadar talebeye icazet vermiştir.[64]

Birçok ilim dalında maharetli olan Tevfik Efendi, birçok paye ile ödül almıştır. Paye-i İstanbul, Kaza-i İstanbul payesi, paye-i Anadolu, paye-i Rumeli gibi birçok ilmi payeler almıştır.[65]

Mehmet Tevfik Efendi, ilk görevine 1271/1854'te İstanbul Beşiktaş nâibliği (kadılığı) ile başlamış, sırasıyla 1273/1856-57'da Halep'te Mevleviyet[66] görevi, Sonra 1858-59 yılında Kayseri ve Çankırı, 1860-61'de Bursa, 1861-62'de Kastamonu-Safranbolu ve 1865-66'da Balıkesir Naibliği vazifelerini ifa etmiştir. Mevleviyetle vazifeli olarak 1283/1866-67'de Kahire'ye gitmiş ve orada şiirlerinden meydana gelen *Divançe* adlı eserini bastırmıştır. 1285/1868'de Kastamonu müfettişi hükkamlığı vazifesi verilmiş, aynı sene sonu veya 1870'de Medine mevleviyet makamına getirilmiştir. Bu görevlerinden dolayı kendisine üçüncü rütbe mecidi nişanı verilmiştir.[67]

Bu görevleri ifa ettikten sonra doğum yeri olan Ankara'ya dönmüş ve orada yaklaşık 12 yıl kalarak müderrislik yapmıştır. Bu dönemde yirmi kadar öğrencine icazet

---

[64] Mehmet Tevfik Efendi, *a.g.e*, s. 47; Şeyma Yeşil, *a.g.tz*, s. 8; Aynur Atar, *a.g.tz*, s. 4; Muhammet Yıldız, *a.g.tz*, s. 20; Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 133.

[65] (Bu ilmi pâyeler: İstanbul Müftülüğü, Meşihat Arşivi, *Ulema Dosyaları*, nr. 169, 24/13 belgelerinde olduğu için dipnot no:16 için Bk. Muhammet Yıldız, *a.g.tz*, s. 20.

[66] (Mevleviyet: Osmanlı Devleti'nde payitah gibi önemli büyükşehirlere gönderilen tecrübeli ulemanın yüksek dereceli kadılık görevleri için kullanılan kavramdır). Bk. Fahri Unan, "Mevleviyet", *DİA*, Ankara, 2004, c. 29, s. 467-468.

[67] Mehmed Tevfik Efendi, *Kasâid-i Tevfik*, s. 47; Nihat Azamat, "Çerkeşî Mustafa Efendi", s. 273; Hür Mahmud Yücer, "Bir İbn Arabi Müdafaası...", s. 333; Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 134; Muhammet Yıldız, *a.g.tz*, s. 20-21.

vermiş ve Nahiv ilmine dair *İcmâli'l-İlmi Nahv*, sarf ilmi için *Mufassal Namazların kazasının lüzumu* hakkında ve *Tahkîk-i İdrakât* ile *Mahiyetin Mec'ûliyeti* adında risaleler kaleme almıştır. 1877 yılında Osmanlı Mebusan Meclisine Ankara mebusu olarak girmiş ve adliye teşkilatında Mahkeme-i Bidayet-i Ceza Reisliği görevinde bulunmuş ve Ankara valisinin ricası ile "İâne-i Şehriye, Harbiye, İlgâ-yı Kavâim" gibi komisyonlarda reislik yapmıştır. Bu hizmetleri için üçüncü ve dördüncü derece rütbeden "bir kıt'a nişân-ı âl-i osmânî" ödülendirilmiştir.[68]

Ankara'daki faaliyetlerinin ardından 1298/1880-1881 yılında İstanbul Dersaadete gelmiş ve padişah tarafından şahsına 1882'de İstanbul payesi ve ikinci rütbe mecidi nişanı verilmesiyle 1883'de Mahkeme-i Teftiş Evkâf Müsteşarlığına atanmıştır. 1300/1882-83 yılında İstanbul kadılığına atanarak bu görevini üç yıl yapmıştır. Bu vazifesinin sonunda *Miftahu'l-Akâid* isminde Risâlesini yazıp bastırmıştır. 1302/1884 de kadılık görevini bırakmıştır. 1302/1884-1885'de Bağdat ıslahati ile alakalı komisyona aza olarak atanmıştır. Aynı yıl Aydın vilayeti Çeşme ilçesinde ahali arasında meydana gelen bir arazi anlaşmazlığı sorunu ile ilgili Şeyhülislâm Fetva Komisyonu tarafından kurulan komisyona başkan olarak görevlendirilmiştir. Bu vazifesi esnasında İzmir'de misafir olarak kaldığı sırada ibn Arabi hakkında *Levâyihu'l-Kudsiyye* isimli Arapça eser yazmış ve İzmir il matbaasında bastırmıştır. Bu eserini Bursa'da tasavvuf tartışmasında tasavvuf ve tarikat büyüklerini suçlamalara reddiye mahiyetinde yazdığı veyahut İzmir'de bulunduğu sırada İbn-i Arâbi ve evliya büyüklerine söven biriyle karşılaşmasından dolayı yazdığı ifade edilmiştir. Bu eseri onun ilmi ve tasavvufi ve diğer meselelere kayıtsız kalmadığını göstermiştir. Bu dönemde yapılan münazaralar ve reddiyeler Şeyhülislam makamında yazışmalara neden olmuştur.[69]

Sonra tekrar 1302/1884'de İstanbul'a dönünce görevi 1303/1886'da Meclis-i Tahkikât-ı Şer'iyye azalığı ve Rumeli Kazaskeri Muavinliğine çevrilmiştir. Aynı sene Meclis-i Meşâyih nâzırlığı başkanlığını fahri olarak ifa etmiş ve bu görevi sırasında da *Meziyyet-i İslâmiyye* adında eser yazmıştır. Bu görevleri, fahri çalışmaları ve gayretleri

---

[68] Mehmed Tevfik Efendi, *Kasâid-i Tevfik*, s. 47-48; Nihat Azamat, "Çerkeşî Mustafa Efendi", s. 273; Yücer, *a.g.m*, s. 333,337; İbrahim Akyol, "...Nef'î'ye Nazîresi", s. 178; Ayhan Işık, *a.g.e*. s. 135.

[69] Mehmed Tevfik Efendi, *a.g.e*, s. 48; Hür Mahmud Yücer, *a.g.m*, s. 333; Işık, *a.g.e*, s. 135; Muhammet Yıldız, *a.g.tz*, s. 21.

nedeniyle 1889'da Anadolu Kazaskerliği pâyesini almış, öbür yıl da Rumeli kazaskerliği payelerine layık görülerek birinci rütbe mecidi nişanı almıştır. Ayrıca Şeyhülislamlığın Meclis-i Tedkik-i Müellefât Encümeni başkanlığını fahri olarak icra etmiştir. *Tuhfetü's-Sıbyan* namında tercüme ve Nahiv ile ilgili bir *risale* yazmıştır.[70]

1.4. Eserleri

5.1. Arap Dili ile İlgili Eserleri

1. *Behçetü't-tarf fî İlmi's-Sarf* (İstanbul, 1308/1891): Arapça Sarf ilmine dair eser 76 sayfa veya 85 sayfadır. Maarif Nezareti ruhsatıyla İstanbul 1308/1890-91'de Mahmudbey Matbaasında basılmıştır. 238 sayfa halinde başka Arap dili ile ilgili eserlerle birlikte basılmış ve bu isimle zikredilen eser Arapça sarf konularını içeren bu eserde 76 sayfa yer tutttuğu[71] ve 85 sayfa olduğu ifade edilmiştir.[72] Tevfik Efendi'nin *Mufassal* adlı sarf ilmine dair risale olduğu tahmin ediyoruz.[73]

2. *Hediyyetü's-Sıbyân* (İstanbul, 1308) : *Behçetü't-tarf fî İlmi's-Sarf* eserin hemen sonrasında başlayan bu risale çocuklar için Arapça Sarf gramer konularını ele alıp Osmanlıca yazılmış olan eser,[74] İlmi toplantıda tanıtılmıştır.[75]

3. *İcmâlü İlmü'n-Nahv* (İstanbul, 1308/1891): Mahmudbey matbaasında basılmış olan eser *Behçetü't-tarf fî İlmi's-Sarf* isimli eserin hemen devamından başlayıp 152.

---

[70] Mehmed Tevfik Efendi, *Kasâîd-i Tevfîk*, s. 47-48; Nihat Azamat, "Çerkeşi Mustafa Efendi", s. 273-274; Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 135. Muhammet Yıldız, *a.g.tz*, s. 21-22.

[71] Hür Mahmud Yücer, "Bir İbn Arabî Müdafaası...", s. 336; Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 140.

[72] Muhammet Yıldız, *a.g.tz*, s. 27.

[73] Mehmed Tevfik Efendi, *a.g.e*, s.47.

[74] Nihat Azamat, "Çekeşî Mustafa Efendi", s. 274; Hür Mahmud Yücer, *a.g.m*, s. 336; Ayhan Işık, *a.g.e*. s.140.

[75] Ayrıntılı bilgi için bk. Muhitin Eliaçık, "Hâlvetiye Şâbaniye Pîr-i Sânis-i Çerkeşî Mustafa Efendi'nin Torunu Muhammed Tevfîk Efendi Ve Hediyyetü's-Sıyân Adlı Eseri", *I. Uluslararası Şeyh Şabân-ı Veli Sempozyumu*, Kastamonu, 2/2012, s. 179-186.

Sayfada son bulup toplam 76 sayfa tutarında, *Hediyyetü's-Sıbyan* eserin bitiminden başlar. Arapça klasik Nahiv konularından bahseder.[76]

4. *Tuhfetü's-Sıbyân* (İstanbul, 1308/1891): Mahmudbey matbaasında bsılmış, *İcmâlü İlmü'n-Nahv* adlı eserin devamından başlayan eser, bunun özeti mahiyetinde, 152. ve 162. Sayfalar arasında 10 sayfalık Osmanlı Türkçesiyle çocuklar *için yazılmıştır.*[77]

- Bu Arapça eserlerin yerleri İBB Atatürk kitaplığı[78] ve A.Ü İlahiyat Fakültesi[79] Kütüphanesinde bulunduğu göserilmiştir.

5.2. *Edebiyat ile İlgili Eserleri*

1. *Kasâid-i Tevfik*: Mısır-Kahire'de mevleviyet görevi sırasında yazdığı şiir ve kasidelerinden oluşan eser, önce Mısır, 1283/1866'da Şam, 1286/1869'da *Divançe-i Tevfik* ismiyle basılmış ve kısaca *Divânçe* olarak bilinir. Sonra baskısının bitmesi ve dostlarının ricası üzerine kasideler ilavelerle ikinci baskısı *Kasâid-i Tevfik* ismiyle 1286/1886'da İstanbul'da ikinci baskısı Mihran matbaasında 1286/1886'da ve 1304'da Meclis-i Meşayıh Nazırlığı makamında iken Maarif Nezareti izniyle yeniden yayımlanmıştır. 48 sayfa eserin bu kasideleri mukaddimeden sonra tevhid-i bâri i son iki sayfasından oluşan son bölümü "Terceme-i Hal-i Sahib-i Dîvân" başlığıyla Mehmet Tevfik Efendi'nin biyografisi anlatılır.[80] Şiirlerin 16'sı kaside nazım şekliyle yazıldığı için bu son baskısına "Kasâid" ismi o nedenle verilmiştir. Bu eser üstüne yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.[81] 18 şiirden meydana gelen 16'sının kaside nazım şekliyle, biri

[76] Tevfik Efendi, *a.g.e*, s. 47; Ayhan Işık, *a.g.e,* s. 140; Aynur Atar, *a.g.tz*, s. 7; Yıldız, *a.g.tz,* s. 27-28.

[77] Tevfik Efendi, *Kasâid-i Tevfik*, s. 48; Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 140; Yıldız, *a.g.tz,* s. 28; Atar, *a.g.tz,* s. 7.

[78] Ayhan Işık, *a.g.e,* s. 40.

[79] Muhammet Yıldız, a.g.tz, s. 27.

[80] Nihat Azamat, "Çerkeşî Mustafa Efendi", s. 274; İbrahim Akyol, "...Tevfik Efendi ve Nef'î'ye Nazîresi", s. 178; Hür Mahmud Yücer, "Bir İbn Arabî Müdafaası...", s. 336; Muhittin Eliaçık, "Çerkeşizâde Mehmed Tevfik Efendi'nin Vatan Kasidesi", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2/1, Çankırı, s. 60; ŞeymaYeşil, *a.g.tz,* s. 27-29; Ayhan Işık, *a.g.e.,* s. 140.

[81] Bk. Şeyma Yeşil, *Çerkeşîzâde Mehmet Tevfik Efendi ve Kasâid-i Tevfik'i*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, s. 27-28.

mesnevi, 1'i terkib-i bend 'den toplam 1040 beyitten oluşmuştur.[82] Nef'î'nin 44 beyitlik sözüm redifli kasidesine Mehmet Tevfik Efendi, Kasâid-i Tevfik eserinin konuları içerisindeki 1. kasidesi olan Tevhid kasidesinden sonraki 2. kasidesini teşkil eden, Nâzire-i Nef'î başlığını taşıyan bir nazire yazmış, 114 beyitlik bir na't oluşan bu kasidesi üzerine makale yazılmıştır.[83] Yine eserin Nasihatname bölümü üzerinede makale çalışması yapılmış ve diğer şiirlerini ele alan çalışmada yapılmıştır.[84] Ayrıca şiirler içerisindeki bölümlerden 5. kasidesi olan "kaside-i mirâciyye" adındaki 47 beyitlik na't'ını ele alan "Çerkeşizade Mehmet Tevfik Efendi'nin Mirâciyyesi" adıyla makale çalışması yapılmıştır.[85]

2. *Vatan Kasidesi*: Mehmet Tevfik Efendi Halep Mevleviyeti sırasında II. Abdülhamid için vatan redifiyle yazmış olduğu bir kasidedir. Bu kaside Kasaid-i Tevfik eserinin içinde yer almaz. 77 beyitten meydana gelen bu kaside Namık Kemal gibi diğer şair ve şiirlerdeki muhalefet yerine II. Abdülhamid'e bağlılık ve övgüyle anar. Vatan sevgisinden, hasretinden ve vatanın öneminden umut ve güven dolu duygularla II. Abdülhamid için övgüler, ona düşmanlık edenlere beddua edilmiştir. Vatan hasreti ve gurbet acısıyla kaleme alınmıştır. Padişahın vatana hizmet ettiği üzerine vurgu da yapılmıştır.[86]

---

[82] (Şiir sayısını Şeyma Yeşil, 17 toplam ve iki nazım şekli diye bilgi vermiş, ancak Muhiitin Eliaçık ise, 18 şiir ve 1 terkib-i bend de olduğunu belirtmiştir.) Bk.Yeşil, *a.g.tz*, s. 29; Muhittin Eliaçık, *a.g.m*, s. 60.

[83] Bk. İbrahim Akyol, *a.g.m*, s. 177-190.

[84] Bk. Fatih Sona, "Çerkeşşeyhizâde Muhammed Tevfik Efendi'nin Nasîhatnâmesi", *Çankırı'nın Manevi Mimarları Sempozyumu*, Çankırı, 2017, 105-115; Muhittin Eliaçık, "Çerkeşizade Mehmet Tevfik Efendi ve Şiirleri", *Doğumunun 100. Yılında Zeki Ömer Defne Ve Çankırılı Şairler Sempozyum Bildirileri*, Çankırı, 2004. s. 155-223.

[85] Bk. Ali Yörür, "Çerkeşizâde Mehmed Tevfik Efendi'nin Mi'râciye'si", *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*, 4/8, 2018, 229-241.

[86] Muhittin Eliaçık, "Çerkeşizâde Mehmed Tevfik Efendi'nin Vatan Kasidesi", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2/1, Çankırı, s. 60; ŞeymaYeşil, *a.g.tz*, s. 27-29; Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 140.

Bk. Şeyma Yeşil, *a.g.tz*, s. 27-28.

Şiir sayısını Şeyma Yeşil, 17 toplam ve iki nazım şekli diye bilgi vermiş, Muhiitin Eliaçık ise 18 şiir ve 1 terkib-i bend de olduğunu belirtmiştir.) Bk. Şeyma Yeşil, *a.g.tz*, s. 29; Muhittin Eliaçık, "Çerkeşizâde Mehmed Tevfik Efendi'nin Vatan Kasidesi", s. 60.

Bk. İbrahim Akyol, "Çerkeşşeyhîzâde Mehmet Tevfik Efendi ve Nef'î'ye Nazîresi", s. 177-190.

Bk. Fatih Sona, " ...Tevfik Efendi'nin Nasîhatnâmesi", s. 57-58,60-63.

5.3. *Tasavvuf İle İlgili Eserleri*

1. *El-Levaihu'l-Kudsiyye fi Hakki Şeyhi'l-Ekber İbni'l-Arabî*: Merhum Tevfik Efendi bu eserini İzmir görevi sırasında 1303'de yazdığı, İzmir il matbaasında bastırmış olduğu ifade edilmiştir. Mukaddime kısmı Osmanlıca, metin kısmı ise Arapça olarak 14-15 sayfa tutarında kısa girişten sonra Arapça metni için yazılmış Osmanlı Türkçesiyle 4 mukaddimesi vardır. "İbn-i Arabî'nin fazileti hakkında kudsi parıltılar" başlığı altında Hür Mahmut Yücer tarafından Türkçe'ye çevrilmştir. Kaynaklarda Bursa'da İbn-i Arabî ekseninde tasavvuf merkezli tartışmaları sırasında İbn Arabi ve evliyanın büyük kişilerine kürüfle itham edilmesine karşı reddiye şeklinde muarızları ikna için zikredilmiş, fakat Mehmet Tevfik Efendi'nin Meclis-i Meşâyıh Nâzırı vazifesi sırasında görevi gereği İzmir'de bulunduğu sırada İbn Arabi'yi savunmak için yazdığı belirtilmiştir.[87] Eser, *Behçetü't-tarf fî İlmi's-sarf* eseri içerisinde yer aldığı ifade edilmiştir[88]

2. *Risale Mine't-Tasavvuf*: Mehmet Tevfik Efendi'nin tasavvuf konusundaki fikirlerini ele alır.[89]

5.4. *Kelam İlmi İlgili Eserleri*

Miftâhu'l-Akâid (Mihran matbaası, İstanbul, 1301): Mehmed Tevfik Efendi, 1301-1883'de İstanbul kadılığı görevinde iken yazdığı Osmanlı Türkçesi ile yazdığı eserin İstanbul Mihran Matbaası basılmış ve başka baskıları da yapılmıştır. *Behçetü't-tarf fî İlmi's-Sarf* baskılı eserin 162-190 sayfaları arasında Osmanlıca Türkçesiyle olarak itikad ve ibadet olarak iki bölümden oluşur.[90] Eser üzerinde aşağıda diğer sayacağımız iki eserle birlikte Aynur Atar tarafından Yüksek Lisans Tezi yapılmıştır.[91]

---

[87] Hür Mahmud Yücer, "Bir İbn Arabi Müdafaası...", s. 31-32, 37-38.

[88] Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 141.

[89] Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 142.

[90] Tevfik Efendi, *Kasâid-i Tevfik*, s. 48; Nihat Azamat, "Çerkeşî Mustafa Efendi", s. 274; İbrahim Akyol, "...Tevfik Efendi ve Nef'î'ye Nazîresi" s. 178; Yücer, *a.g.m*, s. 336; Aynur Atar, *a.g.tz*, s. 6; Işık, *a.g.e*, s. 142; İbrahim Bayram, "Çerkeşşeyhizâde Mehmed Tevfik Efendi'nin Tevhid Anlayışı", s. 141.

[91] Bk. Aynur Atar, *a.g.tz*.

Meziyyet-i İslâmiyye (Dersaâdet: Mahmudbey Matbaası, İstanbul, 1306-1307): Bu risalenin üstünde Meclis-i Meşâyıh Nazırı vazifesi esnasında yazdığı İstanbul 1306/1889'da Maarif Nezareti izniyle Mahmutbey Matbaasında basılan 68 sayfalık Osmanlı Türkçesi ile basılmıştır. İtikad, ibadet, muamelat konuları olarak üç bölüm halindedir.[92]

El-İtkân fî Tahkîki'l-İmân (Âlem Matbaası, İstanbul, 1311/1894): Osmanlı Türkçesi ile yazılan eser basılmış ve 80 sayfadır. İki bölümden oluşan risale ilk bölümü Osmanlıca Türkçesi, ikinci bölümü Arapça'dır. İmanın mertebeleri, ilim ve tasdik gibi konular yer alır. Yer bilgisi olarak İBB, Atatürk kitaplığı verilmiştir.[93]

Hudûsu'l-Âlem Risâlesi: Arapça olarak 2 sayfadan oluşur. Gazzâlî ve İbnı'l-Arabi'den verilen deliller âlemin hadis olduğu meselesi ele alınmıştır. Eserin hem Arapça hem de Türkçe hali türcüme edilerek üzerine aşağıda sayacağımız üç risale ile beraber bu Risâlesi Muhammed Yıldız tarafından Yüksek Lisans Tezi yapılmış ve bu eserlerin Atıf Efendi Kütüphanesinde kayıtlı olduğu dipnotlarda gösterilmiştir.[94]

Efâlü'l-Ibâd Risâlesi: Arapça 6 sayfadan oluşan eser, kulun fiilleriin mahiyeti konusunda Mâtürîdî görüşü benimsemiş, Eşariyye ve Mutezile itikadi mezheplerin görüşlerini de yansıtmıştır.[95]

Mâhiyetü'l-Ecsâm Risâlesi: Arapça olarak 4 sayfadan oluşan risale, cisimlerin mahiyeti konusunda filozof ve kelamcıların fikirleri verilerek ele alınmıştır.[96]

Vücûb Risâlesi: Mehmet Tevfik Efendi'nin 27 sayfa Arapça olarak; Atıf Efendi Kütüphanesi Atıf Efendi Ek'i nr: 4563, vr. 1-13, Arapça olarak kayıtlı olduğu dipnotlarda belirtildiği[97] gibi yazma nüshasının "*Risâle fi'l-vücûb,* Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf

---

[92] Nihat Azamat, "Çerkeşî Mustafa Efendi", s. 274; Yücer, "Bir İbn Arabî Müdaafası...", s. 335; İbrahim Akyol, "...Nef'î'ye Nazîresi", s. 178; Işık, *a.g.e,* s. 142. Aynur Atar, *a.g.tz*, s. 6; İbrahim Bayram, "...Tevfik Efendi'nin Tevhid Anlayışı", s. 141.

[93] Aynur Atar, *a.g.tz*, s. 8; Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 142.

[94] Bk. Muhammet Yıldız, *a.g.e*, s. 30.

[95] Muhammet Yıldız, *a.g.tz,* s. 31.

[96] Muhammet Yıldız, a.g.tz, s. 31; Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 141.

[97] Muhammet Yıldız, *a.g.tz*, s. 31; Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 141.

Efendi Eki, nr. 1722, 7b-8a"da bulunduğu da belirtiliştir.[98] Bir mukaddime iki bab ve bir son bölümden oluşan eserin mukaddimesinde, vücubun tanımı hakkındaki bilgiler yer alır. Birinci babda, Allah'a akli ve şer'i vücubu isnat etmenin uygun olmadığı, ikinci babda, Allah'a sıradan vücub isnat etmenin sahih olduğu hakkında, son bölümde sahih tevbeyi Allah'ın kabulü hakkında son bölümün devamındaki istidrat bölümünde Gazzâli'nin âlemin mükemmel olduğu görüşleri ile ilgili konular ve hangi hallerde kulun tevbesinin kabul olacağından baahsedilir.[99]

Risâletü'l-Hamîdiyye: Bazı kaynaklarda ismi *Risâle Fî Kabûli't-Tevbe*[100] olarak, bazı kaynaklarda *Tevbe Risâlesi* veya *Risâletü'l-Hamîdiyye*[101] olarak geçmiştir. Çalışmamıza konu olan eser, er-*Risâletü'l-Hamîdiyye* ismiyle Mısır-Kahire: el-Matbaati'l-Behiyye, 1310'da basılmıştır.[102] Eser, Şeyhülislâmlık makamındaki Tedkîk-i Müellefât heyeti tarafından basımına izin verilmediği için mısır'da *Hamîdiyye* ismiyle bastırılıp İstanbul'a getirilmiştir.[103] Basılı nüshasındaki ismi, *er-Risâletü'l-Hamîdiyye*'dir.[104] Çalışmamıza konu olan bu eserden faydalandığımız nüshasının yeri İBB, Atatürk kitaplığı, Osman Ergin kitapları Arapça bölümündedir.[105] Tevbe hakkında; genel olarak tevbenin kabulü hakkında Ehl-i sünnet ulemasının tevbenin kabul edilmesinin Allah'a vacip olmayacağı hakkındaki görüşlerinin derlendiği risaledir. Bununla ilgili daha geniş bilgiler bölüm sonunda verilecektir.

Gâyetü'l-beyân fî İlmi'l-Mîzân (Mahmudbey Matbaası, İstanbul, 1306/1889): İstanbul Mekteb-i Sanayi matbaasında da Osmanlıca Türkçesiyle basılmıştır. Mantık ilmine dair felsefi ve kelami konuları işler. 63 sayfa olan eser 59 sayfası Mantık ilminden son 4 sayfası Münazara hakkındadır. Fasıl ve bab başlıkları olan eserin bir mukaddime,

---

[98] Yasin Apaydın, "Çerkeşşeyhizade Mehmed Tevfik Efendi'nin Mahiyetin Mec'ûliyeti Meselesine Dair Risalesi: İnceleme ve Tahkik", s. 9,26.

[99] Muhammet Yıldız, *a.g.tz*, s. 31.

[100] İbrahim Akyol, "...Tevfik Efendi ve Nef'î'ye Nazîresi", s. 178; Hür Mahmud Yücer, *a.g.e*, s. 336; Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 143.

[101] Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 141-142.

[102] İbrahim Bayram, "Çerkeşşeyhîzâde Mehmed Tevfik Efendi'nin Tevhid Anlayışı", s. 219-242.

[103] Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 141.

[104] Çerkeşşeyhîzâde Mehmed Tevfik Efendi, *Risâletü'l-Hamîdiyye,* Kahire: Matbaati'l-Behiyye, 1310, s. 5.

[105] İBB, Atatürk Kitaplığı, OE, Arp, 1005, 297.84, MEH. R, 1310 H.1.

beş bab ve hatimeden meydana gelmiştir. A.Ü. İlahiyat Fakültesi Kütüphanesinde ve İBB Atatürk Kütüphanesinde olduğu belirtilmiştir.[106]

Tazîmu's-Sahâbe: Arapça olarak yazılan eserin mukaddimesi yoktur. Sahabeye hürmet etmenin vacip olduğu ve Sahabeye dil uzatmaktan sakınmak gerektiği üzerinde durulmuştur. Sahabe arasındaki cereyan eden olaylarda Ehl-i Sünnet fikirleri öne çıkmıştır. Eserin Atıf Efendi Kütüphanesinde kayıtlı olduğu[107]ve yazma nüshasının Süleymaniye Kütüphanesi, Nuri Arlasez, nr. 236.'da kayıtlı olduğu dipnotlarda ifade edilmiştir.

Risâle fî Mec'ûliyyeti'l-Mâhiyye: Risaleye müellif tarafından bir başlık konulmamış, matbu nüshalarında isimsiz şekilde, kütüphane kayıtlarında ise *Risale fi Mana Kavlihim el-Mahiye Gayru Mec'ûle* ve *Risale fi Mayiyeti'l-Mümkinat* gibi değişik isimlerle anılmıştır. Risaleye konusu itibariyle bir başlık verilmiş, bu eseri ele alan çalışmada *Risâle fî mec'ûliyyeti'l-mâhiyye* (Mâhiyetin Mec'ûliyeti Meselesine Dair Risale) başlığı verilerek, inceleme ve tahkik adıyla üzerine makale yazılmıştır.[108] Risalenin ikisi matbu biri yazma üç nüshası vardır. Eserin üç nüshası da başlık olmadan basılmıştır. Bunun nedeninin *Şerhu'l-Mevâkıf* ve Siyalkûtî'nin hâşiyesi üzerine yapılan ta'likât mahiyetinde olması muhtemeldir diye belirtilmiştir. Matbu nüshalardan ilki 1305/1887-88'de İstanbul'da, İkincisi Tevfik Efendi'nin birçok Risâlesini içeren bir Mecmua içinde 1308/1890-91'de yine İstanbul'da basılmıştır. Eserin ilk baskısından 8 yıl önce 1297(1879-1880) tarihinde istinsah edilen yazma nüshası: İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. 5244 demirbaşında Arapça yazmalar koleksiyonunda kayıtlı olarak 9 yaprak tutarında olup, içindeki cilt üstüne düşülen notta, "*Risâle fî'l-kelâm*" olarak katologlanmıştır.[109] Ayrıca eserin "Mehmet Tevfik Efendi'nin "Resâil'i" başlığını taşıyan çalışmada, Mehmed Efendi'nin risalelerinin tanıtıldığı dört Risâlesi'nden oluşan 2. risalenin konusu olarak, başlık verilmeden kâinâtta mümkinâtın

[106] Nihat Azamat, "Çekeşî Mustafa Efendi", s. 274; İbrahim Akyol, "Çerkeşşeyhîzâde Mehmet Tevfik Efendi ve Nef'î'ye Nazîresi", s. 178; Yücer, "Bir İbn Arabi Müdafaası…", s. 335; Yeşil, *a.g.tz*, s. 22; Işık, *a.g.e*, s. 142; Atar, *a.g.tz*, s. 6-7; Yıldız, *a.g.tz*, s. 27.

[107] Bk. Yücer, *a.g.m*, s. 335-336; Işık, *a.g.e*, s. 141; Yıldız, *a.g.tz*, s. 30.

[108] Yasin Apaydın, "Çerkeşşeyhizade Mehmed Tevfik Efendi'nin Mahiyetin Mec'ûliyeti Meselesine Dair Risalesi: İnceleme ve Tahkik", s. 3-4.

[109] Yasin Apaydın, *a.g.m*, s. 11-12.

mâhiyeti, bir faile ihtiyacı ve bunların mâhiyetine etkileri gibi konuları içerdiği ifade edildiği için aynı eserle uyuşmaktadır.[110] Müellif bu Risâlesini kadılık görevlerinden sonra Ankara'ya dönüp tedris faaliyetleriyle meşguliyeti esnasında yazmıştır. Zira *Divân* (*Kasâid-i Tevfik*)'nının sonunda yazılan tercüm-i hâlinde ifade edilen ifadelerde[111] "*Bu müddet zarfında halka-i tedrîslerine hazır olan yirmi kadar zâta i'tâ-i icâzete muvâfak ve mâhiyetin mec'ûle olup olmadığına...*" diye geçer.[112]

Risâle fî'l-Kelâm: Eserin İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Arapça Yazmalar, Kayıt nr. 1342' de kayıtlı olduğu belirtilmiştir.[113]

13. *Risâle fi'l-Akl* (Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1308/1908): Arapça yazılmış bir mukaddime, üç bab ve hatimeden oluşmuş, akıl yürütme ile bilgi edinmenin gerekliliği ve aklı kullanmanın zorunluğu üzerinde durulmuştur.[114] Behçetü't-tarf fi İlmi's-sarf eserinin 195 ve 203 sayfaları arasında bulunan eser toplam 8 sayfadır.[115] Risaleler mecmuasından meydana eser içinde; "Mehmet Tevfik Efendi, *Resâil*, İstanbul, Mahmudbey Matbaası, 1908" künyeli olarak, başlıl verilmeksizin *Akıl hakkında* diye geçer. Akıl ve idrak konularını içermesinden ötürü bu isimle anılması[116] noktasından *Tahkîk-i idrâkât* eseri ile aynı eser olabileceği ihtimali verilmiştir. Eserin tercümesinin yapıldığı da ifade edilmiştir.[117]

Tahkîk-i İdrâkât: Müellifin Ankara'da iken yazdığı nahiv, sarf gibi eserleri ile beraber yazmış,[118] İstanbul 1308'de basılmıştır.[119]

---

[110] Muhittin Eliaçık, "Çerkeşşeyhizâde Muhammed Tevfik Efendi'nin "Resâil'i", *Çankırının Manevi Mimarları*, Çankırı, 2017, s. 103.

[111] Yasin Apaydın, a.g.m, s. 3.

[112] Mehmet Tevfik Efendi, *Kasâid-i Tevfik*, s. 47;

[113] Eserle ilgili 79. Dipnota Bk. Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 143.

[114] Atar, *a.g.tz*, s. 7-8.

[115] Işık, *a.g.e*, s. 142;

[116] Bu konu için 27. ve 28. dipnotlara Bk. Yasin apaydın, "Mâhiyetin Mec'ûliyeti...", s. 11.

[117] Yine aynı eserin 28. dipnotunda eserin tercümesin yapıldığı ifade edilmiştir: (Mehmet Tevfik Efendi, "Akla Dair", trc. Yasin Apaydın, *Osmanlı Felsefesi: Seçme Metinler* içinde, 493-503. *İstanbul Klasik Yayınları*, 2015.) Bk. Yasin Apaydın, *a.g.m*, s. 11.

[118] Mehmet Tevfik Efendi, *Kasâid-i Tevfik*, s. 47.

[119] Aynur Atar, a.g.tz, s. 9.

Şerh-i Akâid-i Nesefî Tercümesindeki Hatalara Dair Risâle=Nakdü'l-Kelâm fî akâidi'l-İslâm kitabının tenkîd ve tashihi (Mahmudbey Matbaası, İstanbul 1308): Giritli Sırrı Paşa'nın (ö. 1313/1895) yazdığı *Şerhu'l-Akâid* tercümesini kısaltıp tekrar neşretmiş ve bu eserine *Nakdü'l-Kelâm fî akâidi'l-İslâm* ismi vemiştir. Tevfik Efendi ise bu eserin tercümesindeki hata ve yanlışlara yönelik yazdığı tenkid ve tashih yazılarından oluşmaktadır. İstanbul 1308/1891'de basılmıştır.[120] Eserin 29 sayfa Arapça olarak yazıldığı ve yer bilgisi de belirtilmiştir.[121] Ayrıca Hikmet Akpur tarafından da neşredilmiştir.[122] Ayrıca eser yukarıda geçen *Resâil-i Çerkeşşeyhizâde* isimli külliyat şeklinde bir kitapçıkta toplanmış olan dört risaleden oluşan üçü Arapça birisi Türkçe olan 4. Risalenin Şerh-i Nesefî Akâid-i Tercümesindeki hataların düzeltilmesi maksadı için yazılmıştır. Bu külliyat şeklindeki kitapçıktaki bu risaleler "*Çerkeşşeyhizâde Mehmed Tevfik Efendi'nin Resâil'i"* ismiyle makale çalışmasında ele alınmıştır.[123]

Resâil-i Çerkeşşeyhizâde: Mehmed Tevfik Eefendi'nin fıkhî, kelâmî ve tıb mevzularda yazılan üçü Arapça birisi Türkçe olan 4 risâleden meydana gelen eser, külliyat şeklinde bir kitapçıkta toplanmış 72 sayfalık eser, İstanbul 1305/1888'de basılmıştır.[124]

Resâil-Risaleler Mecmuası (Mahmut Bey Matbaası, İstanbul, 1308): Mehmed Tevfik Efendi'nin birçok eserini içinde barındıran *risaleler mecmuası* şeklinde yayınlanarak basılmıştır. Bu mecmua içinde bulunan eserler arsında "*Behçetü't-tarf fî ilmi's-sarf, Hediyyetü's-sıbyân, İcmâlü ilmi'n-nahv,Miftâhu'l-akâid, Mâhiyetin mec'ûliyeti hakkında, Akıl hakkında, Risâle fi hakki fâkidi's-salât, Risâle fi hakki te'sîri'l-harâre ve'l-heyecân, Risâle fî hakki Şeyhi'l-Ekber İbni'l- Arabî, Nakdü'l-kelâm fî*

---

[120] Hür Mahmud Yücer, "Bir İbn Arabi Müdaafası..", s. 336; Yasin Apaydın, "Çerkeşşeyhizade Mehmed Tevfik Efendi'nin Mahiyetin Mec'ûliyeti Meselesine Dair Risalesi: İnceleme ve Tahkik" Bk. (9. dipnot), s. 5; Işık, *a.g.e*, s. 142; İbrahim Bayram, "Çerkeşşeyhîzâde Mehmed Tevfik Efendi'nin Tevhid Anlayışı, s. 241; (Eserin A.Ü. ilahiyat Fakültesi Kütüphanesi Ayniyat bölümünde yer aldığına dair Bk. Muhammet Yıldız, *a.g.tz,* s. 29.

[121] Eserin A.Ü. ilahiyat Fakültesi Kütüphanesi Ayniyat bölümünde yer aldığına dair Bk. Muhammet Yıldız, *a.g.tz,* s. 29.

[122] "Şerh-i Nesefî Akâid-i Tercümesindeki Sehv ve Hatalara Dair", *Din Felsefesi Açısından Mâtürîdî Gelen-eki* içinde, Trc. Hikmet Akpur, Der. Recep Alpyağıl, İstanbul, *İz Yayıncılık,* 2017, 1258-1270. Bk. Yasin Apaydın, a.g.m, s. 5.

[123] Muhittin Eliaçık, "Çerkeşşeyhizâde Muhammed Tevfik Efendi'nin Resâil'i", s. 102-103.

[124] Muhittin Eliaçık, *a.g.m,* s. 102.

akâidi'l-İslâm kitabının tenkid ve tashîhi, Risâle der hakk-ı Pâdişâh-ı cihân Abdülhamîd Han" adlı eserler yer almıştır.[125]

Risâle Fi's-Saade ve'r-Rakâbe: Arapça olarak 4 sayfadan meydana gelen eser, saadet ve şekâvet ehlinden bahseder. Atıf Efendi Kütüphanesi Atıf Efendi Eki'nde mevcut olduğu belirtilmiştir.[126]

Risâle fî Hakkı'ş-Şehâdeti Ala Nefyi İllâ fî Aşri Mesâil: İstanbul 1308/1891'de Mahmudbey Matbaasında 3 Sayfa ve Arapça olarak yazılmıştır.[127]

Risâle fî Men Teessera'l-Harâre ve'r Rehâve ve'l-Heyecân: Aynı tarihte ve aynı yer ve matbaada 3 sayfalık Arapça olan eserdir.[128]

Risâle fî Fâkit-i Vakti's- Salâh=Risâle fî hakki fâkidi's-Salât: İbadet konusunda namazın önemi ve vacipliğine dair deliller ile namazı kaçıran ve hafife alanlardan bahseder. *Behçetü't-Tarf fî İlmi's-Sarf* isimli eserin 204-211 sayfaları arasında Arapça olan eser İstanbul Mahmudbey Matbaası 1308'de basılmıştır.[129] Matbu *Divan'*ının (*kasâid-i Tevfik*) sonunda Ankara yıllarında yazdığı eserler hakkında şöyle denilmiştir: "*kazâ-i salâtın lüzûmu hakkında...*"[130] Bu eser olması muhtemeldir.

- Muhtevası ve mahiyeti hakkında az bilgi verilip sadece yer ve isimleri belirtilen isminden anlayabileceğimiz eserleri ise şunlardır:

Risâle fi'l-İmân, keyfiyyetü salatün ma-kad vakaat mine'l-evkate'l-hams, Mecmua-i Fevâid, Mecmuâ-i Fezâil, Terceme-i Mişkâti'l-Envar fî Letaifi'l-Ehbar, Risâle fi'l- Mantık. [131]

---

[125] Yasin Apaydın, *a.g.e*, s. 11. Bk. aynı eserin 27. Dipnotu.

[126] Yıldız, *a.g.tz*, s. 30; Işık, *a.g.e,* s. 42.

[127] Atar, *a.g.tz*, s. 8.

[128] Atar, *a.g.tz,* s. 8

[129] Işık, *a.g.e*, s. 142; İbrahim Bayram, *a.g.m*., s. 141.

[130] Mehmed Tevfîk Efendi, *Kasâid-i Tevfik,* s. 47.

[131] Işık, *a.g.e*, s. 142-143.

1.5. İlmî ve Kelâmi Kişiliği

Mehmet Tevfik Efendi Akaid, Kelam, Felsefe, Tasavvuf, Edebiyat ve Arapça gameri olmak üzere birçok ilim dallarında, farklı yaş guruplarına dönük eserler vermesi ilim dünyasına katkı veren kıymetli birçok eserler ve risaleler kaleme almış üretken, mudakkik çok yönlü müellif bir âlimdir. Aktif bir hizmet hayatı ile beraber devletin birçok ilmi kadrosunda heyet ve komisyon başkanlığı yapması, yirmi kadar talebeye icazet vermesi, ilmi birikimini gösterir. Eserlerini çoğunlukla Arapça olarak yazarak ilmiye geleneğine göre şerh ve haşiye ve ta'likât gibi metodlarla ele alması, ilim diline olan vukûfiyetini ve medrese hocalığındaki hünerini gösterir. Yine eserlerinde ayet-i kerime ve hadis-i şeriflerden yaptığı iktibaslar temel İslami ilimlerdeki hâkimiyetini göstermiştir.[132]

Tevfîk Efendi'nin tasavvufi yönü yanında, yazdığı eserlerinin çoğunun kelam ilminin önemli konularında birçok risaleler yazmış kelami konulara ve kelam alanında önemli isimlerin fikirlerine hâkim, kelami yönü güçlü olduğunu gösterir.[133] Özellikle kelam ilmine ait eserlerinin daha fazla olması Mehmet Efendi''nin kelamcı kişiliğinin daha önde olduğunu gösterir. İktibaslarında, ilimler ve kelam tarihi boyunca etkin olmuş İslami ilimlerde eserler vermiş önemli Ehl-i sünnet kelam ulemasının eserlerinden bir Ehl-i sünnet âlimi olduğunu da gösterir. Risalelerinde ve tezimizde ele aldığımız kelam ilmine ait konuları içeren *Hamîdiyye* Risâlesi'nde de kelam ilmininin önemli tartışmalı mevzularını ihtiva etmesi ve konu ile ile ilgili ayet-i kerime ve hadis-i şerifleri özenle seçerek işlemesi bunlara delildir.

Osmanlı Devleti'nin yenilik ve ıslahat çabaları sonucu birçok düşünce akımının ortaya çıktığı Yeni ilm-i kelam döneminde, bu gelişmelere ve dini, felsefi cereyanlara karşı duyarsız kalmamış, anlaşılması kolay tarzda yazdığı risaleri ile dönemindeki akidevî ve kelamî konulardaki problemlere cevaplar vermiştir. Eserlerine bakıldığında döneminin siyasi, ilmi, itikadi, tasavvufi ve edebi tartışma ve sorunlara duyarsız kalmadan çoğunluğunu reddiye ve cevaplar vermek üzere eserler ve risaleler yazmıştır.

---

[132] Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 151-152.

[133] Muhammet Yıldız, *a.g.tz*, s. 25.

Sadece soyut mevzuları değil, çevresinde cereyen eden toplumu etkileyen hadiseleri de ele alması, duyarlı bir âlim olduğunu gösterir. Meclis-i Meşâyıh Nazırı olmasıyla birlikte tasavvuf ile alakalı çevresindeki gelişmeleri ve cereyan eden tartışmaları takip ederek gerekli reddiyeler yazması, tasavvufa ilgisini ve değer verdiğini gösterdiği gibi, öğretici tarzda yazdığı kasidelerle klasik edebiyatın kültür ve diline hâkim olduğunu gösterir. Özellikle tasavvufî ve kelamî fikirleriyle öne çıkan görüşleriyle etkin olmuş, Osmanlı ulemasını ilmi ve fikirleriyle etkilemiş, ilim dünyasına katkılar sağlamış çok yönlü önemli bir Osmanlı âlimidir.[134]

[134] Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 143,151-152.

II. HAMÎDİYYE RİSÂLESİ HAKKINDA BİLGİLER

1.Yeni İlm-i Kelam Dönemiyle İlişkisi ve Özellikleri

Kelam ilminde yeni çıkan problemlere cevap verebilmek maksadıyla kelam anlayışında eskisine göre bazı değişiklik ve yeniliklerin ortaya konulmasına gayret edildiği bir döneme Yeni İlm-i Kelam dönemi denilmiştir. Bu dönem, Osmanlı'nın son dönemlerine tekabül eden 19. Yüzyıl sonlarında başlayıp günümüze dek süren süreçtir.[135] Kelam tarihine bakıldığında akaid ve kelam ilmindeki temel konular hep aynı kalarak değişklikliğe uğramamıştır. Ancak bu temel konuları izah ve ispat ederken veya yöneltien itiraz ve tenkitlere cevap verilirken zamanın bilim ve kültüründen yararlanıldığı ve bu ilmin yönteminde değişiklik yapma ihtiyacı görülmüştür. Eski kelamcıların geliştirip sistemleştirdiği klasik kelam, zamanın ihtiyaçlarına vevap veremez duruma gelince, yeni çıkan akımlara karşısında bu ilmin metodunu değiştirme ve geliştirme zarureti ortaya çıkmıştır.[136]

Buna binaen kelam ilminde metod ve içeriğinde bazı yeniliklerin yapılmasının ihtiyaç hissedildilerek[137] kelam anlayışında eskisine göre bazı yenilik ve farklılıkların olduğu bir döneme girilmiştir. Bu farklılıklar; kelamî zihniyetin değişimi, klasik konulara bakıştaki değişimler ve yeni konulara yer verilmesidir. Yani kelamî zihniyetin değişmesi ile mezhepçilik azalmış, tenkit geleneği önem kazanmıştır. Klasik konulara bakıştaki değişimler ile faydasız bilgiler yerine pratik fayda getirecek bilgilerin öğretilmesi gerektiğ için, klasik kelamdaki teorik ihtilaflardan kaynaklı ve ayrıntılı tartışmalar terk edilmiştir. Yeni konulara yer verilmesiyle bu dönemde kelamcılar, önceki dönemlerde görülmemiş dine ve İslama yöneltilen yeni eleştirilere cevap verebilmek için yeni konuları gündemine almışlardır.[138]

---

[135] Orhan Şener Koloğlu, *Kelâm Tarihine Giriş*, Emin Yayınları, Bursa, 2019, s. 159.

[136] A. Saim kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akâidi Ve Kelâm'a Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2010, s. 426.

[137] Ayhan Işık, "Safranbolu Nâibi Mehmet Tevfik Efendi ve Kelâm Eserleri" *Uluslararası Geçmişten Günümüze Karabük ve Çevresinde Dini, İlmi ve Kültürel Hayat Sempozyumu*, Karabük, 2019, s. 143.

[138] Orhan Şener Koloğlu, *a.g.e*, s. 166-167.

Tüm bu düşüncelerin, böyle bir değişimin ihtiyaç görülmesine yapılan vurgunun temel gerekçeleri, bilim, felsefe ve düşüncenin değiştiği istikamette 19. Yüzyıl sonlarında zuhur eden yargılar olmuştur. Yani esas olarak Yeni İlm-i Kelam dönemini hazırlayıp başlatan temel etken batı düşüncesindeki değişmeler olmuştur. Buna göre yakın dönem kelamcıları, Batı'nın kültür ve düşünce alanındaki değişimler neticesinde artık bilim ve felsefenin değiştiği tarzında görüşleriyle kelamın eski Yunan felsefesini içine alan klasik kelam yerine modern Batı felsefesiyle diyalog içerisinde olması gerektiği belirtmişlerdir.[139]

Batı dünyası orta çağlarda dinin temsilcisi olan kilisenin meşru gördüğü fikirlerin tek gerçek kabul edildiği skolastik düşünceye dayanan, yani kutsal sayılan dine dayanan Tanrı merkezli düşünce sisteminden 16. Yüzyıldan itibaren Rönesans hareketiyle, temelinde bilimsel alanda meydana gelen değişiklik ve gelişmeler beraberinde yeni bir düşünce sistemine girmiştir. Bu düşünce sisteminin anlayışının temeli, deney ve gözlemdir. Bilim alanındaki gelişmelerin deney ve gözlemin konusu olmayacak olan kutsal görülen metafizik dini kavramları, gerçeklik sahasının dışına iterek, din ile bilim arasında ayrıma yol açmış ve Fransız İhtilali ile bu çatışmadan bilim galip gelmiştir. Nihayetinde Aydınlanma Çağı ile beraber Tanrı yerine akıl sahibi insan merkezli bir anlayış hâkim olmuştur. Nihayet Batı düşüncesindeki dini değerleri yok sayan bu gelişmeler 19. yüzyıldan itibaren de Batı düşüncesindeki dini dışlayan bu düşüncedeki değişim, dini alanı sert şekilde eleştirip reddeden din karşıtı pozitivizm, meteryalizm gibi cereyanların doğmasına Batı (Avrupa) beşik olmuştur.[140]

Neticede Batı Avrupa düşüncesi, Rönesans ve Reform hareketleriyle bilim ve sanatta ileri aşamalar sağlamıştı. Aynı zamanda Avrupa din karşıtı akımların merkezi durumuna gelmişti. Felsefe, edebiyat, sanat gibi yollarla İslam dünyasının düşünce dünyasına büyük tesirler bırakmıştır. Avrupa'nın bu tesirleri arasında felsefi mahiyette olanlar akaid-elam ilmi ile ilgiliydi. İşte 19.yüzyıl sonlarından sonra pozitivizm, materyalizm, evrimcilik vb. akımların etkisi ile İslam dünyasında ateizm hareketleri görülmeye başlamıştır. Avrupa ile ilk temas kuran İslam dünyasının en büyük devleti

[139] M. Sait Özervarlı, *Kelamda Yenilik Arayışları*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2008, s. 27.

[140] Orhan Şener Koloğlu, *a.g.e*, s. 159-160.

Osmanlı olmuştur. Aynı zamanda genç aydınlar Avrupa'ya talebe olarak gittikleri için bu akımların tesirinde kalmışlardı. İşte Avrupa çıkışlı din karşıtı akımlarının söylemlerine cevaplar verilip, İslam akaidinin savunulması gerektiği için düşüncede yenilik yapılması gerektiğini savunan müslüman aydın ve müellifler, klasik kelam anlayışı ile değil yeni bir kelam anlayışının geliştirilmesi gerektiğini söyleyerk çeşitli eserler yazmışlardır. Yeni İlm-i Kelam döneminde yazılan eserler üç şekilde ele alınmıştır.[141]

Nihayetinde kelam ilminde yeni problemlerin zuhur ettiği ve bu problemlere cevaplar verilebilmesi için eskisinden farklı yeni anlayışlar ortaya konulmasına gayret edildiği, kelam anlayışında yenilik ve farklılıkların olmasıyla kelam zihniyetinde ve klasik konulara yaklaşımda değişiklikler ile yeni konulara yer verildiği döneme firilmiştir. Bu dönemin kelamcıları, eleştirilerin bütün olarak dinlere ve İslam'a yönelik olaması nedeniyle bu eleştirilere mezhep merkezli değil, İslami temelli bütünlük içinde cevaplar verilmesini savunarak, pratik fayda getirmeyen klasik kelam döneminde çok yer verilen konuları terk etmişlerdir ve İslam'a yönelik eleştirilerin mahiyetine göre yeni konular gündeme alınmıştır.[142]

Nitekim Osmanlı Devleti'nin yenilik ve ıslahat çabaları sonucu birçok düşünce akımının ortaya çıktığı Yeni ilm-i kelam dönemine tekabül eden Osmanlı devletinin son kritik döneminde yaşamış olan Tevfik Efendi, dönemin itikadî, siyasî, edebî, tasavvufi mesele ve tartışmalara, dönemindeki gelişmelere ve felsefî akımlara duyarsız kalmamıştır. Birçoğunu reddiye ve cevap olmak üzere eser ve risaleler yazmıştır. Mezhepçiliğin azaldığı, tenkit geleneğinin önem kazandığı bu dönemde anlaşılması kolay tarzda yazdığı risaleleri ile dönemin akidevî ve kelamî problemlerine cevaplar vermiştir.[143]

Çerkeşizade Mehmet Tevfik Efendi'nin, Yeni İlm-i Kelam döneminde yaşamış olduğunu dikkate alınırsak, bu dönemin anlayışına uygun konularda eserler vermiştir. Mesela Batı modern bilim ve felsefenin tesiri ile nübüvvet ve vahyi reddeden fikir

---

[141] Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, Damla Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 40; Orhan Şener Koloğlu, *a.g.e,* s. 164.

[142] Orhan Şener Koloğlu, *a.g.e*, s. 163-168.

[143] Ayhan Işık, *a.g.e,* s. 143, 151.

akımlarının tesiriyle klasik kelam tanrı tasavvuru yerini bu dönemde kelamcıların mücadele yaptığı yeni Tanrı tasavvuru almış ve Bu dönemde İspat-ı Vâcib konularına yer verilmiştir. Mehmet Tevfik Efendi de, Allah'ın ispatı için ontolojik ve gaye-nizam delillerine eserlerinde yer vermiştir. Nübüvveti dışlayan yabancı akımlarının tesirlerine karşı nübüvvet konusunun ispatı için klasik kelam eserlerinde delil olarak kullanılan mucize bahsini de kullanmıştır. Dolayısıyla Mehmet Tevfik Efendi de Yeni İlm-i Kelam izlerini bulmak açısından yaşadığı dönemin siyasi, sosyal koşullarının etkilediği halkın inanç sorunlarına duyarlı olarak risalelerinde fazlaca temas etmiş ve çözümü için nakli deliller ile klasik kelam eserlerinden faydalanarak akli olarak çözüm yoluna giderek cevaplar vermiştir.[144]

Yeni ilm-i kelam döneminde yazılan eserler üç şekilde ele alınmıştır. Bunlar klasik kelam konularını içeren geleneğe bağlı eserler, klasik tarzda yazılmış ancak yeni akımlar karşısında ortaya çıkan yeni problemleri ele alan eserler ve İsbât-ı Vâcip hakkında yazılan eserler olmuştur.[145] Nitekim Tevfik Efendi'nin yazdığı *Hamîdiyye* Risâlesi, Yeni İlm-i Kelam döneminde yazmış olmasına rağmen klasik kelam konularını kuşatan gelenek içinde eser veren Sırrı Giridi Paşa (ö.1844/1895) gibi eser yazılmış bir eserdir. Metod olarak, döneminde de devam eden ilmiye geleneği içinde; şerh, haşiye ve talikat gibi bir yöntemle klasik ilim geleneğine uygun olarak klasik tarzda Arapça olarak yazması, hem müellifin medrese hocalığındaki hünerini gösterir. [146] Hemde eserin, geneneği yansıtan ilmi itibarını göstermesi bakımından önemlidir.

Hamîdiyye Risâlesi'nde Mutezile'nin tevbeyi etme açısından kula ve kabul edilmesi açısından Allah'a vacip gördüğü problemli fikirlerine hilafla ve diğer tevbe bahislerini ilgili ayet ve hadislerle Ehl-i Sünnet âlimlerinin *sünni düşüncelerini* yansıtan görüşlerini eserlerinden referanslar vermiştir. Kelâm ilmi'nin ele aldığı problemli kadim meseleyi ayrıntılı ve incelikli ele alınmıştır. Yani İslamın ana mezhebi olan Ehi sünnet düşüncesine aykırı gördüğü fikirler karşısında hakikatin derinlemesine ortaya çıkmasını incelikli tetkik eden risâledir. Özellikle tevbenin vücubiyeti konusu kelam ilmine ait

---

[144] Aynur Atar, *Çerkeşîzâde Mehmet Tevfîk Efendi ve Akaid Eserleri*, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Gümüşhane, 2019, s. 30-31.

[145] A.Saim Kılavuz, *a.g.e*, s. 442-446; Bekir Topaloğlu, *a.g.e*, s. 40.

[146] Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 143-149.

önemli ana konuların olduğu meseler etrafında birçok rızık, mucize, nazar ve kulların fiilleri gibi birçok kelami konuyla bağlantılı olarak ele alınmıştır. Aslında söylemek gerekirse kelam ilminin ilgilendiği inanç konularının, kelam tarihi dönemleri itibariyle her zaman gündemini koruyan konular olmuştur diyebiliriz.

Ayrıca risalede Osmanlı kelamcıların çoğunlukta yer aldığı tüm kelam tarihinde önemli ve yetkin kelam âlimlerinin eserlerinden iktibaslarla nakledilmekle birlikte İslami ilimlerin hemen her alanında başlangıçtan kadar Ehl-i Sünnet âlimlerin eserlerinden görüşlerinin nakledilmesi hem müellifin ilmî yetkinliğine hemde eserin kelam ilmindeki vukûfiyetine şaret eder. Aynı zamanda ayet-i Kerime ve hadis-i şerifleri meselelere uygun olarak seçip yerleştirmesi, temel İslamî ilimlere olan hâkimiyetini göstermesi bakımından hemde risalenin bu konularda geleneksel ilmi yetkinliğini göstermesi bakımından önemli görüyoruz.

Mehmed Efendi daha önce yazdığı *Vücub Risâlesi*[147], tevbe ve kabul edilmesiyle ilgili bu risalenin bazı ibareleri, çalışmamıza konu olan *Hamîdiyye* Risâlesi'nde de geçmektedir. Böylece vücub Risâlesini daha önce kaleme aldığını anlıyoruz.

Üzerinde çalıştığımız bu risale, Çerkeşîzâde Mehmed Tevfik Efendi'ye ait *er-Risâletü'l-Hamîdiyye* ismiyle Mısır-Kahire'de el-Matbaatü'l-Behiyye matbaasında 1310 da 24 sayfa Arapça olarak basılmıştır. Müellifin eserleri üzerinde yapılan çalışmalarda, *Risâle Fî Kabuli't-Tevbe*[148] veya *Tevbe Risâlesi*[149] olarak da kaydedilmiştir. Risalenin üzerinde daha fazla durulan konunun ise, eserin künyesinin tanıtıldığı mukaddime/giriş kısmında, *Risâle Fî Ma'na vücûbi Kabuli't-tevbe Alallah*" ibaresi, tevbenin kabulünün Allah'a vacip olması manasına geldiği ifade edilmiştir. Bu risalede yararlandığımız nüsha, İBB Atatürk kitaplığı Osman Ergin Kitaplar Arapça koleksiyonu bölümünde matbu halde; 1005/2187 kitap kaydıyla, İBB, OE_ Arp_1005, 297.84 MEH. R 1310 H.1. numaralı demirbaşta kayıtlı şekilde "*er-Risâletü'l-Hamîdiyye*" ismiyle kaydedilmiştir. Ayrıca bu yerde bulunan nüsha, dijital olarak okuyucunu istifadesi için, İstanbul

[147] Bk. Muhammet Yıldız, *Çerkeşizâde Mehmed Tevfik Efendi'nin Kelâmî Görüşleri*, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Karabük, 2019, s. 31.

[148] Bk. Fatih Sona, "Çerkeşşeyhi-zâde Muhammed Tevfik Efendi'nin Nasîhatnâmesi", *Çankırı'nın Manevi Mimarları, Sempozyum Bildirileri*, Çankırı, 2017, s. 106.

[149] Bk. Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 141.

Kalkınma Ajansının desteği ile İBB Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kütüphaneler ve Müzeler Müdürlüğü Atatürk Kitaplığı tarafından, nadir eserin kataloglanması, dijital ortama sunulması ve elektronik ortama sunularak araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Bu bağlamda müellifin eserini inceleyerek değerlendireceğiz.

2. Hamîdiyye Risâlesi'nin Basım Süreci

Tedkîk-i Müellefât Meclisi, dini alanda yazılan eserleri kontrol etmek ve basımını tasdik etmek için II. Mahmud (1223-1255/1808-1839) devrinde Bâb-ı Meşîhat, (Şeyhülislâlık) bünyesinde çeşitli işleri yürütmek üzere kurulmuş meclislerden biridir.[150] 1889 yılında Tedkik-i Müellefat Encümenine başkan olan Mehmed Tevfik Efendi, bir dini eserlerin basımını denetlerken diğer taraftan kendisi eserler yazmayı sürdürmüştür.[151] Fakat Mehmet Tevfik Efendi, bu kurula başkan olmuşsa da kendi eserlerinin basılmasına izin çıkmadığı görülmüştür. Eserlerinden *Hamîdiyye Risâlesi*'nin basılmasına bazı kurul üyeleri ısrarlı davranarak izin vermemiştir.[152] Her nekadar Mehmed Tevfik Efendi, Efendi, Tedkik-i Müellefât Encümeni Başkanı olsa dahi bu eseri ve diğer eserleri heyet tarafından incelenmiş ve basılmasına izin çıkmamıştır. Bu iznin her zaman çıkmaması Şeyhülislamlık makamındaki birimlerin yetki ve otoriteye karşı istismara uğramadığını, heyet başkanına dahi itiraz edebilmeleri ve görüşlerini alenen ortaya koyabilmeleri, ulemanın ulemayı teftiş edebildiği ciddi bir çalışma sisteminin olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca Tevfik Efendi kelam dalındaki bu eserinin basılmasına izin çıkmaması eserini İstanbul'da bastıramadığı için Mısır'da bastırıp İstanbul' getirtmesi, O'nun işinde kararlı, kendinden emin olarak görüşlerinin arkasıda duran birisi olduğunu gösterir.[153]

Özellikle *Tevbe/Hamîdiyye Risâlesi*'nde geçen ifade de "tevbenin kabulünün Allah'a vacip olması" cümlesi kelami yönden epeyce tartışılmıştır. Bu ifade, Mutezili

[150] Murat Akgündüz, "Osmanlılar'da Bâb-ı Meşîhat'a Bağlı Tedkik-i Müellefât Ve Teftîş-i Mesâhif Meclisleri", *Harran Üniversitsi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Harran, 2002, sy. 3, s. 89.

[151] Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 143.

[152] Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 145.

[153] Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 151-152.

düşünceyi hatırlattığı için sakıncalı görülerek, kurul üyelerinden (Yahya Reşit Efendi, Mehmet Halis Efendi, Ali Rıza Efendi)'ler, eserdeki "li-enne't-tevbe kabulüha vâcibun alallâhi Tela"[154] ifadesinin eserden çıkarılmadığı müddetçe risalenin basılmasının uygun olmayacağını ifade ederek eserin basılmasına izin vermemişlerdir. Neticede "tevbenin kabulünün Allah'a vacip olup olmadığı" konusunu ele aldığı için Şeyhülislamlık bünyesindeki başkanı olduğu Tedkik-i Müellefat Heyeti'nce basılması konusunda onay çıkmamış, fakat Tevfik Efendi, bu risaleyi bastırma noktasında epeyce kararlı davranıp, geri adım atmayarak *Hamîdiyye* ismi ile Mısır'da bastırıp, İstanbul'a getirtmiştir. Tevfik Efendi'nin başkanı olduğu Tadkik-i Müellefat Heyeti'nin iznini almadan eserini bastırması ve dağıtımına başlanmasından haber alınması nedeniyle, Tevfik Efendi hakkında tahkikat (soruşturma) başlatılmıştır.[155]

Bu konuda Mehmed Tevfik Efendi'nin eserinin basım macerası Tedkik-i Müellefât Heyeti'nin kararlarına yansımış ve heyet ile Tevfik Efendi arasında yazışmalar olmuştur.

Bu yazışmalar Mehmet Tevfik Efendi ile Tedkik-i Müellefât Heyeti arasında bu yazışmalar, Heyetin kararları ve Mehmed Tevfik Efendi'nin savuma dilekçelerinden teşekkül eden belgelerdir. Bu belgeler numara verilip latinize edilerek günümüz Türkçesi'ne aktarılmış hali yayımlanmıştır. Bu belgelerin ayrıntıları için Ayhan Işık'ın eserine bakılablir.[156]

Dini eserlerin basım ruhsatı, başvuru süreci, eser adı, yazarı, yayımlanma durumu, yayımlanmayacaksa bunun gerekçesi ile alakalı ayrıntıları Meşihat Arşivi (Şeyhülislam Arşivi)'ndeki Tedkik-i Müellifat Heyetine ait defter ve belgelerde bulunmaktadır. Tevfik Efendi'nin *Hamîdiyye Risâlesi* için hakkında soruşturma ve savunmasına ait tutanak ve belgelerin asıllarına Ayhan Işık işaret etmiştir. Bu belgelerin orjinallerini; (BOA (Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi), Y.PRK (Yıldız Perakende) 5/19; İstanbul Müftülüğü, Meşihat Arşivi, MŞH, EO (Evrak Odası), 333/30; İstanbul Müftülüğü,

[154] Bu ibarenin yeri çalışmamıza konu olan risalede geçen ifadeler için Bk. Mehmet Tevfik Efendi, *er-Risâletü'l-Hamîdiyye,* s. 8.

[155] Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 143,145.

[156] Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 143,145.

Meşihat Arşivi, II. Bölüm defter nr. 1784, s. 87,94'de[157] bulunacağını ifade etmiş ve orjinallerinden bazısını ek belgeler olarak yayımlamıştır.[158]

Mehmed Tevfik Efendi ile Tedkik-i Müellefât Heyeti arasındaki yazışmaların detaylarından oluşan belgeleri şöyle aktarabiliriz: 1. belgede *Mehmet Tevfik Efendi, Risâlesi'nin basılmasına izin vermeyen kurul üyelerini, Şeyhülislamlıkça cezalandırılmaları talebine ait şikâyet dilekçesine ait olduğu görülmektedir.* Bu dilekçe Makam-ı sâmi-i fetvâ penâhi-ye arzedilmiş, dilekçe'de Tevfik Efendi şöyle yazmıştır: "Mâtürîdî'yi Eş'arî'den ayırmak, Allah'ın rahmetini ilan ederek günah sahibi kulları teselli etmektir. İslam dünyasında okutulan tefsir, hadis, usul-i fıkıh ve kelam kitaplarının selef ve halef eserlerinde açıkça geçen Mutezile'yi red, Allah'ın va'd ve vaîd'inin Zât-ı bâriye isnadının doğruluğunu beyan eden "kabulü't-tevbe vacibûn Alallah, lakin la aklen kema zehebet ileyhi'l-Mutezile, bel sem'an ve vaa'den" geçmiştir. Bu sözün doğruluğunun nakil ile açıklandığını ifade etmiştir. Başkanı bulunduğu kurul üyelerinin vücub-ı va'di ve va'deynin zat bariye istinadıyla kaydını çıkarmaları nedeniyle cezalandırılmalarını Şeyhülislamlık'tan istemiştir. Bu dilekçe, 1310/1892'de Makam-ı Sam-i Cenab-ı Fetvâ-penâhi'ye makamı için mühürlü olduğu görülüyor.[159]

2. Belge: *Tedkik-i Müellefat Kurulu Heyeti üyeleri (Yahya Reşit, Mehmet Halis, Ali Rıza Efendi)'nin "tevbenin kabulü Allah'a vaciptir." İbaresi sebebiyle eserin basılmasına cevaz vermediklerine ait ifade belgesidir.* Bâb-ı fetvâ Dâire-i meşihat makamına arzedilmiş dilekçe tutanak belgesinde: Ali Rıza Efendi'nin "li enne't-tevbe kabulüha vacibun Alallahi Teâlâ"[160] ibaresi eserden çıkarılmadıkça tasdik etmeyeceğini beyan etmesi, Mehmet Halis'de "vucüb alallah meselesine kail olamadığım için ıtlakına cüret edemeyeceğim" şeklinde ifadelerini içermektedir.[161]

Yine Mehmet Tevfik Efendi'nin eserinin basımı ile ilgili tahkikat ve Tevfik Efendi'nin hakkındaki ithamlara ait cevaplarını içeren 1 ve 2 nolu belgeler şeklinde

---

[157] Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 143; Ayrıca bk. s. 152-154.

[158] Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 160-164.

[159] Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 145-146.

[160] Mehmet Tevfik Efendi, *Risâletü'l-Hamîdiyye*, s. 8.

[161] Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 146.

latinize edilerek gösterilmiştir. Bu belgeler de şöyledir: 1. Belge: *Müellefat Heyeti tarfından basımına izin verilmediği halde Mısır'da bastırması nedeniyle hilafet makamına Bab-ı Fetva Daire-i Meşihât makamına sunulan şikâyet dilekçesi tutanağını içermektedir*. 2. Belge: *Tutanak olarak gösterilen 37 numara ile Huzûr-ı Âli-i Hazret-i Meşihât makamına diye sunulan dilekçede Tevfik Efendi'nin yazdığı Risâlesini Müellefat Heyeti'ne incelenmek üzere havale ettiği risalenin okunup incelendiğine dairdir.* Yani Tevbe Risâlesi'ni Hamîdiyye ismi vererek halifenin ismini verip Mısır'da bastırması nedeniyle hakkında yapılmış dilekçe tutanak belgesi şekildedir. Belgelerde Genel olarak şu ifadeler yer alır: "li enne't-tevbe vâcibun alallahi teâlâ" hükmü ancak "lakin lâ aklen kemâ zehebe ileyhi'l-Mutezile, bel sem'an ve va'den" kaydının bulunması cihetiyle bulunmasıyla risalenin basılmasında bir sıkıntı olmayacağını yazan Süleyman Sırrı ve Ahmet Nazif Efendi, keyfiyetini Maarif Nezaretine ibraz etmişler. Ve "li enne't-tevbe kabülühâ vâcibun alallahi Teâlâ" cümlesi çıkarılmadıkça ve "aklen kema zehebe ileyhi'l-Mutezile bel sem'an ve va'den" kaydının olması nedeniyle izin verilmeyeceği belitmişler. Bu ibarenin itibar edilen kitaplara uygun bulmadığını ve bu ibaredeki meselenin iç yüzüne cüret edilemediği için risalenin kabulüne izin verilemeyeceğine dair Yahya Reşit, Mehmet Hâlis ve Ali Rıza Efendilerin dilekçelerine ait belgelerden oluşmuştur.[162]

3. Belge: "*Mehmet Tevfik Efendi'nin Tevbe Risâlesini Mısır'da bastırması nedeniyle getirmesi hakkında Sadarat makamınca tahkikat yapılması talebi"* başlığı verilmiş belgedir. Yıldız Saray-ı Hümayunu Başkitabet Dairesine dilekçe verilerek hakkında soruşturma yapılmıştır. Bu belgelerin içeğinde Müellefât Heyeti başkanı Mehmed Tevfik Efendi'nin heyet tarafından resmen mahsurlu görülüp ve tasdik edilmeyen Risâlesini *Hamîdiyye* ismini vererek Mısır'da bastırması ve İstanbul' getirtip dağıtımına başlanması nedeniyle hakkındaki şikâyet ifadeleri yer almaktadır. Bu belgeler 3. İle 7. Numaralı belgeler şeklinde aynı konularda tahkikât yazışmalarını içermektedir. Bu belgelerin yukarıda temas ettiğimiz eserde latinize edilmiş/günümüz Türkçe'sine çevrilmiş hali görülecektir. Bu belgeler arasından 6. belgede Mehmet Tevfik Efendi'nin bu konu üzerine hakkında yapılan tahkikata karşı savunma tutanakları da bulunmaktadır. Bu savunma tutanak belgeleri bir bakıma *Tevbe/Hamîdiyye Risâlesi*'nin yazılış amacını

[162] Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 148-150.

da göstermektedir. Tevfik Efendi'nin ifadeleri şöyledir: "*Zikredilen Risâle, tevbenin kabulünün vücûb-ı âdi ve vaa'di ile vacip olduğuna dair Matürîdî ve Eş'âri gibi zevatlar ile Tefsir, Hadis, Usul, Kelam, Tasavvuf kitaplarında ve umumi dini sözlerde yer almıştır. Yine tevbenin kabulünün reddedilemeyeceğine dair Hz. Peygamber (s.a.v)'in hadis-i Şeriflerinde sabittir. Kur'ân-ı Kerim müjdelerinde olan günah sahiplerini hissedar eylemek ve düşmanlara destek olanlara karşı şahane imamların çiğnenmiş namuslarını korumak adına Mısır'da basmaya kendimi mecbur hissetmem…*"[163]

Ayrıca Hamîdiyye Risâlesi'nin heyetin izni olmadan dağıtımına başlanması, Mehmed Tevfik Efendi hakkında tahkikata başlanması nedeniyle kendisi, eserini incelenmek üzere havale etmiştir. Risalede geçen "tevbenin kabulünün Allah üzerine vacip olduğu" ibaresi uygun bulunması kaydıyla basılmasında bir beis olmadığına dair Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyye (Şer'î Müellefatı ve Mushafları İnceleme Heyeti) tarafından havale edilen mütalaa belgesi de vardır. [164]

3. Hamîdiyye Risâlesi Ve Müellifinin Fazilet Ve Önemine Dair İthaflar

Bu kısımda Hamîdiyye Risâlesi'nin Arapça giriş/mukaddime kısmının ilk dört ve son sayfasındaki yazıların Türkçe'ye tercüme edilmiş halini aktaracağız. Bu yazılar önemli şahısların risalenin fazileti, önemi ve içeriği hakkındaki düşüncelerini içeren ithaflardan oluşmaktadır.

[163] Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 146, 149-150; Ayrıca bk. BOA, Y.PRK, MŞ, 519.

[164] Bununla ilgili tahkikat belgesi için 86. Dipnota Bk. Ayhan Işık, *a.g.e*, s. 145.

3.1. Hamîdiyye Risâlesi'nin Mukaddime/Giriş Kısımlarının Tercümesi

{Risalenin faziletine dair övgüler}

[*Birinci Temyiz Mahkemesi (Yargıtay Başkanı) Seyyid Hacı Ömer Fehmi tarafından yazılan şeyler*]

Bu risale-i şerifi ele alıp incelemekle müşerref oldum. Bu latif bahisler hakkında yazılan şeyleri güzel buldum. O bahisler, risalenin incelikli yapısına, müellifinin zihnin ince yapısına ve istikametine dalalet eder. Allah, onu himaye etsin ve ihsanıyla ömrünü uzun etsin. Fazilet ve ilminin bereketlerini müslümanlara bahşetsin. Amîn.

(*Sadr Anadolu Rütbesiyle Birinci Yargıtay Başkanı rütbesiyle Fakir Seyyid Hacı Ömer Fehmi, O risaleyi inceledi.)*

[*Medinede Şafi Müftüsü dostu Seyyid Cafer b. Seyyid İsmail el-Medeni el-Berzencî'nin yazdıkları Şeyler*]

Hamd, Allah'a mahsustur. O, kullarına rahmetini kendisine vacip kıldı. Ezeli iradesi de ona uyum sağlar. Ve O, sorumluluk yüklediklerine gelecekte şefkatli, cömert ve faziletli olmayı murad etmiştir. Kendisine yönelen tevbekar kullarına merhametlilerin en merhametlisi ve ikram edenlerin en ikram sahibi olduğunu haber verir. Tevbe eden kimselere tevbelerini kabul edeceğini vaad ederek tevbe eden kullarına vekil oldu. Bu konuda Allah: "*O ki, kullarından tevbeyi kabul etmeyi üzerinene almıştır*."[165] Demiştir. Şayet kâfir olsa da küfür ve inadından tevbe edenin tevbesini kabul eder. Allah vaadinden dönmeyeceğini şer'an vaad etmiştir. Çünkü vaad'inden dönmek noksanlıktır. Kesin olarak da Allah'ın noksanlıktan tenzih edilmesi gerekir. Hesab et ki, bu konuda ayet-i Kerime (nas) vardır: "*O, nefis arzusu ile konuşmaz*."[166] Allah, Sapıtan ve doğru yoldan sapanlara doğru yolu gösterendir. Çünkü Allah her bir kimseye ameli üzerine sevab vermeyi vaad etmiştir. O, mutlaka vaad'ini yerine getirecektir. Ve Allah, ameli gereği de kişiyi ceza vermekle (vaîd) tehdit etti. Ve Allah hayır sahibidir; dilediğini affeder, dilediğini de cezalandırır. Salat ve selâm seyyidimiz, mevlamız ve şefaatçimiz rabbine en

[165] Necm, 53/3.

[166] Şûra, 42/25.

yakın ve en faziletli olan, hz. Muhammed (s.a.v) üzerine ve O'nun aline ve O'na abi olanlara ve taraftarlarına olsun. Ey açık fikirli kardeş! Bu Arapça kıssada dile getirilenler, sınırlılayıcı olmayıp detaylı, geniş olarak izah edilmiştir. {Sonra} Fesahat ve belağat filizleriyle faydalı yazılar yazan, araştırmacı muhakkik, çok telif sahibi, seçerek toplayan, derin anlayışlı, dikkatli, titiz ve allame olarak tanınan Çerkeşî Şeyhîzâde hazretleridir. Allah, O'nun ilmini genişletsin. İmtiyazlı kaynak Meclisi Meşayıh Nazırı Rum İli bilgili Kadıasker rütbeli Mevlana Seyyid Mehmed Tevfîk Efendi, bu faydalı ve ölçülü *Risâle-i şerifi* yazması üzerine meselenin iç yüzü hakkında bilgi sahibi olmamı sağladı. "Tevbenin kabulünün Allah'a vacip olması" (*Vücub Alallah)* manası hakkındaki görüşleri ele alan o risaleyi gereğince süsledi. Risaleye Kur'an-ı kerim'den'dan muteber ayetlerleri toplayarak onları sıkı şekilde döşeyip yerleştirdi. Allah, o risaleyi takip edenlere en iyi şekilde mükâfat versin ve korusun. O risaleyi, şüphesizki Allah Teâla'nın vaadini yerine getirmesi konusunda şüphe olmayan sağlam şer'i kurallar üstüne inşa edilip incelenerek mütalaa edilmiş ve dini işlerde kendilerine uyulan bilgili üstad ulemanın görüşlerine göre güçlü, sağlam, pekişmiş akideler üzerine buldum. Ve her kim bunu inkâr ederse, dalalet peşine düşerek hevasına uyarak aşırı gitmiş olur. Meseleler kaynaklarla açıklandı. Uygun görülen yollar izlenerek telaffuz edilen kaynaklarla, her bir problemli meselelerin düğümleri çözüldü. O muhteşem meselelerin eşşsiz acaib harikalar olduğu görülecektir. Ve onları müellif mükemmel ustalıkla çözerek düzenleyip, raporlayıp ifade edip açıklığa kavuşturdu. Açık olan tevbe kapısının ilan edilmesi, samimi olanlara yol gösterir. Müminlere şu ayet-i kerime, umutsuz olmamalarını vaaz eder. Ayette şöyle beyan edilmiştir: "*Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin*"[167]

(Rabbin rahmetini isteyen Medineli Şafi Müftü yardımcısı el-Münci Seyyid Cafer b. Seyyid İsmail el-Medeni el-Berzencî onları yazdı. Salat ve ikram üzerine olsun.)

[*el-Fazıl Mustafa Vehbî'nin yazdığı şeyler*]

Hamd, Allah içindir. Allah, kulu tevbe ettiği zaman tevbesini kabul edeceğini vaad etti. Özellikle sevgililerin Efendisi'nin beyanları da tevbe edenleri sevindirir. Salat ve selam efendimiz hz. Muhammed (s.a.v)'e, ehli ve ashabına olsun. {Sonra} Bu risalenin okunup anlaşılmasıyla akıllı insanın kalbi huzur bulur. Çünkü o risalenin tertib ve

[167] Zümer, 39/53; Yusuf, 12/87.

ifadesinin güzelliği muteber kitablarla uyum içindedir. İnsaf ziynetiyle donanmış olan herkes tarafından güzel kabul edilir. Allah onu yazan müellife muvaffakiyetler versin. Çünkü onun güzel telifi talebelere faydalar verir. Erdemli, istekli olan kişi ondan vazgeçemez. Allah çabasını övgüye layık eylesin ve ömrüne bol bereketler versin. Âmin. (*Musta Vehbi'nin vekilinin ofisinde işinde cömert dergi muallimi fakir tarafından yazılmıştır.)*

[*el-Fazıl eş-Şeyh Ömer Sabri'nin Yazdığı Şeyler*]

{Bismillahirrahmanirrahim}

Tevbeyle, şanını yükselten salih kimseler övülürler. Onların dereceleri yüksek olur. Günahları sebebiyle günahkârların kötülükleri iyiliğe bedel olur. Muhkem ayetlerde varid olduğu gibi. Arasat gününde asi olanların şefaatçisi de onu ifade etmiştir. Salat ve selam, yaratılanların en kâmili ve varlıkların en şereflisine ve gazvelerde ve zorluklar karşısında Allah Rasulü'nü (s.a.v) terketmeyen ashabı ve âli üzerine olsun. {Sonra} Şüphesizki tevbe emri, dinin büyük emirlerindendir. Peygamberler Efendisi'nin amaçlarıda böyledir. Peygamber Sallahu Aleyhi ve Sellem'in mirasçısı olmayı uman ve O'nu seven herkesin, tevbenin insanlara teşvik edilmesine gayret etmesi gerekir. Ve tevbe hakkında ortaya konan vaadleri tebliğ etmelidir. Risalenin anlaşılması için okunması ve incelemesi gerekir. Yüksek fikir sahibi ve olağanüstü görüş sahibi Mevlana Meşayıh Nazırı, ayet ve hadislerden sağlam temel sonuçlar elde etmiştir. Baki yüksek zatıyla ve ilmi eserler sahibi Allah Teâla bize faydalar versin. Ben o risaleyi hayatım için iftihar ve nimet vesilesi olarak inceledim. Onda meyveli cennet, işıklı bahçe, meyvelerle dolu cennet buldum. Hassas yöntemli üst düzey belagtıyla doğruluğu yüksek mertebelere ulaşılır. Allah onu korusun ve başarılar nasip etsin. O ne güzel dost ve ne güzel vekildir.

17 Rebiulâhir sene 1310. *(Selâm şehrinde umumi tedrisle izin sahibi Ömer Sabri*.)

{Risâletü'l-Hamîdiyye}

Vücûb-i Kabuli't-Tevbe Alellah **(**Tevbenin kabulünün Allah Teâla'ya vacip olması) manası hakkındaki bir risaledir. O eseri hazırlayıp tashih eden, hoşgörü sahibi

meşhur allame Mevlâna es-Seyyid Muhammed Tevfik Efendi Çerkeşî Şeyhî zâde telif etmiştir. Allah onu korusun ve faydalar versin, ihsanıyla yardım etsin. Âmin.

3.2. Hamîdiyye/Tevbe Risâlesi'nin Son Sayfasının Tercümesi

{Muhammed es-Suyûtî şöyle yazmıştır}

Allah'ım, senin mütevatir ayetlerin üzerine, çok kıymetli nimetlerinden ötürü sana hamd ederiz. Arab ve Arab olmayanların efendisi Nebimiz Peygamberimize ve intisab edenlere salat ve selam ederiz. Sonra bu parlak ve güzel risale, *Risaletü'l-Hamîdiyye* ismiyye basıldı. Bu risaleyi semahatli Çerkeşizade olarak bilinen Mevlana (Seyyid Mehmed Tevfik Efendi) telif etmiştir. Allah ziyadesi ve lütfuyla onun hibesini arttırsın. Bu parlak risale, bölümleri liyakat sahibi talebeler için itimat edilmeye uygun ve kolay bir kaynaktır. O referans bir kaynaktır. Basılmasıyla inceliği, güzelliği, görkemi ve kemali arttı. Çünkü şöhretli Mehmed Mustafa Efendi'nin meydana getirdiği bu risale gizlenmeksizin el-Mahmiye idaresince Mısır'da Hoş Kadem matbaasında basıldı. Böylece basımı tamamlandı ve onun meyveleri yayıldı. O haram Zilhicce ayında, hicri 1310 yılında tamamlanı. Mustafa Aleyhisselam ve ashabına salat ve selam olsun. Gerçekte, güvercinlerin dallarda şakıdığı şey olarak bilinir.

BİRİNCİ BÖLÜM

HAMÎDİYYE RİSÂLESİ'NİN TAHLİLİ

I. HAMÎDİYYE RİSÂLESİ'NİN KAYNAKLARININ TAHLİLİ

1. HAMÎDYYE RİSÂLESİ'NDE KULLANILMIŞ KAYNAKLAR VE ÖZELLİKLER

Osmanlı devletinin son dönemlerinde yaşamış, farklı alanlarda eserler vermiş olmakla beraber en çok kelâm ilminde eser ve risaleler vermiş bir Osmanlı âlimi olan Çerkeşîzâde Mehmed Tevfîk Efendi, Hamîdiyye Risâlesi'ni Ehl-i sünnet ulemasının eserlerinden nakillerle Arapça şerh ve hâşiye tarzında yazmıştır. Yeni İlm-i Kelam Dönemi'nde yaşamasına rağmen klasik ilim geleneğe göre yazmıştır. Müellif Tevfik Efendi'nin kelâm ilmine ait konuların yoğun olarak ele alındığı Hamîdiyye Risâlesi'nin metninin telifinde nakilde bulunduğu kaynaklar arasında; önemli Ehl-i sünnet ulemasının İslami ilimler alanında en çok Akâid-Kelam ilmine ait metin, şerh ve hâşiye türünde 26 adet kaynak eserden nakilde bulunmuştur. Sonra Tefsir ilmine ait 8, daha sonra Fıkıh ilminde 4, Fıkıh Usulü ve Şerhinde 2, Hadis Şerhlerinde 5, Tasavvuf 4 ve Lügat (1) ilimlerine ait özgün temel eserlerinden oluşan toplam 50 eserden nakillerde bulunmuştur. Dolayısıyla İslami ilimlerdetüm alanlara ait eserler risaleye kaynaklık etmiştir. Bu ilim dallarına ait kullandığı kaynakların türü ise kadim ilimler geleneğinin klasik telif tarzı olan özgün temel metinler üzerine yazılan şerh ve hâşiye türü eserleri en çok yer alır. Ayrıca müellif, risalenin metinlerini ilgili ayet-i kerim ve hadis-i şeriflerden alıntılar gösterilerek işlemesi, Kur'ân-ı Kerîm ve Hadis-i Şerif ana metin kitapları da müellifin faydalandığı kaynaklardandır. Bu bölümde müellifin risalede nakilde bulunduğu kaynakların önce bu kaynakların türleri hakkındaki genel karakteristik özelliklerini sonra ilim alanlarına göre özelliklerini ve bu kaynak eserleri tek tek ele alarak haklarında bilgiler vereceğiz.

Bu bölümde çalışmamıza konu olan Hamîdiyye Risâlesi'ni telif eden Mehmed Efendi, risalenin metnindeki iktibas ettiği ibarelerin hangi kaynak eser olduğunu göstermiş, bazen sadece eserin müellifini zikretmiş bazen de hiçbirini metinde

göstermemiştir. Göstermediği eserleri ilgili kaynakları tarayarak tespit ettik. Müellifin iktibas ederek nakilde bulunduğu ibarelerin bu kaynaklardaki yerlerini tespit ederek cild, sayfa numarası gibi künye bilgilerini çalışmamızın Arapça ilmi neşir bölümünde ve Türkçe tercümesi bölümünde dipnotlarla gösterdik. Dolayısıyla risalede kullanılan kaynakları künyeleriyle birlikte çalışma sonunda Arapça kaynaklar kısmıyla gösterdik. Ayrıca kullanılan bu kaynaklar ve müellifleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermedik. Çünkü tezimizin ilmi neşir bölümünde Arapça olarak ve bunları Türkçe tercüme bölümünde aktararak ayrıntılı bilgileri vermiştik. Bu bölümde risalede kullanılan kaynakları ilgili ilim alanına göre, farklı kategorilerle göre tek tek sıralayıp sadece müellif bilgileri ile kısa özel bazı bilgilerle gösterdik.

Müellifin iktibas ettiği metinlerin kaynaklarının türü, yukarıda saydığımız İslami ilim dallarındaki temel metinler üzerine telif edilmiş kadim ilim geleneğinin yaygın ve etkin ürünleri olan şerh ve hâşiye türü yazım metoduyla yazılmış yaygın olan kaynaklardır. Şimdi önce bu kaynakların, şerh ve hâşiye türlerinin karakteristik özellikleri hakkında genel bilgiler vereceğiz.

İslâmi ilimler tarihinde veya kelam tarihinde şerh ve hâşiye telif türünün özelliği; farklı örnekleri olmakla birlikte herhangi bir ilim dalında, çoğunlukla evvelki bir eseri temel alarak o eser üstünde tasarruflarda bulunarak çalışma yapılması suretiyle önceki eseri daha iyi anlaşılır kılmak ve içerik noktasında zengin hale getirilerek telif edilmesidir.[168] İlimler tarihinde de klasik telif çeşidi olararak bir ilim dalında şöhret olmuş genellikle muhtasar veya bazen hacimli metinler üzerine yazılan, bu metinlerdeki kapalı ifadeleri açıklayan, noksan kalan kısımları tamamlayan, hatalara işaret eden, örnekleri bollaştıran eserlere *şerh* denilir. İslam dünyasında da bir eserin daha geniş olarak açıklanması maksadıyla yazılmış kitapları ifade eder. Şerhler genellikle metinlerin tümüne yönelik açıklamalar yapmak maksadıyla başka müelliflerce veya metin müellifince yazılan eserlerdir.[169] Şerhlere dair yapılmış izah, eleştiri ve ilave şeklindeki eserlere ise *hâşiye* denir. Hâşiyeler genellikle muhtasar olan şöhretli metnin şerhi üstüne yazılan ve metinde ve şerhte geçen kelime ve terkiplere veya metinde geçen özel isim,

[168] Bekir Topaloğlu, *Kelâm ilmi Giriş*, DamlaYayınevi, İstanbul, 2012, s. 33; Orhan şener Koloğlu, *Kelâm Tarihine Giriş*, Emin Yayınları, Bursa, 2019, s. 153.

[169] Sedat Şensoy, "Şerh", *DİA*, İstanbul, 2010, c. 38, s. 555.

ayet-i kerime, hadis-i şerif ve şiir gibi hususlara dair yapılan kısa izahlar mahiyetindedir. Terim olarak ise sayfa boşluklarına eklenen açıklayıcı ve tamamlayıcı bilgiler içeren not anlamına gelir. *Hâmiş* ve *derkenar* kelimleriyle aynı anlamı ifade eder. Terim olarak hâşiye maksadıyla yazılan ekleme ve açıklamaları ifade den *ta'ilk/ta'likât* ise, hâşiyelere dair yazılan notlara denir. Yorum içeren hâşiyelere ta'lik denildiği gibi bir metnin bir kısımının tashihi, açıklanması vaya daha çok bilgi vermek için yapılan eklemeler yahut haşiyeye göre daha özel ve mühim açıklamalardır da denilmiştir.[170] Bir eseri kısaltan eserlere *muhtasar*, bir eserdeki temel düşünceler çerçevesinde kısaltıp yeniden düzenleyen esere de *tehzib* denilmiştir.[171]

Aslında şerh ve haşiye türünün özelliğini daha iyi anlamak için metin veya kitap merkezli anlama, yorumlama faaliyetlerinin tamamına bakmak gereklidir. Zira teknik anlamda bir metin etrafındaki faaliyetler çerçevesinde her çeşit açıklama, tamamlama, irtibatları ile genişletip yeniden kurma, derinleştirme, tenkid, tashih etme ve detaylandırmaya vb. yönelik tasarruflara *şerh, haşiye, talikat, tafsil, tevil*, *izah, zeyl, tetimme* gibi adlar verilmiştir. Buna mukabil bir metni tahkim edip sıkılaştırma, kısaltma, fazlalıkları izale etme, ezber, kuşatabilme maharetini artırma, sistematik ve talimi duruma getirme, özetleme ve seçmeler yapmaya vb. yönelik çalışmalara *ihtisar*, *muhtasar, hülasa, telhis, mülehhas, müntehab, muktedaf* olarak isimlendirilirken bunların hepsi için *şerh* kelimesi kullanılmıştır. Dolayısıyla temelde metin üzerinde yapılan her türlü açma, anlama, açıklama, kapalı ifadeleri ve metnin problemlerini giderme, tahlil, tenkid, itiraz, düzenleme cümleleri daha nitelikli kılma, bölümlendirme, dönemle irtibat kurma, tamamlama gibi faaliyetlerin hepsine de *şerh* denilmiştir. Aynı zamanda talebenin hocasından bir ilim kitabını okurken hocasından ve başka kaynaklardan aldığı notları kendisine mal ederek düzenleyerek bazen de hocasının fikirlerini tenkid ve tadil etmesine *ta'likât* ve *muhtasar* denilmesine rağmen *şerh* de denilmiştir. [172] Bu bilgilerden hareketle Hamîdiyye Risâlesi'ni de şerh türü eser olarak deeğerlendirebiliriz.

---

[170] Tevfik Rüşdü Topuzoğlu, "Hâşiye", DİA, İstanbul, 1997, c.16, s. 419-420; Sedat Şensoy, "Şerh", *DİA*, s. 555.

[171] Orhan Şener Koloğlu, *Kelâm Tarihine Giriş*, s. 153.

[172] İsmail Kara, "*Unuttuklarını Hatırla! Şerh ve Haşiye Meselelerine Dair Birkaç Not*", *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 15/28, 2010, s. 11-12.

Şerh yazım geleneğinin İslâm öncesinde farklı milletlerde varlığı, kutsal kitapların yorumuyla başladığı bilinir. İslâm dünyasında ise ilk örnekleri Hz. Peygamber (s.a.v)'de görülmüş olan şerh, Kur'ân'ın anlaşılmasındaki bazı güç ve az bilinen kelime ve ifadelerin manalarını ve bazı ayetleri tefsir etmesi İslam kültüründe şerhin başlangıcı sayılmıştır. Böylece Kuran tefsirinde takip edilen yöntem ve özen gösterilen hususlar, çeşitli metinlerin şerhinde etkili ve belirleyici bir model olmuştur. Nitekim birçok alanda telif edilen şerh literaturü, İslam kültüründe elde ettiği karakterini Kur'ân'ı ve i'câzını daha doğru anlamaya dönük araştırmalara borçlu sayılır. Keza hz. Peygamberin hadis-i şerifleri, yerine göre Kur'ân'ı şerheder mahiyettedir.[173]

İslam dünyasında şerh ve hâşiye yazımı geleneği ilk dönemlere kadar gitiği, ardından hassaten Memlüklüler ve Osmanlılar zamanında ise yaygın hale geldiği görülmüştür.[174] Hâşiye yazımı Osmanlı'nın son devirlerinde daha yoğun olmuştur.[175] Şerh ve hâşiye klasik telif türü literaturünün (edebiyatı), ilimler tarihinde veya özelde kelam tarihindeki telif tarihi, hicri 8./14.-miladi 13./19. yüzyılları kapsayan yani miladi 13. asır ortasından başlayıp asrımızın başına kadar zamanı kadar devam eden en uzun dönemidir. Bu dönem, İslami ilimler tarihinin en uzun döneminde tekabül eder. Bu dönemde İslam'ın siyasi hâkim gücünü temsil eden Osmanlı olduğu için Osmanlı dönemine tekabül eder. Ayrıca kelam tarihinde müteahhirîn dönem içinde Fahreddîn Râzi (ö. 606/1210) sonrası sayılır. Zira Gazzâlî den sonraki devirler müteahhirîn devirlerleri sayılmıştır. Bu dönemin özelliği ve bu döneme bu ismin verilme nedeni çoğunlukla telif edilen eserlerin telif tarzının şerh ve haşiye türünde telif edilmesidir. Bu telifler, aksi örnekleri bulunsada genellikle kendisinden önce yazılmış bir metni temel alarak bu metin çerçevesinde tasarruflarda bulunulmasıyla telif edilmiş olmasıdır. Yani daima telife yön veren bir önceki eserler üzerinde şekillenen çalışmalar olmasıdır. Bu döneme damga vuran özellik, çoğunlukla şerh ve hâşiye türü eserlerin telif edildiği dönem olmasıdır. Bu

[173] İsmail Kara, *a.g.e*, s. 9; Sedat Şensoy, "Şerh", *DİA*, s. 556

[174] Sedat Şensoy, "Şerh", *DİA*, s. 556.

[175] Tevfik Rüşdü Topuzoğlu, "Hâşiye", *DİA*, s. 420.

nedenle bu döneme, sadece kelam ilmine has değil, diğer ilimler tarihi açısından da *Şerh ve Hâşiyecilik* (*Derlemecilik*) *Dönemi* denilmiştir.[176]

Şerh ve hâşiye türü eserler temelde zamanındaki dağınık duran bilgi ve fikirlerin derlenip toplanması (cem), sistemleşmesi, muhkemleştirilmesi ve bunların doğruluk, yerindelik, yeterlilik ve sürdürülebilirlik açısından detaylı analiz edilmesini sağlar. Esasında şerhler bilgilerin sistematik hale geldiği, derinlemesine analiz edildiği eserler olmuştur. Bu nedenlerden ötürü bu döneme *Cem ve Tahkik Dönemi* de denilmiştir.[177]

Nitekim bu döneme gelindiğinde İslami ilimler geleneği oluşumunu tamamlamış ve önemli meseleler üzerine yetkin eserler verilmiştir. Bu nedenle artık bu eserlerin şerhini yapmak bu devirden itibaren önemli bir telif tarzı türü haline gelmiş ve bu istikamette bir *gelenek* meydana gelmiştir.[178]

İmam Gazzâlî (ö. 505/1111) nasıl ki kelâm ilminde müteahhirîn döneminin başlangıcı kabul edilmiş, Saduddin Teftâzânî(ö. 792/1390) ile de gerçek anlamda genel olarak bütün İslami ilimlerde mütekaddimun dönemi sona ermiş, müteahhirîn döneminin başladığı ifade edilmiştir. Ondan itibaren bu dönemin özelliği şerh ve haşiyeler yazmak olmuştur. İslâmi ilimlerin neredeyse tümünde eser veren Teftâzânî, kendi yazdığı *el-Makâsıd* eserine şerh yazan bir âlim olmuştur.[179] Yani O'ndan itibaren şerh ve hâşiyeler yazma geleneği etkin ve yaygın hale gelmiştir. Bu dönem aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü asırlardır.

Bu döneme şerh ve hâşiyeler dönemi denilmesinin anlamı nedir ve hangi sebeplerle bu döneme girildiğine Kelam ilmi açısından bakılırsa; bu döneme gelindiğinde itikadi esaslarla ilgili meselelerde artık farklılık olmamış ve düşünce hayatında mücadele gerektirecek yeni fikir hareketleri de görülmemiştir. Dolayısıyla böyle bir evre zorunluluk haline gelmiştir. Zira kelâm, hakikat iddialarının mücadelesiyle geçmiştir. Mesela ilk kelam mezhebi Mutezile, yabancı düşünce ve iddialar karşısında islamı savunma

---

[176] Kılavuz, Ulvi Murat-Ahmet Saim, *Kelâma Giriş*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2004, s. 59-60; Bekir Topaloğlu, *a.g.e*, s. 33.Orhan Şener Koloğlu, *a.g.e,* s. 153-154.

[177] Kara, *a.g.e*, s. 43; Koloğlu, *a.g.e,* s. 156.

[178] Kılavuz, Ulvi Murat-Ahmet Saim, *a.g.e,* s. 59-60; Bekir Topaloğlu, *a.g.e,* s. 33-34. Orhan Şener Koloğlu, *a.g.e.* , s. 153-154.

[179] Şerafettin Gölcük, *Kelâm Tarihi*, Kitap Dünyası Yayınları, Konya, 2012, s. 243.

mücadeledesinde başarılı olmuştur. Mutezile yabancı unsurlara karşı kullandığı kelamını Müslümanlara da uygulayınca karşısına Ehl-i sünnet kelamcıları çıkmış ve onlar da Mutezile karşısında düşünce sahasına hâkim olmuşlardır. Ehl-i sünnet kelamı, daha sonra felsefe ile karşılaşmış, düşünce söyleminde kelam ile felsefe şeklinde iki söylem oluşunca felsefe karşısında kelam galip gelmiş ve felsefeden da bazı unsurlar alarak *felsefî kelâm* denilen yeni bir yapı oluşmuş ve felsefi kelam adı verilen bu evreye "felsefî kelâm dönemi" denilmiştir. Kelâm tarihinin Şerh ve hâşiye dönemi aynı zamanda anlayış olarak felsefi-kelam (felsefe ile mezcedilmiş kelam) döneminin de devamı sayılmıştır. Bu dönemde var olan kelam anlayışı, kelam ile felsefenin bütünleşip tek söylem halinde gelmiş felsefi kelamdır. Dolayısıyla artık 14. Yüzyıla gelindiği zaman kelam tarihinde gözlenen mücadele kesilmiş, yeni bir söylem ortaya çıkmamıştır. Yeni bir hakikat iddiası çıkmaması ise var olan hakikatin geçerli olduğunu göstermiştir. O halde yapılacak iş olarak bu hakikatin derinliklerine inip, iyice açıklamak, eksikleri tamamlamak olmuştur. Bundan sonra artık kelamcılar çabalarını önceki eserleri daha iyi açıklamaya ve içerik bakımından zengin hale getirmeye yoğunlaşarak sarf etmiştir.[180]

Bu durumun neticesinde bu dönemde yazılan eserler önceki metni temel almadan önceki eserin şanını aşan, orjinal kabul edilen hacimli eserler de verilmiştir. Mesela kelam sisteminin tümünü ihata eden felsefi kelam anlayışını en iyi yansıtan Îcî (ö.756/1355)'nin *el-mevâkıf* adlı özgün eseri bu dönemde yazılmıştır. O'nun metodu tahkik ve tetkik olarak vasıfladığı ilmi gayretin gerekliliğine vurgu yapmışır. Yine önceki eserin şöhretini aşan özgün şerhler de verilmiştir. Örneğin Cürcânî'nin (816/1413) *Şerhu'l-Mevâkıf*'ı, adeta cürcani'nin telifi haline gelmiş Teftâzânî (ö. 792/1390)'nin *Şerhu'l-Makâsıd* ve *Şerhu'l-Akâid* adlı eserleri, İslâm düşüncesi ve Osmanlı ilim anlayışında etkili olmuş ve üzerlerine birçok çalışmalar yapılmış, zamanla geniş bir külliyat oluşturmuştur. Bu dönemde eserler genelde şerh tarzında yazılsada farklı yazım türü olan önemli görülen bazı kelam mevzuları hakkında hakikatlerin en ince noktalarına kadar ortaya çıkması fikrinin yansıtıldığı tikel konularda "isbât'ı-vâcib", "kader" gibi risalelerin yazılması da bu dönemde görülmüştür. Binaleyh bu dönem önceki devirdeki bilgilerin tekrar edildiği bir

[180] Kılavuz, Ulvi Murat-Ahmet Saim, *a.g.e*, s. 60; Orhan Şener koloğlu, *a.g.e*, s. 154-155.

evre değil, mevcut hakikatlerin tadil edilip en ince noktalara kadar derinleştiği bir dönem olmuştur.[181] İncelediğimiz Hamîdiyye Risâlesi bu özelliğe bir örnek eser sayılır.

Fıkıh ilmine bakılacak olursa örneğin Moğolların İslam ülkelerini istila etmesinden *Mecelle* (Hanefi fıkhı temel alınmasıyla oluşturulmuş olan ve Osmanlı Borçlar Kanunu olarak vasıflandırılan)'nin tedvin edildiği 1306/1889 yıllarına kadar geçen zaman diliminde fıkıh eğitimini bir bütün olarak tedris etme isteği, fıkhi konuların özetlenmesine neden olmuştur. Neticede ihtisar adı verilen eserler sanat haline getirilmiş, neticede fıkhi metinler özetin özeti haline gelmiştir.[182] Fakat ilk devirlerdeki müctehid imamlardan sonra ve bu devirden önce de geniş eserler özetlendiği (ihtisar) gibi, bu dönemde de ihtisar önemli bir iş kabul edilmiştir. Bu metinlerin kısa olmasından ötürü anlaşılması için bu metinler üzerine şerh, hâşiye ve ta'likâtlar yazılmıştır.[183] Hadislerin şerhi ise belirgin şekilde tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn asrında hadislerin tedvini sırasında binlerce ifade edilen birbirini açıklayan ve tamamlayan hadisler toplanması gibi çalışmalarla belirgin olarak sistemli olmasa da belirgin ve yoğun şekilde ortaya çıkmıştır. 3. (9.) asırdan itibaren yazılan ilk hadis şerhleri dil ve içerik öne çıkmak üzere iki grupta gelişmiş, 5. (11.) asırdan sonra yoğun şekilde yöntemleri birbirinden farklı şerh ve hâşiye yazma ameliyesi başlamıştır.[184]

Müellifin Hamîdiyye Risâlesi'nde tefsir ilmine ait referanslar gösterdiği kaynaklar arasında daha çok yine şerh ve haşiye dönemine tekabül eden devirlerde yazılan tefsirler ve tefsir haşiyeleri de yer almaktadır. Tefsir ve hâşiyesi dememizin nedeni, İslam ilimleri tarihinde birçok tefsire şerh, hâşiye ve ta'likât yazıldığı gibi bazı şerhlere tefsir ve tevil diye de isim verilmiştir. Dolayısıyla bunun mefhumu muhalifinden tefsir, aynı zamanda bir nevi şerh türü bir telif sayılır.

Yine özellikle de Osmanlı son döneminde yoğun şekilde telif edilen hâşiyeler metinden daha fazla şerhteki zor ve kapalı cümleleri izah etme, eksikleri tamamlama ve duruma göre eleştiri maksadıyla yazılan ilavelerdir. Çünkü bu çeşit ilavelerin daha fazla

---

[181] Kılavuz, Ulvi Murat-Ahmet Saim, *Kelâma Giriş*, s. 60; Bekir Topaloğlu, *a.g.e*, s. 33-34; Orhan Şener Koloğlu, *a.g.e*, s. 153,156-157.

[182] Hamza Aktan, "Fıkıh", *İslam'a Giriş Evrensel Mesajlar* İçinde, DİB, Ankara, 2008, s. 227.

[183] Hayrettin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 255,258.

[184] Mehmet Efendioğlu, "Şerh (Hadis)", *DİA*, İstanbul, 2010, c. 38, s. 559-560.

ders kitabı olarak okutulan eserler üstüne yapılmasından dolayı bu tür ilaveler hoca ve talebelerin ders notlarının derlenip düzenlenmesi sonucu meydana getirilmiştir.[185] Nitekim şerh türü eserler verme işi Osmanlı Matüridi ulemasına tesir etmiş, çünkü şerh yazma nedenlerinden arasında, medreselerde kelam ilmine ait belli eserlerin ders kitabı olarak okutulmuş omasıdır. Böylece bu eserleri okutan ve okuyanların metinler üstündeki izah ve takrirleri kitap haline getirilince aynı zamanda bir şerh meydana gelmiş oluyordu. Aynı şekilde tedris amacıyla daha çok manzum akâid metinleri de telif edilmiştir.[186] Zira çoğu âlim, kendi eseri için şerh, haşiye veya muhtasar ve telhis türünde eserler yazma ihtiyacını hissetmesi de şerh ve hâşiye geleneği, medreselerde yapılanmış ve yerleşmiş eğitim ve öğretim tarzı, ilim siyaseti, tedris üslubu ile ilişkili olarak ortaya çıkıp gelişmiştir.[187]

Ayrca tedricilik metodu ekseninde yapılan eğitim metin, şerh, hâşiye ve ta'lik sıralamasıyla yapılmıştır. Bu tür eserler eserler yazma usulünün dönemin ilim anlayışı şartlarından kaynaklanmıştır. Bu cisten eserlerin yazılma amaçları arasında; eserdeki konuları anlamada bazı okuyucunun aynı seviyede olmaması, eserdeki konuların diğer ilim alanlarına bağlı olması, yorum gerektiren mecaz ifadelerin yer alması gibi nedenler yanında eksiklik ve hataların izale edilmesi de şerh yazmaya sebep olmuştur. Bunlarla birlikte genelde ders kitabı olarak işlenen özlü metinlerin izah edilmesi şekliyle eğitim faaliyetlerine hizmet etmek ve geniş ilmi tartışmalara yer verilmesi gibi nedenler şerh yazımına tesir etmiştir.[188]

Şerh geleneği açısından bakılınca Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü dönemlerde medreselerin, tedris yönteminin ve nihayi olarak medreselerdeki müesses nizamın devamlılığı için bazı standartlar ve teamüller geliştirilmiştir. Bunlar intikal (tevarüs), idame, tedris/idame (aktarma, sürdürme), telif ve tenkit (yeniden üretme) süreçleri de oluşturulmuştur. Bu eğitim öğretim tarzı, yaklaşım, amaç ve usullerle ilgili olarak medreselerdeki sisteme uygun olarak hoca talebe ilişkisine göre ilim yolcusu

[185] Tevfik Rüşdü Topuzoğlu, "Haşiye", *DİA*, s. 420

[186] Bekir Topaloğlu, *a.g.e*, s. 117.

[187] İsmail Kara, *a.g.e*, s.15-17.

[188] Sedat Şensoy, "Şerh", *DİA*, s. 555-556.

olmanın gereği olmuştur.[189] Şerh ve hâşiye türünün esas yaptığı iş, yalnızca okurken başvurulan metinlerin problemlerini çözmekle kalmaz, problemleri çözme üzerinden problemi, metni, dili, ilim talibi okuyucusunu üst mertebeye çıkarır hatta teşvik edip zorlar. Metninin problemini çözen kişi meslek ve ilim yolunda daha üst mertebede daha sistemli, detaylı, derin bu bu nedenle daha çok emek isteyen yeni problemler edinerek ilimle ilişkisi güçlenir. Zira birçok âlimin kendi eseri için şerh türünden eserler yazma ihtiyacı görmesi bu eğitim tarzı, yaklaşım, amaç ve yöntemlerle ilgili olmuştur.[190]

Öte yandan Şerh ve hâşiyeler sadece İslami ilim ve kültür muhitlerinde değil aynı şekilde semavi kitap ve kutsal metinler, felsefi ve hikemi eserler, şiirler, kanunlar, siyasi metinlerin hemen hemen her ilim ve kültür çevrelerinde anlaşılıp sahiplenilmesi, zamana ve zemine göre uyarlanarak idamesi için şerh türü çalışmalar yapılmıştır.[191]

Hatta bu çağda trelif, akademik araştırma denilen ve yüceltilen metinler içerik ve üslub bakımından şerh ve hâşiye türü metinlere benzediği görülecektir. Nitekim sosyal bilimlerde ve hızla yükselen zihniyet tarihçiliğinde metnin, farklı, çoklu okuma biçimlerinin, iç tenkidin, gramerin, anlamın, ifade üslubu, satır aralarının, yorumbilim, anlatma tekniklerinin ve hermönetiğin bugünkü zamanda daha fazla önem verilen hususlar haline gelmiştir.[192]

Şerh ve hâşiyeler, alanlarında kendilerinden evvel yazılmış, tartışılmış çoğu metni, metin parçalarını, tartışma diyaloglarını, soru ve cevapları ve bilgi kırıntılarını da içerir. Bu özelliği sebebiyle bu metinlere bir çeşit antoloji, derleme, tarihi hafıza, söz dağarcığı niteliği kazandırdığı gibi bu metinlerin hangi zaman ve zeminde, nasıl tedavüle girdiğini, dayanıklılık, dönüşme ve yenilenme kabiliyetlerini de göstermiştir.[193]

Şerh ve hâşiye çeşidinin ilmin kaynaklarından metin ve kitap üzerinden doğru ve yerinden anlamaya, ilmi korumaya, devamlılığı sağlamaya ve malumatları olabildiği kadar kaydetmeye yönelik faaliyetsel katılımcı çabaların ürünleri olmuştur. Zira şerh ve

---

[189] Kara, *a.g.e*, s. 25.

[190] Kara, *a.g.e*, s. 17.

[191] Kara, *a.g.e*, s. 4.

[192] Kara, *a.g.e*, s. 1-3,16.

[193] Kara, *a.g.e*, s. 21.

hâşiye literaturü, temelde klasiklerin vazgeçilmez bir unsuru veya tam kendisi sayılır. Çünkü İslam klasikleri, İslam ilimlerinin kuruluş devrine III-IV/IX-X. asırlar öncesine nispet edilse bile bu isabetsiz olur. Çünkü tarih olarak bugünle kuruluş devri klasikleri arasında uzun tarih aralığında şerh ve hâşiyeler dönemi vardır. Dolayısıyla onları yok saymadan onların içinden geriye inkıtasız şekilde ilk klasikler yönüne doğru adım atarak ilime uygun bir hareket gerçekleşebilir.[194]

Şerh ve hâşiyeler döneminde birçok ilim adamı yetişmiştir. İslam ilimleri tarihinde yaygın ve etkin olarak önemli bir yeri olan şerh geleneği İslam ilim geleneğinde zengin bir miras oluşturmuştur.[195] Yukarıda saydığımız tüm bu özellillerin rağmen şerh ve hâşiye edebiyatı (klasik telif türü) hakkında özellikle 19. ve 20. asırda başlayıp teşekkül etmiş bazı ön kabül ve yargılarla bugüne değin hükmünü sürdüren birçok sert hüküm, olumsuz tasvir ve ironik ifadeler kullanılmıştır. Bu telif türlerinin zayıf, verimsiz, vasıfsız, hantal, tekrardan ibaret, yenilikten yoksun olduğu ve dönem itibariyle kayıp, duraklama ve gerileme dönemi olduğu yönünde ağır eleştirilere maruz kalmıştır. İslam ilim dünyasında özgün düşüncenin ve İslami ilimlerin tekrar ve taklide boğulduğu, vs. şeklindeki söylemlerle bu zaman dilimine vurgu yapılarak haksız, eleştiri ve ithamlara maruz kalmıştır. Hatta kelam tarihinde bu döneme tekabül eden müteahhirun ilm-i kelamı, islam felsefesini cereyanını duraklattığı gibi birçok olumsuz haksız ve ağır yargılarla, tek tip bakış açısı ve düz mantıkla indirgemeci ağır ve katı eleştirilere hedef olmuştur. Aynı şekilde şerh döneminin öne çıkan vasfının, önceki metinler etrafında odaklanmış çalışmalar olması sebebiyle fikirlerin üst metnin sınırlarına hapsolduğu şeklinde yorumlanmıştır.[196]

Şerhlerin mana ve içerikten çok lafızlar üzerinde yoğunlaştığı, gereksiz uzatmalarla gereksiz fikir ve bilgilerle dolduğu, uslübunun zor, metodunun karmaşık hale geldiği ve ilme katkı yapmadığı görüşler ortaya atılmıştır. Bu eleştirilere rağmen şerhlerdeki zorluğun, çoğunlukla üzerinde yoğunlaşılan konuda derinleşilmesi ve ilim

---

[194] Kara, *a.g.e*, s. 6-9.

[195] Sedat Şensoy, "Şerh", *DİA*, c. 38, s. 556.

[196] Hayrettin Karaman, *a.g.e*, s. 258; Topaloğlu, *a.g.e*, s. 34, 117; Koloğlu, *a.g.e*, s. 154-155; Kara, *a.g.e.* , s.1-2,16;

erbabının zor mevzuları anlama ve çözme yeteneğiyle diğerlerinden ayrılması kusur değil üstünlük sayılması gerektiği belirtilmiştir.[197]

Modern dönemde cereyan eden dayatılmış bir şerh ve hâşiye "*edebiyatı*" söylemi ile klasik telif türlerinin ve şerh, hâşiyelerin zayıf, verimsiz ve niteliksiz telif çeşidi olarak anlaşılmaya başlaması ve gittikçe ağır eleştirilere maruz kalması ve itibarsız kaynak metinler olarak görülmesi büyük oranda İslam dünyasının kendine yeterlilik düşüncesini yitirmesiyle ilgili olmuştur.[198]

Bu olayın tarihi zihinsel ve siyasi ideolojik arka planına bakıldığında; bugünden geriye bakıldığı zaman, şerh ve hâşiye geleneğinin neredeyse tamamı zayıf ve olumsuz alan haline gelmesi, İslam tarihinin son dönemlerinde ortaya çıkmış yeni bir olaydır. İslam dünyasında Türk Osmanlılar, Batı'dan geri kalmalarının sebebleriüstüne düşünürken başlatmış oldukları yenilik hareketleri içinde esasında, kendilerine kurulmuş tuzağın ve bununla birlikte şerh ve hâşiye literaturünü de değersiz kılan *oryantalist dilin* ideolojik hüküm ve argumanlarını, akademik-siyasi iddialarını benimseyip kanıksamaya yönelmiştir. Neticede büyük oranda İslam dünyası kendi ilim ve kültür mirası hakkında şüpheye düşmüş, bu alanı küçümser hale geline gelmiştir.[199] Yani kültürel ve ilimsel özgüvenini yitirmesi denilebilir. Bu yetersizlik fikrine geri kalmanın nedenleri ve çarelerini aranırken varılmıştır.

Aslında ilerleme fikri; modern Batı Avrupa düşüncesinin ürünleridir. Çünkü Batı Avrupa'da bilim anlayışının değişimi, herşeyi hükmü altına alan ilerleme düşüncesi, akılcılık, felsefe öncelikli ilim ve düşünce anlayışı, özgünlük (orjinallik), yenilik (İslam dünyasında ictihad) merkezli ilim ve fikir tarihi kabulü, modernleşme zihniyeti ve gayretleri gibi unsurlar modern Batı merkezli olmuştur. Zira modern Batı düşüncesinde ilerleme düşüncesi, herşeyi açıklamada felsefi istikamette ilerlerken bir yandan var olan siyasi, sosyal ve kültürel vaziyeti Batı merkezli olarak yorumlamak iddiasındadır. Büyük ölçüde dini ve geleneksel tasavvurlar, geri olarak adlandırılarak sömürgecilik cereyanı, Batı dışı toplumları geleneksel dini tasavvurları, kültür ve medeniyetleri geri,

[197] Sedat Şensoy, "Şerh", *DİA*, s. 556.

[198] Kara, *a.g.e*, s. 3-4.

[199] Kara, *a.g.e*, s. 3, 34-35.

itibarsız ve geçersiz görülmüştür. Bu ilerleme fikri İslam dünyasına nakli, bu sorunlara sebep olmuştur.[200]

Bu düşünce ve kabul süreç İslam ilim ve kültürününün, 12. yüzyıldan sonra Gazzâlî'nin felsefeye eleştirileriyle alakalı şekilde, O'nun ilme ve düşünceyi durdurduğu fikrinden hareket edilerek ilerlemeden uzaklaştığı, yeni şeyler üretmekten ziyade taklide, tekrara düşüp durgunluğa, gerilemeye, çökmeye başladığı ve orjinalliğinin kalmadığı şeklinde olmuştur. 19. yüzyılda dile getirilmeye başlayan bu yetersizlik düşüncesi, neredeyse eş zamanlı bir yaklaşımla yedi asır geriye çekilmiş olmaktadır. Sonuçta İslam tarihinin yarısını, Türk tarihini (Selçuklu ve öncesi ile Osmanlı) dönemlerini yok saymak olacaktır.[201] Tüm bu düşünce ve yargı süreçlerinin İslam dünyasına tersirlerinde Oryantalizm etkisiyle, Gazzâlî sonrası İslam düşüncesinin durdurduğu dönem olarak gören ve bu yargıyı müslüman çevrelerine kabul ettiren müsteşrikler, siyasi akademik operasyonuyla şerh ve hâşiye literaturü önemsiz bir saha haline getirilmiştir.[202]

Aslında şerh ve hâşiye geleneğinin olumsuz tasvirlerle değersiz ve itibarsız alan olarak görülmesi Türk Müslümanlar için ilim-kültür mirası açısından çok ciddi bir tehdit ifade etmektedir. Zira Türk Müslümanların güçlü bir varlık olarak İslam tarihi sahnesine girmeleriyle şerh literaturünün büyük ürünler vermeye başlaması ve giderek de güçlü bir telif tarzı olarak istikrar bulması vakası arasında kronolojik bir irtibat vardır. Sonuçta bu iddiaların bu dönemlerde Selçuklu ve Osmanlı devirlerinin (Türk Müslümanlarının Tarihinin) neredeyse tamamını hatta İslam tarihinin yarısına, hatta Türkleri İslam tarihi içindeki yerlerini, İslam tarihine müdahalelerini ihmal etmek, tabiri caizse Türkleri tarihten tard etmek, tarihteki üstün rolünü yok saymak olacaktır. Başka açıdan şerh ve hâşiye "*edebiyatı*" söylemiyle şerh ve hâşiye edebiyatını ihmal etmek, Türk Müslümanların tarihten tasfiyesi ile İslam ilim ve kültür mirasının tasfiyesinin eş güdümlü yürümüştür. Bu tasfiye sürecinde, böyle söylemlere iştirak eden Müslüman âlim ve aydınların da yeri olmuştur.[203] Ayrıca bu devirlerde de hâkim siyasi gücün Osmanlı

[200] Kara, *a.g.e*, s. 3,35.

[201] Kara, *a.g.e*, s. 35.

[202] Kara, *a.g.e*, s. 3.

[203] Kara, *a.g.e*, s. 7,35.

Devleti Olduğu da dikkate alınırsa, Osmanlı'nın ilimde ilerleme sağlanmadığı şeklindeki siyasi iddia, Osmanlı'yı ilim tarihinin dışında bırakmak manasına geldiği görülecektir.[204]

Sonuçta istikrar ve zirve dönemi diyebileceğimiz dönemde zengin bir literature sahip şerh türü eserler etkin ve yaygın olarak kadim mirasımızın en vazgeçilmez eserler olduğunu genel olarak izah etttik. Zira şerh ve haşiye geleneği hakkında haksız, yersiz, karalayıcı, olumsuz katı eleştiri ve iddialar, hükümler içeren bir bakış açısının ve dışarıdan dayatılan algı operasyonlarının ürünü olan fikirlerin ezberlenmiş şekilde savunulması ilim erbabına yakışmadığının görülmesi gerekir.

Netice itibaariyle Hamîdiyye Risâlesi'nde müellifin dah çok kullandığı kaynaklar ve bu kaynaklardan naklettiği metinlerin yoğun yer aldığı şerh ve hâşiye türünün fonksiyonları ve özellikleri hakkında genel bilgiler verdik. Görüldüğü üzere Hamîdiyye Risâlesi, kadim ilim geleneğine göre telif edilmiş bir eserdir. Şimdiki kısımda, ilim dallarına göre bu kaynakların özellikleriyle beraber hangi eserler olduğu hakkında malumatlar vereceğiz. Önce müellifin en çok yararlandığı kaynaklar arasında Akâid-Kelâm ilim alanındaki eserler için; önce kaynakların genel literatur özelliklerini sonra bu kaynak eserleri müellif isimleri ile tek tek göstereceğiz.

1.1. Akâid-Kelâm İlmi Eserlerinden Yararlanılan Kaynaklar ve Özellikleri

Bu kısımda akâid-kelâm diyerek ikili bir söylemle ifade ettik. Hamîdiyye Risâlesi'nde akâid metinleri ile kelam metinleri de kullanılmıştır. Bu metinler arasındaki fark vardır. Şimdi bu farklılığı şöyle izah edebiliriz. Akâid, yukarıda izah edildiği gibi aynı şekilde şerh döneminde yazılmış olan şerh türünde muhtasar eserlerdir. Akâid-kelam dememizin nedeni Akâid, İslam iman esaslarını, naklin ışığında tartışmalara girmeden ister selef metoduyla, ister kelamcıların sık kullandığı akli izahlarla yapılan metod olsun az kullanak muhtasar olarak bahseden ilime denilir. Kelam ise, başlangıçta akâid olarak çıktıysa da zamanla itikadi esaslarda tartışmalar çıktığı için hem iman esaslarından hem de iman eseslarını ilgilendiren mümkünlerin hallerinden bahseden ilime denir. Kelam

[204] Koloğlu, *a.g.e*, s. 154.

ilmi, akli delil ve izahlara dah fazla yer vererek bünyesinde cedel, münazara ve münakaşa unsurları taşır. Zaten kelamın gayesine göre yapılan tarifte; kesin deliller kullanarak oluşacak şüpheleri gidermek şeklinde dini akideleri ispata güç kazandıran ilimdir denilmiştir. Bu tarifte kesin delil; nakil ile teyit edilmiş kati deliller demek, şüpheler ise; muarızların kullandığı deliller demektir. Yani kelam aynı şekilde İslam itikadını, dinin temel ilkelerini ispat edip savunurken nakil ile birlikte akli ve felsefi delilleri kullanmayı da zorunlu görerek Selef metodundan farklı yol izleyen Mutezile'nin kullandığı metodu kullanarak itikadi hükümleri akli ve nakli delillerle ispat edip muhaliflerin fikirlerini çürütmeyi amaç edinir. Buna mukabil Akâid ilmi ise, itikadi hükümleri tartışmaya girmeden kısa öz şekilde verilir. İtikadi hükümler dellillendirildiği zaman bu deliller sadece nas'tan verilir.[205] Ayrıca kelam, iman esaslarının oluşturduğu temel konular demek olan mesâili (iman esesları, ana meseleler) ve mesâili kanıtlamaya yarayan her türlü vasıta demek olan vesâili (vesileler, vasıtalar) konu edinir. Akâid ise sadece mesâili konu edinir. Böylece akâid ile kelamın arasındaki fark ortaya çıkmıştır. Böylece biz akâid ve akâid metinleri derken de iman esaslarını kısa ve öz, tartışmaya girmeden ele alan manzum muhtasar tarzda yazılmış metinleri veya bir mezhebin inandıkları esasları aynı şekilde ele alan metinlere de akâid denildiğ[206] bunu kastediyoruz. Kelam metinleri ise daha akli ve felsefî izahlar içeren hacimli eserlerdir.

Müellif Tevfîk Efendi, Hamîdiyye Risâlesi'nin telifinde nakillerde bulunup yararlandığı kaynaklar arasında en çok nakilde bulunduğu kaynaklar, ifade ettiğimiz üzere risalede işlenen konular daha fazla kelam ilmini ilgilendiren meseleleri içerdiği için akâid-kelâm ilmine ait hem Eş'arîyye hemde Mâtürîdîyye kelam ekollerinden oluşan önemli Ehl-i sünnet kelamcıların eserleridir. Bunlar arasında kaynak türü bakımından şerh ve hâşiye türü eserleri en çoktur. Toplam 25 kaynaktan nakilde bulunduğu eserler, kelam tarihinde, hem Ehl-i sünnet mütekaddimîn-ilk döneminde yaşayan Ebu Hanîfe (ö. 150/767)'den hem müteahhirîn dönem- şerh ve hâşiyecilik dönemi sonlarına kadar eser veren Mercânî (ö. 1818/1889) dâhil Eş'arî ve Mâtürîdî kelamcılardır. Bu dönemler içinde en çok nakilde bulunduğu kaynaklar ise müteahhirîn dönem içinde-şerh ve hâşiyecilik

[205] Gölcük, Şerafettin-Toprak, Süleyman, *Kelâm*, Tekin Kitabevi, Konya, 1998, s. 22,28,42; Topaloğlu, *a.g.e*, s. 46-48; Koloğlu, *a.g.e*, s. 18-25.

[206] Koloğlu, *a.g.e*, s. 19.

dönemindeki kelamcılardır. Burada müteahhirin dönemden kastımız 13. asır ve Râzî sonrasıdır. Çünkü bu dönem O'ndan sonra başlamış kabul edilir. Müteahhirin dönemde ise müellifin en çok nakilde bulunduğu kaynaklar, Eş'arî kelamcıların metin ve şerhleri gelir. Eş'arî eserleri arasında en çok nakledilen kaynaklar ise, şerh ve hâşiyeler döneminin en önemli temsilcileri sayılan Îcî, Teftâzânî, Seyyid Şerif Cürcânî, Devvânî (ö. 908/1502) gibi Eş'arî kelamcıların felsefî kelam anlayışıyla yazılmış ve Osmanlı medreselerinde okutulmuş eserleri ile bu eserler üzerine Mâtürîdî kelamcıların yazdığı hâşiyeleri daha çoktur. Nitekim önce ifade ettiğimz gibi hâşiyeler Osmanlı döneminde telifi yaygın hale gelmiştir.

Özetle söylenirse Hamîdiyye Risâlesi'nde kelam ilminde en çok iktibas edilmiş kaynaklar; müteahhirîn dönem-şerh ve haşiyecilik döneminin en önemli Ehl-i sünnet-Eş'arî temsilcilerin felsefi kelam geleneğinde yazılan ve Osmanlı medreselerinde okutulmuş akaid-kelam metin ve şerhleri ile bu eserler üzerine yazılan Mâtürîdiyye kelamcıların hâşiyeleri yer alır. Neticede Hamîdiyye Risâlesi'nin telifinde en çok kullanılan akâid-kelam ilmine ait kaynak türü arasında en çok şerh ve hâşiye tarzıyla yazılmış eserler yer alır. Şimdi bu kaynaklar hakkında bilgi vereceğiz.

Bu kaynakların kelam tarihi açısından zamanı, yaygın ve etkin hale gelmiş olan şerh ve hâşiyeler dönemidir. Bu dönemde de İslam dünyasını temsil eden önemli siyasal gücü ve Ehl-i sünnetin temsilcisi Osmanlı devleti olduğu için[207] Osmanlı zamanına tekabül eden en uzun dönemdir. Yani diğer kategoriye göre bu dönem müteahhirîn dönem sayılan şerh ve hâşiyecilik kelam dönemidir.

Osmanlı ulemasının kelam ilmi anlayışında da yaygın ve etkili olan kelam literaturü, şerh ve haşiye telif tarzıdır. Bu ürünlerin telifi kelam tarihi açısından 8./14.-13./19. Yüzyıllara tekabül eden hatta Hicri 8. Yüzyılın ortalarından 20. Yüzyılın başına kadar yani asrımızın başına kadar altı asır süren bu devre, kelam tarihinin en uzun dönemidir. Bu dönem anlayış olarak Gazzâlî ile başlayan Râzî ile tamamlanan müteahhinin kelam dönemi içinde *felsefi kelam* döneminin devamı sayılan evreye, Şerh Ve Hâşiyecilik (derlemecilik) Dönemi/Cem Ve Tahkik dönemi denir. Şerh ve hâşiyeler dönemi kelam anlayışı, felsefe ile kelamın bütünleştiği (mezcedildiği), tek bir söylem

[207] Koloğlu, *a.g.e*, s. 154.

haline geldiği felsefî kelam olmuştur. Bu döneme bu ismin verilmesi, çoğunlukla önceki kelam eserlerinin teliflerinin şerh ve hâşiye tarzı şeklinde etkin ve yaygın haline gelmesidir.[208] Nitekim şerh ve hâşiye türü ve tarihine daha önce değinmiştik.

Gazzâlî dönemine kadar kelamcılar mücadelelerini daha fazla bidat fırkaları ile yaparken, Gazzâlî'den sonra felsefecilere karşı yapmışlardır. Zira Gazzâli zamanına kadar Şia haricinde bidat fırkaları zayıflamış, selef akidesini savunan âlimler azalmış, buna karşılık İslam felsefesi teessüs edip yayılmaya başlamıştı. Genel oranda İslam dünyasına Ehl-i sünnet, Eş'arî ve Mâtürîdî kolu ile hâkim olmuştur. İşte böyle bir süreçte Gazzâlî ile müteahhirun kelam ilmi dönemi başlamıştır. O, felsefenin eleştirisini yapmakla, zararsız yönlerinin dini ilimlerde kullanılmasını meşru kabul etmesiyle kelamcılar felsefeyi kullanmaya başlamışlar, kendisinden sonraki kelamcılar da, felsefe ile meşgul olma işini ileri boyutlara götürrerek felsefeciler ile mücadele etmişler ve sonuçta felsefe ile kelamın harmanlandığı yeni bir dönem *Felsefefî Kelam Dönemi* başlamıştır. Yani kelam ile felsefeyi sistemli şekilde ilk buluşturan ve felsefeye meşruiyet kazandıran, felsefi konulara kelam ilminde daha fazla yer verme, üslüb ve terminoloji bakımında kelamın felsefileşmesi sürecini başlatan isim olmuştur.[209]

Gazzâlî'den sonra O'nun başlattığı metodu tamamlayan, felsefi konulara kelam eserlerinde daha çok yer verme ve felsefe ile kelamın, kelam eserinde memzûc hale gelmesini en görünür şekilde ve gerçek manada başlatan, aynı zamanda hem kelamı hem felsefeyi bütünleştirip yeniden düzenleyerek sistemleştiren kişi Fahreddin er-Râzi olmuştur.[210] Felsefenin kelama girmesiyle felsefi izahlardan nakle aykırı olanlar sünni inanç geleneği içinde ihtida ettirilmiş ve *sünnileşerek* kelama girmiş ve kontrol edilir yapıya sokulmuştur.[211] O'ndan sonra gelen Îcî, Teftâzânî, Cürcânî ve Devvânî gibi E'şarî kelamcıları felsefe ve kelamı mezcetme metodunu sürdürerek felsefî kelam anlayışının

[208] Bekir Topaloğlu, *a.g.e*, s. 33; A. Saim Kılavuz, *Ana Hatları ile İslâm Akâidi Ve Kelâm'a Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2010, s. 424; Kılavuz, Ulvi Murat-Ahmet Saim, *Kelâma Giriş*, s. 60; Bekir Topaloğlu, *a.g.e*, s. 33; Koloğlu, *a.g.e*, s. 149,153-154

[209] Topaloğlu, *a.g.e*, s. 31-32; Koloğlu, *a.g.e*, s. 150.

[210] Kılavuz, Ulvi Murat-Ahmet Saim, *a.g.e*, s. 57; Topaloğlu, *a.g.e*, s. 32; Koloğlu, *a.g.e*, s. 144,149.

[211] Kılavuz, Ulvi murat-Ahmet Saim, *a.g.e*, s. 59. Koloğlu, *a.g.e*, s.150.

en güzel şahaneleri sayılan eserlerini yazmışlardır. Bu kelamcılar, şerh ve hâşiyecilik döneminin de en önemli kelamcıları kabul edilmiştir.[212]

Nitekim Müellif Tevfik Efendi ifade ettiğimiz gibi Hamîdiyye Risâlesi'nde daha çok nakilde bulunduğu kaynaklar arasında şerh ve hâşiyeclik döneminin en önemli kelamcıları kabul edilen Eş'arî kelamcıların Osmanlı medreselerinde okutulmuş olan eserleri ve bu eserler üzerine yapılan şerh ve hâşiye çalışması yapılan metinlerin olduğunu görmekteyiz.

Bu eserler Osmanlı medreselerinde kelam ilmine dair okutulmuş, felsefî kelam anlayışını yansıtan Eş'arî mütekellimlere aittir. Bu eserler aynı zaman Hamîdiyye Risâlesine de en çok kaynaklık ermi kaynaklardır. Bu kaynaklar Necmeddin Ömer en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) manzum akâid metni olan *Akâidü'n-Nesefî*, Teftâzânî'nin bu esere yazdığı *Şerhu'l-Akâid*, bu eser üzerine Hayâlî Ahmed Efendi'nin (ö. 875/1470) *Hâşiye alâ Şerhu'l-Akâid*, Teftâzânî'ye ait *Şerhu'l-Makâsıd*, Îcî'ye ait *el-Mevâkıf*, bu eser üzerine Cürcânî'nin yazdığı *Şerhu'l-Mevâkıf*, Îcî'ye ait *el-Akâidü'l-Adudiyye* adlı akâid metnine Devvânî'nin yazdığı *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye*'sidir. Bu eserlerin müellifleri arasında sadece Nesefî ve Hayâlî Ahmed Efendi Eş'arî değildir. Bu müelliflerin eserleri medreselerde *Şerhu'l-Akâid* nedeniyle okutulmuştur.[213] Özellikle Cürcânî'nin (816/1413) *Şerhu'l-Mevâkıf*'ı, Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Makâsıd* ve *Şerhu'l-Akâid* adlı eserleri, İslâm düşüncesi ve Osmanlı ilim anlayışında etkili olmuş ve üzerlerine birçok çalışmalar yapılmış, zamanla geniş bir külliyat oluşturmuştur.[214] Bu eserler aynı zamanda Hamîdiyye Risâlesi'nde müellifin en çok kullandığı kaynaklar arasındadır. Bu eserleri sınıflama içinde sırayla tekrar zikredeceğiz.

Bu eserlerin *Akâidü'n-Nesefî* hariç ortak özelliği; hepsinin Osmanlı medreselerinde okutulmuş olması ve daha çok Osmanlı ulemasının bu Eş'arî metinleri üzerine şerh ve hâşiye çalışmasının olmasıdır. Yine bu eserlerin Râzîci kelâm anlayışını yansıtan eserler olmasıdır. Zira Râzî'nin Eş'ârî olmasına rağmen Eş'ariliği de aşan bir fikre sahip felsefi kelamın en büyük kelamcısıdır. O, İslamda iki temel akli disiplin olan

---

[212] A. Saim Kılavuz, *a.g.e*, s. 425; Koloğlu, *a.g.e*, s. 157.

[213] Koloğlu, *a.g.e*, s. 119,130.

[214] Kılavuz, Ulvi Murat-A. Saim, *a.g.e*, s. 60.

felsefe ile kelamı harmanlayıp uzlaştıran tek disiplin haline getiren ve kendisinden sonraki felsefi kelam geleneğinin başlatıcısı olmuştur. Nitekim bu metinler felsefi kelam anlayışını yansıtan bu metinlerin felsefe ve kelam gibi iki büyük akli geleneği harmanlayıp uzlaştıran eser olmalarıdır. Bilhassa bu metinler iki zor akli disiplini içerdiğinden dolayı aynı zamanda derinlikli eserlerdir. Ayrıca Hanefî-Mâtürîdî kelam eserleri, felsefenin oran olarak yüzeysel eserler olması nedeniyle bu eserler yerine dönemin yüksek ilim anlayışını aksettiren eserlerin en iyi örnekleri Eş'arî kelamcılar tarafından yazılmıştır. Bu nedenlerle Osmanlı medreselerinde bu eserler okutulmuştur.[215] Aynı zamanda klasik eğitimin temellerinden olan icazet silsileleri Osmanlı medreselerinde kelam'da Fahreddîn Râzi'ye dayanmıştır.[216]

Öte yandan Osmanlı siyasi alandan toplumsal alan dahi her alanda farklılıkları uzlaştıran siyaset gütmüştür. Bu uzlaştırıcı siyasetini düşünce sahasına da yansıtarak farklılıkları uzlaştırarak tek bir söylem durumuna getirmeyi amaçlayan telfik siyasetine uygun felsefe ve kelam disiplinlerini uzlaştıran eserleri tercih ettiği için medreselerde bu eserleri okutmuştur. Dolayısıyla bu durum ulemanın teliflerinin temel istikametine de yön vermiştir. Çünkü medrese sisteminde yetişen ve medreselerde hoca olup vazife yapacak ulemanın bu geleneği iyi bilmesi elzem haline gelmiştir. Bu nedenle bu vaziyette kelamcıların telif istikametini belirlemiş ve bu eserler üstüne şerh ve hâşiyeler yazmıştır.[217]

Fakat şerh ve haşiyecilik geleneğinin en önemli temsilcileri genelde Eş'arî'ler arasından çıkmış olsada bu gelenek Matüridi kelamcılar ile de devam ettirilmiştir. Bu dönemde, daha fazla Osmanlı Mâtürîdî kelamcıları şerh ve hâşiye telifleri vermiştir.[218] Özellikle Osmanlı'nın son dönemlerinde yoğun şekilde hâşiyelerin yazıldığı görülmüştür.[219] Nitekim birçok Osmanlı uleması da medreselerde okutulmuş felsefî

---

[215] Koloğlu, *a.g.e*, s. 119-120; Koloğlu, *a.g.e*, s. 157.

[216] Mehmet Fatih Soysal, *Osmanlı Melliflerinden Ahmed Âsım Efendi'nin İrâde-i Cüz'iyye Risalesi Ve Probleme Yaklaşımı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2003, s. 7.

[217] Koloğlu, *a.g.e*, s. 119-120.

[218] Koloğlu, *a.g.e*, s. 157.

[219] Tevfik Rüşdü Topuzoğlu, "Hâşiye", *DİA*, s. 420.

kelâm anlayışına sahip Eş'arî kelamcıların bu eserlerine hâşiye yazmıştır.[220] Aynı zamanda Hâmîdiyye Risâlesi'nde bu eserlerden sonra en çok kullanılan kaynaklar arasında yer alır. Bunlar Teftâzânî'nin "*Şerhu'l-Akâid*" adlı şerhine; Hayâlî Ahmed Efendi'nin *Hâşiye ala Şerhi'l-Akâid*'i, Kestelî (ö. 901/1469)'nin *Hâşiye ala Şerhi'l-Akâid*'i ve Siyâlkûtî (ö. 1067/1657)'nin *Hâşiye ala Şerhi'l-Akâid* adlı eserleri vardır. Yine Hasan Çelebi el-Fenârî (ö. 891/1486)'nin *Hâşiye al Şerhi'l-Mevâkıf* ve Gelenbevî (ö. 1205/1791)'nin *Hâşiye ale'l-Celâl* adlı haşiyeleridir. Örneğin Cürcânî'nin (816/1413) *Şerhu'l-Mevâkıf*'ı, adeta cürcani'nin telifi haline gelmiş Teftâzânî (ö. 792/1390)'nin *Şerhu'l-Makâsıd* ve *Şerhu'l-Akâid* adlı eserleri, İslâm düşüncesi ve Osmanlı ilim anlayışında etkili olmuş, Osmanlı medreselerinde okutulmuş ve üzerlerine birçok çalışmalar yapılmış, zamanla geniş bir külliyat oluşturmuştur.

Aynı zamanda Osmanlı kelam geleneğinde Eş'arî kelamcıların felsefî kelam eserleri üstüne şerh ve hâşiye yazma geleneği ile beraber, saf Hanefî-Mâtürîdî anlayışıyla yazılan metinler üzerine yazılmış eserler de verilmiştir.[221] Mesela Hamîdiyye Risâlesi'ne de kaynak olan Mâtürîdî eserler üzerine yazılan bu şerh ve hâşiyeler arasında Ebu Hanife'nin *Fıkhu'l-Ekber* Risâlesine Ali el-Kârî (ö. 1014/1606) yazdığı şerh olan *Minehu'r-razvi'l-ezher fi Şerhi'l-Fıkhi'l-Ekber'*i vardır.

Ayrıca şu hususu belirtmekte yarar görüyoruz. Osmanlı medreselerinde kelam kitaplarının daha çok Eşari kelamcılara yazılmış metinler olması ve Osmanlı ulemasının telif ettiği kelam kitaplarının çoğunun Eş'arî metinler üzerine yazılan şerh ve hâşiyelerden oluştuğu yargısı meydana gelmiştir. Bu nedenlerle Osmanlı kelamında Mâtürîdiliğin gelişmediği, bu cihetten Osmanlı'da kelamın Eş'arîlik ekseninde geliştiği hükmü ile Osmanlı ulemasının Eşari olduğu ve medrese müfredatında Eş'arî fikirlere ağırlık verildiği hükmü oluşmuştur. Fakat Osmanlı uleması, Eş'arî eserlerine şerh ve hâşiye yazmış ve Osmanlı döneminin hâkim anlayışını yansıtan eserleri, felsefî kelamın numuneleri olarak okumak ve okutmakla beraber eserlerinde iki ekol arasında ihtilaflı konulara gelince tercihlerini daima Mâtürîdî görüşlerden yana kullanmışlardır. Bilhassa insan iradesi, hüsün-kubuh mevzularında açıkça görülmüş ve yeri geldiğinde Mâtürîdî

[220] Koloğlu *a.g.e*, s. 157.

[221] Koloğlu, *a.g.e*, s. 120,157-157.

anlayışı yansıtmıştır.[222] Hatta Teftzâninin hem Eşari hemde Matüridi olduğu da söylenir. Mesela Eşari okuluna mensup kelamcı Teftazani'nin *Şerhu'l-Akaid* adlı eserinde Eşariliği savunmasına rağmen yer yer de Matüridiliği savunan fikirler benimsediği olmuştur.[223] Bu duruma göre Hanefî-Mâtürîdî kelamının temel eserleri medreselerde okutulmasa da, bu gelenek devam ettirilmiştir. Bundan dolayı Osmanlı mütekelimlerinin Eş'arî olduğu söylenemez.[224]

Aynı zamanda Osmanlı döneminde ilim ve fikir anlayışından söz edilince esasında Eş'ârîlik ve Mâtürîdilik ayrımının yapılmadığı Ehl-i Sünnet kavramının temel alındığı bir dönem olmuştur. Çünkü bunun nedeni İslam dünyasını temsil eden en büyük siyasi gücünü temsil eden Osmanlı'nın *Nizâm-ı âlem* ülküsüyle önce müslümanlar arasındaki birliği sağlayıp ihtilaflara yol açacak nedenlerini kaldırmak için Eş'arîyye-Mâtürîdîye arasındaki sünnet iddiasıyla kendini gösteren ve tarihte çekişmeli geçen Eş'arîyye-Mâtürîdîye ilişkileri Osmanlı politikasına uygun değildi. Bunun için iki mezhebi uzlaştırma gayretleri sonucu bu iki mezheplerin kardeş oldukları anlayışı kökleşerek aslında bu ihtilafların lafzi olduğunu kanıtlamak maksadıyla da bu dönemde hilafet konularında yazılan risalelerin zirve yapması bunu göstermiştir. Nitekim Osmanlı uleması da de medreselerde okutulan eserlere Eş'ârî kelamına ait eserler olarak görmemiş, onları yüksek seviyeli ilmin öne çıkarıldığı Sünni eserler olarak bakmıştır.[225]

Çalışmamıza konu olan Hamîdiyye Risâlesi'nde müellif Mehmet Efendi, akâid-kelâm alanındaki hem Mâtürîdî hemde Eş'arî eserlerini kaynak olarak göstermiş ve bu kaynaklar arasında tür olarak şerh tarzı eserleri daha çok kullanmıştır. Müellifimiz Tevfik Efendi'nin, Hamîdiyye Risâlesi'nde kullandığı kaynak eserlerden iktibas olduğunu söylediği Eh-li sünnet ana mezhebi Mâtürîdî ve Eş'arî mütekellimlerin akâid-kelâm metinleri ve bu metinler üzerine yazılamn şerh ve hâşiyeler türü eserleri iki ayrı çeşit taksime tabi tutarak snıflandırıp özelliklerine göre sayıp mütalaa edeceğiz. Bu eserlerin hangi kaynak eserler olduğunu sırayla çeşitli özelliklerine göre tasnif edip sıra

[222] Koloğlu, *a.g.e*, s. 119-121.

[223] Yavuz, Yusuf Şevki, "Akaidü'n-Nesefi" *DİA*, İstanbul, 1989, c. 2, s. 218

[224] Koloğlu, *a.g.e*, s. 120-121.

[225] Koloğlu, *a.g.e*, s. 121.

numarasıyla göstereceğiz. Böylece bu eserlerin kelam tarihindeki telif dönemi, türü ve özellikleri, kelami anlayışı ve müellifi gibi diğer özellikleri hakkında malumat elde etmiş olacağız. Birinci olarak yapacağımız taksimatı; 2 ana başlığa tabi tutarak kelam tarihi açısından dönemsel (mütekaddimîn-müteahhirîn) özelliğine göre sınıfladık. Bu sınıflamada 1. ana kısmı, Eş'arîyye ve Mâtürîdiyye mezhebi kelam eserleri şeklinde 2 kısımda ele aldık. Diğer 2. ana kısmı da mütahhirin Eşariyye ve Matüridiyye eserleri biçiminde 2 kısma ayırdık. Bu kısımları da arasında 2 sınıf taksimle alt bölüme ayırdık. Bu son iki taksimi "müteahhirîn dönem olarak ayırdığımız için bu dönemde telif edilen eserler dönem itibariyle hepsi kelam tarihinde müteahhirîn dönemi devamı olan Râzî sonrası şerh ve haşiyeler dönemine, bu dönemde Osmanlı zamanına tekabül etmektedir. Risalede kullanılan şerh ve hâşiye yazım geleneğinin Memlüklüler (m. 1250-1517) dönemi veya Râzî sonrası başladığını farz edersek, Bunlardan sadece Çünkü Ömer en-Nesefî'nin *Akâidü'n-Nesefiyye* adlı akâid metni, müteahhirin dönemde yaşamış olmasına rağmen şerh ve hâşiyeler dönemi öncesi sayılır. Çünkü yaşadığı tarih aralığı Gazzaliden sonra olsa da Memlüklüler ve Râzî'den öncedir.

Şimdi bu taksime tabi tuttuğumuz bu eserleri haklarında künye bilgisi ile çok detaylı bigi vermeden müellif isimleriyle tek tek göstereceğiz. Çünkü haklarında detaylı bilgiler çalışmamızın ilmi neşir ve tercüme bölümünde vermiştik. Aynı şekilde diğer ilim dallaında kuklanılan kaynaklar eserlerini de sadece müellif bilgilerine göre göstereceğiz.

- Ayrıca şunu ifade edelim. Müelifin risalede geçen bazı akâid muhtasar metinlerden gösterdiği iktibas ettiği eserlerin yerlerini tespitimizde; akâid metinleri üzerine yazılan şerhler ve bazı akâid eserlerini derleyen eserler içinde bulup tespit ederek atıf yaptık.

A. Birinci Tasnif: Hamîdiyye Risâlesi'nde kullanılan kaynakların İsim Taksimi

I. Mütekaddimun Dönem

1. Eş'arî Kelamcıların Kelâm Eserleri:

1. *et-Temhîd*: Bâkılânî'nin (ö. 403/1013) önemli kelâm kitabıdır.

2- *el-İrşâd*: İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî'nin (ö. 478/1085) kelâm kitabıdır.

Bu iki eserden Hamîdiyye Risâlesi'nde direk olark iktibas yapılmamış sadece müelliflerine atıf yapılmıştır. Biz bu atfları müelliflerin bu eserlerinden tespit ettik. Hamîdiyye Risâlesi'nde "21. sayfasında birçok müellif sayılarak şöyle demişlerdir" diye ibare vardır.

2. Mütekaddimîn Mâtürîdî Kelamcıların Akâid-Kelâm Eserleri:

1. *el-Fıkhu'l-ekber* Ebu Hanîfe'nin (ö. 150/767)'nin akâid Risâlesidir. Ehl-i sünnet görüşlerinin özetlendiği eser daha çok Mâtürîdiyye kelam ekolüne kaynak olmuştur.

2. *Kitâbü't-Tevhîd*: Mâtürîdî (ö. 333/944)'nin *Kitâbü't-Tevhîd* adlı eseri marüridi kelam eserlerine kaynak olmuştur).

3. *et-Temhid fî beyâni't-tevhîd*: Ebû Şekûr es-Sâlimî (ö. 460/1068) tevhid bahislerine ele aldığı eseridir.

II. Müteahhirîn (Şerh-Hâşiyecilik) Dönemi

1.Eş'arî Kelamcıların Akâid-Kelâm, Şerh Ve Hâşiye Türü Eserleri:

Hamîdiyye Risâlesi'nde müellifin en çok iktiasta bulunduğu bu eserler, çoğunlukla Osmanlı medreselerinde okutulmuş ve üzerine Osmanlı kelamcıları tarafından şerh ve hâşiyeler telif edilmiştir. Aynı zamanda müellifinde en fazla referans verdiği kelam kaynak eserlerindendir. Aşağıdaki sayacağımız ilk 6 eser Kelam tarihinde felsefi kelam anlayışının hâkim olduğu Râzîci kelam anlayışını göre şerh ve hâşiyeler döneminin önemli Eşari kelamcıları sayılan (Îcî, Teftâzânî, Cürcânî, Devvânî) ye ait felsefi kelam anlayışını yansıtan iyi ilk örnekleri sayılan ve Osmanlı medreselerinde okutulan eserlerdir. Bu eserler üzerine çoğu Osmanlı âlimi hâşiyeler yazmıştır. Bu eserleri iki tasnifle ele aldık.

1.1. *Osmanlı Medreselerinde Okutulan Felsefî Kelâm Anlayışına Eş'arîyye Akâid-Kelâm Metin Ve Şerhleri*:

1. *el-Akâidü'l-Aduddiye:* Adudüddin Îcî'ye (ö. 756/1355) ait adlı özlü akâid metnidir.

2. *el-Mevâkıf*: İcî'ye ait kelâm özgün kelam metni.

3. *Şerhu'l-Mevâkıf*: Cürcânî'nin (ö. 816/1413) meşhur Îcî'nin *Mevâkıf* üzerine şerhidir.

4. *Şerhu'l-Akâid*: Taftazânî'nin (ö. 792/1390) Ömer en-Nesefî'nin *Akâidü'n-Nesefî* adlı muhtasar akâid metnine yazdığı *Şerhu'l-Akâid* adlı meşhur şerhidir. Üzerine birçok hâşiye yazılmıştır.

5- *Şerhu'l-Makâsıd*: Teftâzânî'nin "*el-Makâsıd*" eserine kendisinin yazdığı şerhidir.

6- *Şerhi'l-Celâl* veya *Şerhu'l-Akâidü'l-Adudiyye*: Devvânî'nin (ö. 908/1502) yazdığı *Şerhi'l-Celâl* veya *Şerhu'l-Akâidü'l-Adudiyye* adlı eseri, İci'ye ait "*el-Akaidü'l-Aduddiye*" isimli akâid metni üzerine yazdığı şerhtir.

1.2. *Diğer Eş'arîyye Akâid-Kelâm Metin, Şerh Ve Hâşiyeleri*:

1. *Akâidü's-Senûsî*: Muhammed b. Yusuf es-Senûsî 'nin (ö. 895/1490) Dört metinden oluşmuş akâid eserinin ortak ismidir. (Hamîdiyye Risâlesi'nde kullanılan metin *Akîdetü's-suğrâ* (*Ümmi'l-berâhîn*)'dir.

2. *Hâşiye ala Şerhi Ümmi'l-berâhîn*: Muhammed b. Ahmed Desûkî'in (1230/1815) Senûsî'nin *Ümmü'l-berâhîn* eserine kendisinin yazdığı şerhin hâşiyesidir.

3. *Cevheretü't-tevhîd*: İbrâhim b. İbrâhim Lekânî'nin (ö. 1041/1632) eseridir.

4. *Şerhu Cevhereti't-tevhîd* (*İthâfü'l-mürîd bi-Şerhi Cevhereti't-tevhîd*) : Abdüsselâm b. İbrâhim Lekânî'nin (ö. 1078/1668) Babası İbrâhim Lekânî'nin yazdığı *umdetü'l-mürîd* adlı şerhindeki ta'likleri toplamış *İrşâdü'l-mürîd* adlı şerhi oluşturmuş, sonra bu şerhini genişleterek *İthâfü'l-mürîd* ismiyle yeni şerh yazmıştır.

5. *Hâşiye ala İthâfi'l-Mürîd*: el-Emîru'l-Kebîr es-Sünbâvî'nin (ö. 1232/1817) *İthâfü'l-mürîd* (*Şerhu Cevheretü't-tevhîd*) adlı şerhe yazdığı hâşiyedir.

2. Mâtürîdiyye Akâid-Kelâm Metinleri İle Şerh Ve Hâşiyeleri:

Bu hâşiyeler Eş'arîyye kelamcılarının yazdığı Osmanlı medreselerinde okutulan Eş'arî kelamcıların Râzîci felsefî kelam anlayışını yansıtan şerhleri üzerine Mâtürîdî mütekellimlerce yazılmıştır.

2.1.*Mâtürîdiyye Anlayışına Sahip Metin, Şerh Ve Hâşiyeler*:

1. *El-Akâidü'n-Nesefî*: Ömer en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) pek çok şerhi yapılan meşhur muhtasar akâid metnidir. Osmanlı medreselerinde okutulma nedeni Teftâzânî'nin "*Şerhu'l-Akâid*"ine dayanaklık etmesindendir.

2. *El-Umde*: Ebu'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) Kendisinin yazdığı "*el-İ'timâd fi'l-itikâd*" adlı eserinin şerhdir.

3. *Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber*: Ali el-Kârî'nin (ö. 1014/1605) Ebu Hanife'nin "*el-Fıkhu'l-ekber*" isimli akâid Risâlesi'nin şerhidir.

4. El-Hiketü'l-Bâligatü'l-Cinniyye fi Serhi'l-Akadi'l-Hanefiyye: Mercânî el-Kazânî'nin (ö. 1818/1889) eseridir. Kazan 1888'de basılmıştır).

2.2. *Eş'arîyye Şerhleri Üzerine Yazılan Mâtürîdîyye Hâşiyeleri*:

1. *Hâşiye ala Şerhi'l-Akâid:* Kestelî'nin (ö. 901/1496) Teftazani'nin "*Şerhu'l-Akâid*" eserine hâşiyesidir.

2. *Hâşiye ala Şerhi'l-Akâid*: Hayâlî Ahmed Efendi (ö. 875/1470) Teftâzânî'nin "*Şerhu'l-Akâid*" şerhi üzerine yazdığı hâşiyesidir. Osmanlı medreselerinde okutulmuştur.

3. *Hâşiye ala Şerhu'l-Akâid*: Siyâlkûtî'nin (ö. 1067/1657) Teftâzânî'nin "*Şerhu'l-Akâid*" eserine yazdığı haşiyedir.

- Hayâlî ve Siyâlkûtî haşiyelerinde geçen ibarelerin yerlerini tespit için Teftâzânî'nin meşhur şerhi olan *Şerhu'l-Akâid* üzerine birçok çalışma yapmış kelamcıların şerh ve hâşiyelerinin birarada toplanmasıyla meydana getirilmiş eser içinde bulduk. Bu eserin künyesi; *Şuruh ve havâşi'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, tahkik: Ahmed Ferid el-Mezîdi, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2013 olarak geçer.

4. *Hâşiye ala Şerhi'l-Mevâkıf*: Hasan Çelebi el-Fenârî ve Siyâlkûtî'nin Cürcânî'nin "*Şerhu'l-Mevâkıf*" eserine yazdıkları hâşiyedir. (Müellifin kullandığı kaynaklar arasındaki Hasan Çelebi ve Siyâlkûtî'nin birlikte yazdıkları *Hâşiye ala Şerhi'l-Mevâkıf* eseri; İstanbul 1311'de Matbaa-i Amire matbaasında 3 cilt olarak basılmıştır. Eser İSAM Kütüphane kayıtlarında *Şerhu'l-Mevakıf* olarak zikredilmiş ve sadece

Siyalkuti'ye nispet edilmişse de eserin giriş kapaklarında Hasan Çelebi ile birlikte yazılan bir hâşiye olduğunu gördük).

5. *Hâşiye ala Şerhi'l-Celâl-Hâşiyetü'l-Gelenbevî ale'l-Celâl ala'l-Akâidi'l-Adudiyye*: Genbenbevî'nin (ö. 1205/1791) Devvânî'nin yazdığı *Celâl* olarak anılan "*Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye*" adlı şerhine yazdığı haşiyedir.

6. *Siyâlkûtî Hâmişi*: Gelenbevî'nin *Akâidü'l-Adudiyye* eserine Cürcânî'nin yazdığı şerhe Siyâlkûti tarafından yazılan hâşiyeye ait bir ta'likâtın bulunduğu ifade edilmiştir.[226] Muhtemelen bu eser olduğunu sandığımız bu eseri tespit edemedik. Fakat müellif Tevfîk Efendi'nin nakilde bulunarak işaret ettiği bu eserdeki metinlerin yerini Gelenbevî'nin *Hâşiye ala Şerhi'l-Celâl* eserinde tespit ettik.

B. İkinci Tasnif

Daha önce ifade ettiğimiz gibi ikinci çeşit bir taksimat daha yaptk. Burada Hamîdiyye Risâlesi'nde akaid-kelam ilmine ait iktibas edilen bu kaynak eserleri yazım tarzı türlerine göre; muhtasar metin, şerh ve hâşiye olarak ayırdık.

Akâid Metni Türü Eserleri: 1- el-*Fıkhu'l-ekber*, 2- *el-Akâidü'n-Nesefiyye* 3- *el-Akâidü'l-Aduddiye*, 4. *Cevheretü't-tevhîd,* 5- *Akâidü's-Senûsî.*

Kelâm Türü Eserler*: 1-Kitâbü't-tevhîd*, 2. *et-Temhîd fî Beyâni't-Tevhîd*, 3. *el-Umde*, *4-el-Mevâkıf*, 5. *et-Temhîd*, 6. *Kitâbu'l-İrşâd*.

Şerh Türü Eserler*:* 1. *Şerhu'l-Makâsıd*, 2. *Şerhu'l-Akâid*, *3- Şerhu'l-Mevâkıf*, 4. *Şerhu'l-Akâidü'l-Adudiyye*, 5. *Şerhu Cevhereti't-tevhîd* 6. *Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber*, 7. *Şerhu'l-Hanefiyye ve'l-Cinniyye.*

Hâşiye Türü Eserler*:* 1. *Hâşiye ala İthâfi'l-mürîd,* 2. *Hâşiye ala Ümmi'l-Berâhin*, 3. Hâşiye *ala Şerhi'l-Akâid* (Kesteli, 4. Hayali, 5. Siyalkuti), 6. *Hâşiye ala Şerhi'l-Celâl/Hâşiyetü'l-Gelenbevî ala'l-Celâl ala'l-Akâidi'l-Adudiyye*, 7. *Hâşiye ala Şerhi'l-Mevâkıf*.

Netice olarak Hamîdiyye Risâlesi'ne kaynaklık eden akâid-kelâm metinleri, şerh ve hâşiye türü eserlerinden oluşan toplam 26 eser yer almıştır. Müellif Tevfik Efendi,

[226] Şerafettin Gölcük-Metin Yurdagür, "Gelenbevî", *DİA*, İstanbul, 1996, c. 13, s. 355.

Hamîdiyye Risâlesi'nde hem Eş'arî hem Mâtürîdî kelamcıların eserlerinden referans göstermesi, mezhep ayrımı yapmayan iki mezhebin eserlerine hâkim muhakkik bir Ehl-i sünnet Osmanlı âlimi olduğunu gösterir. Bu noktadan Hamîdiyye Risâlesi'nin Ehl-i sünnet sünni anlayışını yansıtan bir eser olduğunu gösterir.

1.2. Tefsir İlmi Eserlerinden Yararlanılan Kaynaklar Ve Özellikleri

Kelam ilminden sonra müellifin kullandığı kaynakları itibariyle ikinci ilim dalı tefsir türü kaynaklardır. islam ilimleri geleneğine göre ilimsel esere değer veren kıstas kelami bakış olmuştur. Aslında belirli zihniyete yaslanmayan bir yapı hiçbir gelenek ve ideolojiler için tasavvur edilmez. Buna binaen tefsir, belli ve meşru kelami anlayışı temel alan tutumla yapılması genel kabul gördüğünden dolayı tefsirin, kelami esaslar çerçevesinde yapılması[227] anlayışı hâkim olmuştur. Müellifin kullandığı kaynaklar arasındaki tefsir kitapları da Mâtürîdî, Fahreddin Râzî, Kadı Beydâvî, Îcî, Nesefî gibi kelami eserleri ve kişilikleri ile öne çıkmış âlimler tarafından yazılmış tefsirler kaynaklık etmiştir. Buna mukabil kelami fikirlerin ağır bastığı kelami konuları ihtiva eden tefsir oldukları için bu tefsirler kelami eser sayılır denebilir. Dolayısıyla Hamîdiyye Risâlesi'nde ele alınan meseleler kelami içerik taşıdığı için bu tefsirlerden Tevfîk Efendi yararlanmıştır.

Şunu da söylemek gerekirse, tefsir için bir anlamda şerh dememize rağmen İslam ilimler tarihinde çoğu tefsirler için şerh, hâşiye ve ta'likât cinsinde eserlerin yazıldığı da vaki olmuştur.[228] Şunu da söylemek gerekirse, islam ilimlerinde ilk örneği hz. Peygamber (s.a.v)'de vaki olan tefsir, diğer eserlerin şerhine dayanak olduğunu zikretmiştik. Bu bağlamda tefsirler bir anlamda şerh örnekleri sayılır diyebiliriz. Buna mukabil tefsirler üzerine şerh telifi az olmuştur. Genelde tefsirler hacimli eserler olduğundan bunlar üstüne

[227] Mehmet Paçacı, "Tefsir", *İslam'a Giriş Evresel Mesajlar* içinde, Ankara, 2008, DİB, s. 186.

[228] Kara, *a.g.e,* s. 9.

yazılacak şerh, hacmini arttıcağı için fazla rağbet olmasa da,[229] İslam ilimler tarihinde çoğu tefsirler için şerh, hâşiye ve ta'likât cinsinden eserlerin yazıldığı da görülmüş ve bu haşiyelerden bazısının şerh mahiyetinde olduğu görülür.[230] Buna örnek olarak çalışmamızdaki müellifin refaransta bulunduğu iktibaslar arasında, tefsir kaynakları içinde bulunan *Envaru't-Tenzil* isimli tefsiri üstüne yazılan *Haşiye ale'l-Kâdı- Haşiye ala Envaru't-tenzil* isimli haşiyeyi gösterebiliriz. Ayrıca bu tefsirlerin müelliflerinden hareketle çoğunun Osmanlı döneminde yazıldığını ve şerhlerin yaygın hale başladığı dönemlere denk gelmektedir.

Şimdi müellif Tevfîk Efendi ayrıca Hamîdiyye Risâlesine kaynaklık eden tefsir eserlerini sırayla gösterelim.

1. *Te'vilâtü'l-Kur'ân-Te'vîlâtü Ehli's-sünne*: Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) Kur'ân-ı Kerîm tefsiridir. Dirâyet tefsirinin kurucusu sayılmıştır.

2.*Mefâtîhu'l-gayb (et-Tefsîrü'l-kebîr/Râzî Tefsiri):* Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210)'nin kelam ve felsefe bahislerine çokça yer verdiği tefsiridir. Tefsirde kelam konularının hepsine eğilmiştir. Tasavvufî, fıkhî, felsefî ve ilmî izahların çok yer tutması "Razi'nin tefsirinde tefsirden başka her şey vardır" denilmiştir.

2-*Envâru't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*: Kâdî el-Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) kelâmî açıklamalar içeren tefsiridir. Râzî'nin tefsiri, kaynakları arasında yer almıştır.

3- *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*: Ebü'l-Berekât Nesefî'nin (ö. 710/1310) tefsiridir.

4- *Lübâbü't-te'vil fî meâni't-tenzîl/Tefsîrü'l-Hâzin*: Ali b. Muhammed Hâzin'nin (ö. 741/1341) tefsiridir.

5- *Tahkîku't-tefsîr fî teksîri't-tenvîr*: Adudidîn el-Îcî'nin (ö. 756/1355) Beyzâvî'nin *Envâru't-Tenzil* tefsiri tarzında yazılmış,[231] hatta isim vererek alıntılar yapması, Beyzâvî tefsirine yazılmış bir şerh mahiyetinde olabileceği görüşü dile

[229] Abdülhamit Birışık, "Şerh (Tefsir)", *DİA*, İstanbul, 2010, c. 38, s. 558.

[230] Kara, *a.g.e*, s. 9; Abdülhamit Birışık, "Şerh (Tefsir)", *DİA*, s. 558.

[231] Şerafettin Gölcük, *Kelâm Tarihi*, s. 215.

getirilmiştir.[232] (Biz bu tefsirden tez konusu risalede ilmi neşir bölümünde iktibas olan ibarelerin yerlerin tespit için yararlandığımız bu tefsirin nüshalı baskısını Süleymaniye Kütüphanesi, Damat İbrahim bölümü, nr, 134-135 den yararlandık.)

6- *es-Sirâcü'l-Münîr* (*fi'l-i'âne ala marifeti ba'z'ı meâni kelâmi rabbine'l-hakîmi'l- habîr*): Hatîp Şirbînî'nin (ö. 977/1570) tefsiridir.

7- *İrşâdü'l-akli's-selîm*: Ebüssuûd (ö. 982/1574)'un tefsiridir.

8- *Hâşiye ale'l-Kâdî* veya *Hâşiye ala Envâri't-tenzîl*: Şeyhzâde (ö. 950/1543)'nin Beyzâvî'nin tefsiri üzerine yazılmış hâşiyedir.

1.3. Diğer İlim Alanlarından Yaralanılan Kaynak Eserler

1.3.1. *Hadis Şerhleri*:

1. *el-Minhâc Şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*: Nevevî'nin (ö. 676/1277) *Sahîhi Müslim* şerhleri arasında en önemli ve takdir görenidir.

2. *Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhâri*: Bedreddin el-Aynî (ö. 855/1451) tarafından kaleme alınan *el-Câmiu's-Sahîh=Sahih-i Buhâri*'nin şerhidir.

3. *İrşâdu's-Sâri*: Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr, Kastallânî'nin (ö. 923/1517) Buhâri'nin *el-Câmiu's-Sahîhi*'ne yazılmış en önemli şerhlerdendir.

4. *el-Fethü'l-mübîn fî Şerhi'l-Erbaîn*: İbn Hacer el-Heytemî'nin (ö. 974/1567) Nevevî'nin *el-Erbaîn* isimli hadis eserinin şerhidir. Hasan el-Medabigi'nin haşiyesiyle Mısır'da farklı yıllarda basılmıştır.

3.2. *Fıkıh Eserleri*:

1. *Ravzatü'l-Ulemâ ve Nüzhetü'l-Fudalâ*: Hüseyin b. Yahya Zendevistî (ö. 382-400/992)'nin Hanefî fıkıh nazmıyla yazdığı fetva kitabıdır.

[232] Tahsin Görgün, "ÎCÎ, Adudüddin", *DİA*, İstanbul, 2000, c. 21, s. 414.

2. *Fetâvâ Kâdîhân-el-Fetâva'l-Hâniyye*: Kâdîhan, Ebu'l-Mehâsin b. Mansur b. Muhammed el-Özkendî el-Fergânî'nin (ö. 592/1196) Hanefî mezhebine göre yazılmış en ilgi gören fetva kitabıdır.

3. *Kunyetü'l-Fetâvâ-Gunyetü'l-Münye li tetmîmi'l-gunye*: Muhammed ez-Zâhidî el-Gazminî'nin (ö. 658/1260) yeni çıkan fıkhi meselelere soru ve cevaplı şekilde yazdığı Hanefî mezhebine göre yazılmış fıkıh eseridir.

- (Biz bu eserin risalede geçen yerlerini tespit için bu eserin nüshası İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, nr, 312 de yer alan eserden yararlandık.)

4. *El-Mesâlik fi'l-Menâsik*: Ebu Mansur Muhammed b. Mükerrem b. Şaban Kirmâni (ö. 975/1567)'nin hac ibadeti ile ilgili kitabıdır.

3.3. *Fıkıh Usulü İlmine Ait Şerh ve Hâşiyeleri:*

1. *Mir'âtü'l-usûl fî Şerhi Mirkâti'l-vüsûl*: Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) fıkıh usulüne dair *Mirkâtü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl* ismiyle yazdığı muhtasar eserine yazdığı şerhtir.

2. *Hâşiye ala Mir'âti'l-usûl*: Mevlâna Muhammed İzmîrî'nin (ö. 1165/1751) *Mir'âtü'l-usûl* adlı şerhin üzerine yazılan en meşhur hâşiyedir.

3.4. *Tasavvuf Ve Ahlâk İlmi ile ilgilit Eser Ve Şerhler:*

1. *Tenbîhu'l-gâfilîn*: Ebü'l-Leys Semerkandî'nin (ö. 373/983) İslâm ahlâkıyla ile ilgili birçok konuda vaaz ve nasihat kitabıdır. Hanefî âlimi Ebu'l-leys bu eseriyle öne çıkmıştır.

2. *İhyâü Ulûmid'dîn*: Gazzâlî'nin (ö. 505/1111)'nin tasavvuf ve ahlak konularını ön planda ele alarak fıkıh, kelam gibi alnlarda yeni yaklaşımlar getrdiği meşhur eseri, 4 cilt ve her cildinde on konu işlenmiştir.

3. *el-Berîkatü'l-Mahmûdiyye fî şerhi't-Tarîkati'l-Muhammediyye*: Ebû Saîd Hâdimî'nin (ö. 1176/1762)'nin Birgivi'nin (ö. 981/1573)'nin *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* eserinin mufassal meşhur şerhidir.

4. *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*: Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) tasavvufî fikirlerinin geniş olarak açıklandığı eseridir.

3.4. *Lügat İlmine ait eserler*:

1. *el-Külliyyât=külliyyâtü Ebi'l-Bekâ*: Ebü'l-Bekâ el-Kefevî'nin (ö. 1095/1684) İslami ilimlerde kullanılan terimleri açıklamak için yazdığı sözlüktür.

II. HAMÎDİYYE RİSÂLESİ'NİN MUHTEVASININ TAHLİLİ

Risâletü'l-Hamîdiyye Risâlesi'nin metninin muhtevasında; akâid-kelam konuları arasında kişinin imani durumunu belirleyen ve buna göre ahiret saadetini etkileyen ilk itikadi tartışmalardan olan büyük günah meselesi ve bu bağlamda kişinin itikadî durumu hakkındaki tevbenin gerekliliği/vacibliği meseleleri yoğun olarak ele alınmıştır. Ayrıca rislede tevbenin tanımı, önemi ve şartları, tevbenin kabul edilip edilmeyeceği hangi durumlarda tevbe kabul edileceği gibi ele alınan konulardır. İlk kelam mezhebi Mutezile'de tevbe, günah-ceza bağlamında ele alınmış ve tevbe, kişiyi günahtan dolayı cezasını kaldırmaya yarayan isim olarak tanımladığı için kulun tevbe etmesi, Allah'ın da tevbeyi kabul etmesi açısından vacip görmüştür.[233] Bu bu görüşleriyle İslam tarihinde ilk defa farklı görüşler ileri sürmüşür. Bu kadim problemli mesele hakkında müellif Tevfik Efendi, Mutezile'nin bu görüşlerine karşısında Ehl-i sünnet ulemasının görüşlerini eserlerinden nakillerle derlemiştir. Tevbenin vücubiyetiyle ilintili vücub meseleleri ise kelam ilminde işlenen büyük günah ve affı, kulların fiilleri, nazar bahisleri, ilahi fiiller, nübüvvet, mucize, rızık gibi konularla ilişkişli şekilde nakletmiştir. Ayrıca tevbenin önemi, şartları ve fıkhi meseleler gibi konularda ele alınarak tüm bu konularla ilgili ayet-i kerime ve hadis-i şerifler ile risale ele almıştır.

Hamîdiyye Risâlesi, Ehl-i sünnet'in görüşleri aktarıldığı için görüşlerinin daha iyi anlaşılması için Mutezile'nin tartışmalı görüşlerinin hangi argumanlara dayandığını sonra da tevbenin gerekliliği ve büyük günahların affedilmesinde şart olduğuna dair görüşlerine genel hatlarıyla açıklamamız gerekiryor. Çünkü risalede Mutezile'nin görüşleri, sadece hükmü başlık olarak verilmiştir. Eserin muhtevasında en çok yoğun olarak işlenen konu, tevbenin kabulünün aklen ve sem'an Allah üzerine vacip olması meselesidir. Şimdi bu konuda önce Mutezile'nin Allah'a vacip gördüğü tevbenin kabulü hakkındaki genel hatlarıyla delillerini izah edeceğiz. Sonra tevbe etmenin büyük günahı için kula vacip olması meselesini izah edeceğiz. Dolayısıyla hem Mutezile hemde Ehl-i sünnet fikirlerini geenek olarak tahlil edeceğiz.

---

[233] Salih Sabri Yavuz, "Tevbenin İtizali Yorumu", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 10/3, 2010, s. 9-11.

Mutezile kelam mezhebi, öncelikli iddiaları arasında yer alan Allah'a bazı fiileri yapmayı vacip olarak gördükleri ilahi fiilleri olduğu fikriyle *Vücub Alallah* düşüncesine varmıştır.[234] Bu düşünce, *adalet* ilkesi altında yer almış ve işlenmiştir.[235]

Mutezile'de tevbe, Adalet prensibinin neticesi olan aslah ilkesiyle ilişkilidir. Nitekim Mutezile, adalet prensibinin yansımasının sonucuna bağlı olarak, "kullar için hayırlı ve faydalı olanı" yaratmayı (aslah)'ı Allah'a vacip görmüştür. Aslah anlayışına bağlı ve aslah kavramı içinde değerlendirilen *tevbenin kabulü'nü* de Allah'a vacip olan (vücub ala'llah) fiiller kategorisinde ele almışlardır.[236] Böylece insanın tevbe etmesini adalet ilkesiyle ilişkilendirip değerlendirmişlerdir.

Şimdi Mutezile'nin adalet ilkesi ve buna bağlı olark Allah'a vacip gördükleri aslah fikrine varmışlar ve aslah fikrin de bağlı tevbenin kabulünü vacip görmüşlerdir. Adalet ve aslah fikirlerini açıklayarak tevbeyi kabul etmenin Allah'a vacip görmelerinin zemimini anlamış oluruz.

Mutezile, bütün itikadi sorunlara genel olarak bakışını benimsedikleri inanç esaslarının temel ilkeleri olan usul-i hamse açısından değerlendirmiştir. Bu ilkeler allah ve insan tasavvurlarına şekil vermiştir. İslam inançları noktasında zuhur eden her problem, değerlendirme ve tartışmalar bu ilkelerden doğrudan veya dolaylı ilişkililendirmiştir. Mutezile'nin en önem verdiği temel, vazgeçilmez ve Allah tasavvurlarının merkezine aldıkları ilkesi *adalettir*. Bu ilke çerçevesinde iyi-kötü (hayır-şer), güzel-çirkin (hüsün-kubuh), adalet-zulüm (adl-cevr), hayırlı, faydalı ve elverişli olanı (aslahı) yaratmanın Allah'a vâcib oluşuna ait meseleleri değerlendirip çözmüştür.[237]

İslam düşüncesinde fiillerin ve nesnelerin değeri, iyi ve kötü oluşu, hüsun-kubuh konusu olarak ele alınmıştır. Bu konuda güzel-çirkin ölçülerinin neler olduğu ve neye

---

[234] Sibel Kaya, Mu'tezile Kelâmında (Vücûb Alellah) İlkesi ile İlişkilendirilen Fiiller, *İslâmi Araştırmalar*, 31/02, 2020, s. 325.

[235] Hülya Alper, "Matüridi'nin Mutezile Eleştirisi: Tanrıı En İyiyi Yartmak Zorunda Mıdır?", *Kelam Araştırmaları,* 11/1, 2013, s. 19.

[236] A. Saim kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akâidi Ve Kelâm'a Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2010, s. 20;

Sibel Kaya, *a.g.m*, s. 335; Salih Sabri Yavuz, *a.g.m*, s. 11,18; Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, Damla Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 60; Fethi Kerim Kazanç, *Sistematik Kelam,* Bilay (Bilimsel Araştırma Yayınları), Ankara, 2019, s. 446.

[237] Fethi Kerim Kazanç, *a.g.e*, s. 442; Salih Sabri Yavuz, *a.g.m*, s. 10; Hülya Alper, *a.g.m*, s. 19.

göre mana kazandığı hususları bu konuları açıklar. Bu konu kelam ilminin de konusudur. Zira kelamcılara göre fiillerin yaratılışı, kulların eylemlerinden sorumlu olup olmaması gibi konularda yer almıştır.[238] Mutezile'de husun-kubuh anlayışları ile Allah' vacip gördükleri ilâhi fiiller arasında direk açık bir ilişki gömüşlerdir. Çünkü onlara göre Allahın fiilleri güzeldir.[239] Böylece mutezile'de *adalet* prensipleriyle direk ilişkili bir terim olan "vücub Ala'llah" fikri, Allah-âlem ilişkisinin izahında ve anlaşılmasında mühim bir etkiye sahiptir. Zira Allah adildir demenin manası, bütün fiillerinin (işlerin) tamamının güzel (hasen) olduğu, asla kötü (çirkin) fiilleri işlemeyip yaratmayacağı, kendisine vacip olanı ihlal etmeyeceği anlamına gelir. Çünkü onlara göre Allah doğası gereği adildir.[240]

Öte yandan mutezilenin husun-kubuh anlayışlarınca Allah âdil ve hakîmdir. Kullarına asla zulüm etmez. Allah'tan kötü, çirkin fiil çıkmaz ve onları yaratmaz. Yani Allah şerri yaratıp ve onunla hüküm verip kulların azap etmez. O'nun tüm fiilleri güzel, iyidir. İyilik ve kötülüğün tamamen insana ait olduğunu belirtmişlerdir. Bu ilkeyle alakalı olarak, yapılan her fiilin dünya ve ahiret sorumluluğu insana ait olduğunu ve sorumlu oluşunu da insana verilen hür ve müstakil irade ve kudrete bağlamışlardır. Adalet ilkesinin temelinde ise, Allah'ın kötü fiili yartamayacağı ve insanın fiiilerini yapmada özgür olduğunu ve bu fiillerini Allah'ın yaratmadığını savunmuştur. Şayet Allah, insanın bu fiilerini yaratsaydı kul cebr altında kalırdı ve kulun sorumlu olmaması gerekirdi. Bu yüzden kul o fiili için sorgulanıp ve ceza görmesi zulüm olurdu ve âdil Allah prensibi ile uyuşmazdı. İnsanın işlediği kötü fiiler (günah) Allah'a bağlı değil, onları insan yaratır. Böylece Mutezile, insanın mükellef varlık olduğunu temellendirmek amacıyla adalet ilkesinden yola çıkarak Allahın fiiillerindeki ahlakiliğe vurgu yaparak ahlaki temel oluşturmaya çalışmış ve neticesinde Allahın iradesini sınırlayacak tarzda ilahi iradenin alanını daraltmış ve insanın özgürlüğü uğruna ilahi özgürlüğe kısıtlama getirmiştir.[241]

---

[238] Mehmet Yaman. *Kelâm'da Günah Ve Tevbe*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2006, s. 81.

[239] Salih sabri yavuz, *a.g.m*, s. 17.

[240] Sibel Kaya, *a.g.m*, s. 327. Hülya Alper, *a.g.m*, s. 19.

[241] Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, *Kelâm*, Tekin Kitabevi, Konya, 1998, s. 46-47; Salih Sabri Yavuz, *a.g.m*, s. 10; Kazanç, *a.g.e*. s. 442; Bekir Topaloğlu, *a.g.e*, s. 160; Orhan Şener Koloğlu, *Kelâm Tarihine Giriş*, Emin Yayınları, Bursa, 2019, s. 83.

Ayrıca Mutezile'de *adalet* anlayışının temel prensiplerinden birisi de ahlâki değerlerin evrensel olmasıdır. Eşya ve fiillerde iyilik-kötülük; güzellik-çirkinlik değerlerinin bunların öz ve yapısında bulunduğunu, fiillere dışarıdan başka bir belirleyici tarafından yüklenmemiştir. Bu kavramların akli olduğu ve aklın hüküm verebileceğini ve Allah'ın hükümleriyle çelişmeyeceğini söylemişlerdir. Yani ahlâki kavramlar; genel geçer (evrensel), objektif ve hakikat ifade eder ve olarak tüm failleri kapsar.[242]

Fiilin ahlaki değerlerinden biri olan vacib ise, ilk önce Allah'ın nesnelerinin yapısına yerleştirdiği ahlaki bir değer ilkesi, evrensel, aklî ve iyinin (hüsün) alt şubesidir. Dolayısıyla Onlara göre bir fiilin vacip olup olmaması objektif ölçülere göre bilinir ve tüm failleri kapsaması nedeniyle ilahi fiillerin de ahlaki değer kategorilerinden vacip olarak niteleneceğini belirtmişlerdir. Bu açıdan Mutezile'de vacib, hasen fiillinin bir çeşidi olması yanında yapılması zorunlu fiilleri içerdiği için ahlaklı olabilmenin şartı, Allah da dâhil bütün faillerin hüsun ilkesine ve onun alt kategorisi olan vacibe uygun hareket etmesidir. Bu nedenle Mutezile diğer kelam mezheplerinden ayrılır.[243]

Tüm bu argumanlar çerçevesinde Mutezile vacibi şöyle tanımlar: "işlenmediği takdirde kişinin zemmi (yergiyi) hak etmesine sebep olan şeydir". Mutezile'nin bu tanımda ceza ve ödül ifadelerine yer vermemesi, bu tanımı Allah için kullanmalarına neden olmuştur. Zira "yapılmadığı zaman" ifadesi Allah için varsayımsal bir durumdur. Çünkü Allah'ın vacibi terkinden söz edilemez. Allah hakkında vacip olan hususlar muhakkak gerçekleşir. Hiçbir şey Allah için bir fiili vacip olmaktan çıkaramaz. Onlar bunu "terk fiili Allah hakkında caiz olmaz" ifadesiyle dile getirmişlerdir. Böylece Mutezile vacip tanımını Allah hakkında da kullanmalarına imkân vermiş ve vücub ibaresinin Allah için kulanılmasına dönük itirazlara engel olmak istemişlerdir. Neticede bu tanım Allah'ı kötü fiili terk edeceğini belirtmekle birlikte üzerine bir kısım fiilleri yapmasının vacip olduğu yargısına varmıştır. Çünkü Allah âdildir; vacip olanı terketmez, fiillerinin hepsi güzel ve çirkin fiil işlemez[244]

---

[242] Mehmet Yaman, *a.g.tz*, s. 81; Orhan Şeener Koloğlu, *a.g.e*, s. 83. Fethi Kerim Kazanç, *a.g.e*, s. 446.

[243] Sibel Kaya, *a.g.e*, s. 325-327.

[244] Sibel Kaya, *a.g.m*, s. 327.

Allah'ın tüm fiilleri iyi (hasen) vasfında olsa da fiilleri arasında bazı faklar vardır. Mesela, bulardan birincisi, sadece iyi olan fiillerdir. Bu fiiller işlendiğinde övgüye layık olur, işlemediğinde ise kötülenme ve kınanma gerektirmez. İkincisi, ancak iyi fiiller işlenmediği zaman kınanma gerektirir. İşte iyi fiillerin bu kısmı vacib sınıfına girer. Böyle fiili yapmak Allah' vaciptir. Böylece vacip olanla olmayan birbirinden ayrılmış olur. Bundan maksad ise iyi fiil, yapılmadığında kötülenmeyi hak eder. Buna göre bilen kişinin, yapması gerektiği halde yapmaması nedeniyle yergiyi gerektiren şey vaciptir. Burada vacip kötünün (çirkin) karşıtı olmaktadır. Zira kötü (çirkin), işlemekle kınanma hakedilen fiildir. Vacipte temel olan güzel olmasıdır. Mutezile'de fiilin hakiki vasıfları, fayda, lezzet, sevinç, salah ve aslah olduğundan fiiller iki niteklikten oluşur: yarar sağlamak ve güzel olmasıdır. Dolayısıyla Bir fiilin iyi (hasen) ve kötü (kabih) olmasını, fayda ve zarar açısından değerlendirmişlerdir.[245] Bunda hüsün-kubuh anlayışları etkili olmuştur.

Bu izahlarla Mutezile'de vücub nitelemesi, Allah'ı kötü (kabih) fiil yapmaktan tenzih etme gayretlerinin bir sonucu ve ulûhiyetin temel öğelerinden biri olmuştur. Neticede Vücub alallah düşüncesi, ahlaki değerlerin evrensel ve bu değerleri isnat etmede failler arasında ayrım olmadığı ile alakalıdır. Buna göre kötü fiili kim işlerse işlesin yergiyi haketmiş olur. Dolayısıyla Allah'ın bazı fiilleri yapmasının vacip olduğu (vücub alallah) hükmünü benimsemelerine nedeni; adalet ilkesiyle ilgili öne sürdüğü görüşleri ve Allahı çirkin fiillerden tenzih etme gayretleri yer alır.[246] "Yapılmadığı takdirde kınanmayı (yergi, zemmi) hak eden fiiler" olarak tanımladıkları vacip olanların neler olduğunu belirlemede iyi ve kötüyü bilme yetisi verdikleri akıl ile belirlemişlerdir. Yani ilahi olan fiiller hakkındaki vücub niteliğine akli bir metodla ele almasıyla ulaşmıştır.[247]

Neticede mutezile, vacip kavramına verdikleri anlam dolayısıyla husun-kubuh anlayışları ile Allah'a vacip gördükleri ilahi fiiller arasında alenen direk bir ilişki görmüştür. Zira Mutezile, Allah'ın fiillerinin hasen (güzel) olması nedeniyle insanların menfaatlerine uygun şeyleri yapmasını hüsün-kubuh anlayışlarınca Allah'ın adaleti

[245] Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, *a.g.e*, s. 252; Hülya Alper, *a.g.m*, s. 19; Fethi Kerim Kazanç, *a.g.e*, s. 343,446.

[246] Sibel Kaya, *a.g.m*, s. 326-327,343.

[247] Hülya Alper, *a.g.m*, s. 19; Sibel Kaya, *a.g.m*, s. 343.

gereği vaciptir. Böylece *adale*t ilkesininin neticesi gereği olan görüşlerinden birisi de "kullar için en uygun olan" (*aslah*) olanı yaratması Allah'a vacip, yani (*vücub alallah*) fiiller sınıfına girer. Zira onlara göre Allah'ın bu işleri icra etmemesi, üzerine düşen şeyi yapmaması ise, vacip olanı terk etmesi demek olan kötü (kabih) bir fiil yapmış olur ki, Allah tüm kötülüklerden münezzetir.[248] Aynı zamanda adalet ilkesine bağlı şekilde mükellef kıldığı kuluna, teklifin gereklerini kulun yerine getirebilmesi için gerekli olan şeyleri yapmasını, aslah ve lütfu vacip görmüşlerdir.[249]

Mutezilenin tartıştığı iyi-kötü (hayır-şer), güzel-çirkin (hüsün-kubuh), adalet-zulüm (adl-cevr) hakkındaki fikirleri, *salah-aslah* görüşünün temelini oluşturmuştur. Aslah da allahın adaletini temellendirmek için kullandığı kavramlardandır.[250] Mutezilede *aslah* anlayışı, sistemlerinin birçok alanıyla bağlantılıdır. Keza aslah fikri, Allah-insan ilişkilerinde belirleyici olarak kulların filleri, hüsün-kubuh gibi konulardaki fikirlerine tesir etmiştir. Mesela teklifin geçerli olabilmesi için insanın fiillerinde hür bırakılmasının gerekliliği, akla iyi ve kötüyü bilme yetisi verilmesi gibi konulardaki fikirlerinin tamamı aslah düşüncesiyle ilintilidir.[251]

Mutezile'de adalet ilkesine bağlı olarak üzerinde önemle durduğu kavramlardan olan "kulların yararına en uygun, en iyi ve en faydalı, olan şey" anlamına gelen *aslah* teorisi, hayır elde etmeye, kötülüklerden kurtulmaya yarayan ve faydalınacak durumda olan şey demek olan "fesadın zıddı, iyi ve faydalı" anlamındaki *salah* kökünden türetilmiştir. Kulların menfaat ve faydasına hayırlı ve elverişli olan aslahı yapmanın Allah'ın adaletinin gereği Allah'a vacip olan (vücub alâllah) fiiller sınıfı içinde sayılmıştır.[252]

Tüm bu izahlara göre Mutezile'nin aslah (fayda) teorisi, temel olarak ilahi adalet ve hikmet anlayışlarının akli, mantıki bir neticesi olarak doğmuştur. Adalet sahibi bir

---

[248] Salih Sabri Yavuz, *a.g.m,* s. 18.

[249] Orhan Şener Koloğlu, *a.g.e,* s. 83.

[250] Fethi Kerim Kazanç, *a.g.e,* s. 447.

[251] Hülya Alper, *a.g.m,* s. 19-20,22.

[252] Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, *a.g.e*, s. 253; A.Saim Kılavuz, *a.g.e*, s. 201; Fethi Kerim Kazanç, *a.g.e,* s. 441-443,446-447; Hülya Alper, *a.g.m,* s. 19; Salih Sabri Yavuz, *a.g.m,* s. 18; Sibel Kaya, *a.g.m,* s. 330.

Allah anlayışı ile beraber aynı şekilde hakîm, kudretli ve cimri olmayan cömert olan Allah olmasına istinaden aslah anlayışını temellendirmişlerdir. Bu bağlamda ilahi adaleti ve hikmeti anlama gayretleri aslah düşüncesine varmalarına neden olmuştur[253] Bu bağlamda ilahi adalet, ilahî fiillerin kulların menfaatine riayet etmesini ve tamamen güzel olmasını gerektirir. Bu güzelliği gerekli kılan şey, kulların menfaatidir. Aynı zamanda Allah hakîmdir. Hikmetli iş yapan Allah, fiillerini sağlam ve tam olarak hikmetli şekilde gaye ile yapar. Gayesiz fiil boş ve abestir. O'nun tüm fiileri iyidir. İyi fiil gayeye yönelik yapılan şey, kötü fiil ise zarar doğuran şeydir. Allahın fiillerindeki bu gaye ve hikmet, fayda sağlamaktır. Nitekim Allah bir fiilini ya kendisine fayda sağlamak ya da kullarına yarar menfaat sağlamak için yapar. Allah mutlak kemal sahibi, ihtiyaç ve noksanlıktan münezzeh olduğu için kendisi için fayda gütmez. Fiili sadece kulların yararı ve faydası için yapar. Çünkü Allah'ın fiilleri aslahtan boş değildir.[254] Çünkü aslahta kulların maslahatı vardır. Bu maslahatlar Allah'ı bilme, O'na ibadet etme ve ebedi nimete kavuşma vardır.[255]

Mutezile'ye göre Allah, insanı hayırda tutması mecburdur. Bunun manası kul için en uygun ve yararlı olanı yapmak Allah üzerine vaciptir ve ilâhi adalet bunu gerektirir. Öte yandan Allah'ı kötülüklerden tenzih etmek, O'na kötü fiiller isnad etmekten çekindikleri için aslahı yaratmasının Allah'a vacip kılmalarının gerekçesini Allah'ın hikmetinin kulların iyiliğine riayet etmeyi gerektirmesine bağlamışlardır. Dolayısıyla Mutezile açısından Allah'ın fiillerinde gaye gütmediğini söylemek abesle iştigal ettiği anlamına gelir. Aynı zamanda O'nun, kulları için iyi ve faydalı (aslah) olana riayet etmediğini ve fiillerini kulların zararına olanları yaratmasını söylemek, Allah'ı âdil olmamak, çirkin davranmak ve zulümle nitelemek anlamına gelir.[256] Zira onlara göre Allah'ın bu işleri icra etmemesi, üzerine düşen şeyi yapmaması ise, vacip olanı terk

[253] Hülya Alper, *a.g.m*, s. 22,34.

[254] Sibel Kaya, *a.g.m*, s. 330-331; Fethi Kerim Kazanç, *a.g.e*, s. 443,446; Hülya Alper, *a.g.m*, s. 19-20; Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, *a.g.e*, s. 253.

[255] Hülya Aper, *a.g.m*, s. 20.

[256] Kazanç, *a.g.e*, s. 447

etmesi demek olan kötü (kabih) bir fiil yapmış olur ki, Allah tüm kötülüklerden münezzetir.[257]

Böylece Mutezile, aslah veya salah anlayışlarını bu fikir üzerine inşa etmiştir. Onları bu anlayışa götüren temel neden, allahı kötülükten tenzih etmek ve yüceltmek olsa da hakikatte temel olarak vacip kavramına yükledikleri manadır.[258] Vacip tanımı ilahi fiilleri de kapsadığı içini asıl olarak vacip kavramı etrafında odaklanma söz konusudur. Neticede vacibe vedikleri anlam sonucu aslah meselesini akılcı metodlarla değerlendirmişlerdir.[259] Vacip olması hükmünü Allah'a atfettikleri âdil ve hakîm Allah niteliklerin akli sonucu olarak değerlendirmişlerdir. Bu bağlamda ilahi adaleti ve hikmeti anlama gayretleri aslah düşüncesine varmalarına neden olmuştur Onları bu neticeye sevk eden fikirler ise inanç ilkelerinin merkezinde yer alan en önemli ilkesi adalet anlayışı ile iyi ve kötüyü bilme kapasitesine sahip olan akla verdikleri büyük değerdir.[260]

Ancak Mutezile mezhebi, *aslah* olan fiili yapmanın vacipliği meselesinde, aslahın anlam ve içeriğinde, alan ve sınırı konusunda, yani ahiret hayatı (din) alanda mı veya hem din hem dünya için olan aslahı yaratmanın Allah'a vacip olacağı konusunda ihtilaf etmiştir.[261] Ashabu'l-aslah ekolü ve genel olarak Bağdat Mutezilesi vacibin kapsamını çok geniş tutarak hem dünyada hemde ahirette, yani her konuda kullar için aslah olanı yaratmanın Allah'a vacip olacağını söylemişler. İkinci eğilimden Ashabu'l-lütuf ekolü ve Basra ekolünün çoğu ise, aslahın dünya hayatında aslah olanın yaratılması vacipliğini kabul etmemiş, sadece dini alanda vacip olacağını söylemişlerdir. Aslahı teklif ile düşünerek Allah'a teklifin gerçekleşmiş olması şartıyla teklifin başlaması ile ona yönelik unsurların mükelleflere getirdiği sorumluluklar dolayısıyla ödül-ceza ile alakalı hususlar haricinde bir şey aslah ve vacip değildir. Allah'a vacip olan şey teklif müessesesinin vacip kıldığı konulardır. Teklifin kendisi vacip değil, teklif gerçekleştikten sonra kulların

---

[257] Salih Sabri Yauz, *a.g.m*, s. 17-18.

[258] Kazanç, s. 443,446; Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, *a.g.e*, s. 252; Hülya Alper, *a.g.m*, s. 20.

[259] Fethi Kerim Kazanç, *a.g.e*, s. 442.

[260] Hülya Alper, *a.g.m*, s. 19,33.

[261] Şerafettin Gölcük- Süleyman Toprak, a.g.e, s. 253; A.Saim Kılavuz, *a.g.e*, s. 201; Fethi Kerim Kazanç, *a.g.e*, s. 448; Hülya Alper, *a.g.m*, s. 19.

mükellefiyetlerini yerine getirecek olanaklar sağlayacak konular vaciptir.[262] Zaten Allah mükelleflere vacibin haricinde teklifte bulunmaz.[263]

Sonuç olarak Mutezile'nin hepsi sadece din ile ilgili alanlarda aslah olanı yaratmasının allah üzerine vacip olduğu konusunda ittifak etmiştir. Dünyevi konularda aslah olanı yaratmanın vacip olması konusunda ihtilaf etmiştir.[264] Mutezile'nin "vücub alallah", Alla'a vacip olan fiiller konusunda görüş birliğine vardığı konulardan, şartları yerine getirilmiş tevbelerin kabul edilmesi de yer alır.[265]

Dolayısıyla tevbeyi kabul etmek teklif ile ilgili konu ve teklif de dini alana ait konu olduğu için tevbeyi kabul etmenin Allaha vacip olması üzerinde tüm Mutezile'nin hepsi ittifak etmiştir.[266]

Mutezile mezhebi, nitekim adalet ilkesinin yansımasının ürünü aslah düşüncesine bağlı ve bu anlayış doğrultusunda Mutezile, insanın lehine olanı yaratması (aslah) Allah'a vacip olduğunu belirtmiştik. Bu açıdan tevbe de insanın faydasına olan durumdur. Buna binaen Mutezile, kulun kötü fiilinden (günahından) pişman olup tevbe etmesi kendisine gerekli/vacip oduğu gibi şartalarına uygun olarak yapılan tevbeleri kabul etmenin Allah üzerine vacip olduğunu öne sürmüştür. Çünkü Allah tevbeyi kabul edeceğini teklif etmiş ve aynı zamanda insanlar için en iyi (aslah) yaratması vacip olmasındandır.[267] Şayet tevbe kabul edilmezse, tevbeyle elde edilecek faydaya engel olmak anlamına gelir. Tevbenin reddedilmesi teklifin amacı ve Allah'ın fiillerin hasen olması gerekçesiyle çelişki doğuracaktır. Bu açıdan Allah'ın tevbeleri kabul etmemesini düşünmek akla uygun olmaz. Allah tüm kötülükleden münezzeh olduğu için O'na kötü fiiller isnad etmekten çekindikleri için tevbeyi kabul etmeyi Allah'a vacip olacağı hükmüne varmıştır.[268]Ayrıca

---

[262] Hülya Alper, *a.g.m*, s. 21; Sibel Kaya, *a.g.m*, s. 332; Fethi Kerim Kazanç, *a.g.e*, s. 450.

[263] Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, *a.g.e*, s. 253.

[264] Fethi Kerim Kazanç, *a.g.e*, s. 448-449; Sibel Kaya, *a.g.m*, s. 332.

[265] Sibel kaya, *a.g.m*, s. 343.

[266] İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *İnanç Esasları Kılavuzu Kitâbü'l-İrşâd*, Trc: Adnan Bülent Baloğlu, TDV, Ankara, 2012, s. 238.

[267] Salih Sabri Yavuz, *a.g.m*, s. 11-12,21.

[268] Sibel Kaya, *a.g.m*, s. 336-337.

kul tevbe etmesine rağmen bu kişiye ceza vermek çirkin (kötü) fiil olacaktır. Bu nedenle tevbeyi kabul etmek ahlâkî olarak Allah'a vaciptir.[269]

Son dönem Mutezilesinin meşhur temsilcisi Kadı Abdülcebbar (ö.415/1024) tevbenin kabul edilmesinin gerekliliği meselesinde; birisinin kötülük işlediğinde kınanması güzel olması gerekir. Günahının vasfından daha büyük bir iyilik işlediğinde ise onu kınamanın uygun olmayacağını, hatta günah işleyeni kınamak güzeldir ama bu günahından tevbe edeni kınamak güzel olmaktan çıkıp kötü bir fiil haline gelecektir çünkü kınamanın çirkin olmasının nedeni günahının üstüne bir iyilik (taat), yani tevbe yapmış olmasıdır. Çünkü Allah, günahı olanlara mutlaka ceza verir. Şayet insanlar günahlarını aşan bir itaatle o günahını izale etme yoluna giderse Allah'ın o kimseleri cezalandırması kötü bir fiil olur. Yani cezalandırmaması allah'a vaciptir. Çünkü Allah'ın fiilleri güzeldir ve O, kötü fiil yapmaktan münezzehtir.[270] Yine Kâdî, va'v ve vaîd ilkesinden hareket ederek tefsirinde mezhebinin anlayışına uyumlu olarak tevbenin kabul edilmesinin vacip olması, tevbenin gerekliliği, büyük günah şleyenlerin tevbesiz bağışlanmayacağı gibi konuları açıklamıştır. İyi işler yapanlara sevap verilmesi (va'd), kötü işler yapanlara da ceza verilmesi anlamına gelen (vaîd) ilkesini anlayışı, Allah'ın adaletinin neticesi ve kuran ayetlerine de uygun olduğunu söylemiştir.[271]

Mutezile ayrıca salah-aslah anlayışlarını şahidin gaibe delil getirilmesi prensibine dayandırmıştır. Mesela insanlar faydalı bir amaç için iş yapıyorsa, Allah da eylemlerini amaca dönük yapar. Yani bir şey görünen âlemde nasılsa, duyulur âlemin ötesinde de odur.[272] Bu görüşe binaen Mutezile, tevbenin kabulünü aslah fikrinden hareket ettiği için tevbenin kabulünün vucübiyetine aklın dalaleti konusunda akli izahlarla görünen âlem olan dünyadan yola çıkmıştır. Yani gâibin şahide kıyas edilmesi yöntemini kullanmıştır. Bu bakışa göre dünyada kötülük yapan kişi, insalar arasında kınanır, fakat bu kötülüğünü izale edecek iyilik yaptığında akıl, onun kınanmasının hasen olmayacağı hükmünü verir. Aynı vaziyet gâib âlem olan ahiret içinde gerçerli olur. Kul günahını aşan bir itaatle tevbe

[269] Ahmet Çelik, *Mutezile Açısından İman Ekseninde Günah Ve Tevbe*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2007, s. 57

[270] Salih Sabri Yavuz, *a.g.m*, s.18-19.

[271] Mehmet Yaman, *a.g.tz*, s. 90.

[272] Fethi Kerim kazanç, *a.g.e*, s. 456.

ederse Allah ona ahirette ceza vermemesi vacip olur. Şayet ceza verirse allah kötü fiil işlemiş olur.[273] Aynı şekilde bu konuyla alakalı tavırlarını tevbeyi itizar kavramına benzetmişler. Yani bir kişinin diğer insanlara özür beyan etmesi haline benzetmişler, kişinin tevbenin kabul vacip olduğunu anlaması için özür kavramına bakması gerekir. Yani Allah'ın tevbeyi kabul durumu özrün kabulündeki durumuna benzetilmiştir. Nasıl ki biri kötülük yaptığı kişiden affı için özür dilemesi gereklidir. Özür dilediğinde üzerindeki kötü hal düşer. Şayet kötülük ettiği kişi onu affetmezse kötü vasfını üzerine almış olur. Bu bağlamda kişi tevbe ettiği halde tevbesinin kabul edilmesi Allah'a vaciptir. Aksi durumda, tevbe kabul edilmezse zulüm olur ve Allah kötü sıfatını üzerine almış olur ki bu muhaldir. Zira Allah kötü sıfattan münezzehtir. Böylece mutezile, Allah'a kötü fiil isnad etmemek için tevbeyi kabul etmesini vacip görmüşler. Tevbenin kabulü Allah için de zemmi ortadan kaldırır.[274]

Ayrıca Mutezile'yi bu vücub alallah fikirlerine varmalarında akli izahları haricinde nakli olan delillerin de tevbeyi kabul etmenin Allah'a vacip olduğuna dalalet ettiğini söylemiştir. Örneğin, Nisa Suresinin 4/17 ve Şura 42/25 ayetleridir. Nisa 17. Ayet-i kerimesinde geçen "Allah, tevbe edenlerin tevbesini kabul etmeyi üzerine almıştır" ifadesinin ayetteki "ala" harfi cerinin vücub ifade ettiğini ve aklen tevbeyi kabul etmenin Allah'a vacip olduğu manasına geldiğini bifade etmişler. Ayet-i kerimenin devamında gelen "İşte Allah, onların tevbesini kabul eder" cümlesinin tevbenin vuku bulduğunu ve kabul olduğunun ifadesi, buradaki vücubiyeti haber verir. Aynı şekilde Allah'ın kendisi için vacip kıldığı şeye vefalı olmasına işaret ettiği belirtilir.[275]

Buraya kadar yapılan açıklamalarda Mutezile'ye göre kulun yaptığı tevbeyi kabul etmenin Allah'a vacip olmasının argumanlarını ve görüşlerini beyan ettik. Şimdi de tezimize konu olan Revbe/Hamidiye Risâlesi'nde ele alınan diğer konu ise, tevbe etmenin kula vacip olması meselesini veya başka ifade ile dersek, tevbesiz Allah, kulun büyük günahını bağışlamaz. Başka ifadeyle tevbe etmeden ölen büyük günah sahiblerinin

---

[273] Sibel Kaya, *a.g.m*, s. 337.

[274] Sibel Kaya, *a.g.m*, s. 337; Salih Sabri Yavuz, *a.g.m*, s. 12-13,16; Ahmet Çelik, *a.g.tz*, s. 54-55; Taftâzânî, *El-Makâsıd*, Çeviri: İrfan Eyibil, İstanbul, 2019, s. 704.

[275] Salim Özer, "Günahların Affında ve Cezaların Düşmesinde Tevbenin Etkisi", *Erciyes Üniversitesi, Bilname Dergisi*, sy. XIV 2008, s. 87; Sibel Kaya, *a.g.m*, s. 137; Salih Sabri Yavuz, *a.g.m*, s. 19.

affedilmeyeceği meselesini açıklayacağız. Mutezile, meselelere bakarken en vazgeçilmez önemli olan adalet ilkesi göre hareket ettiği için bu ilke ışığında meseleleri ele alıp yaklaşmıştır.

Ayrıca Mutezile mezhebi tevbe etemenin kul açısından gerekliliği konusunda tevbeyi özür dilemeye benzetmiştir. Tevbenin dünyadaki benzer durumu kişinin diğe insanlara karşı özür beyanı gibidir demiştir. Örneğin birisi suç işlediği kişiye suçundan dolayı sahih ve sağlam şekilde özür dilerse verdiği zararı da telafi edince suçu affedilir, hakettiği yergi kalkar. Böylece özür dileme hakettiği cezanın kaldırıldığını ifade eder. Bu durum özürde böyle olunca tevbe için de aynısı olur. Tevbe, kişinin işlediği günah nedeniyle hakettiği ceza ve kötülenmeyi ortadan kaldırmada kullanılan isimdir. Ceza ise tevbe veya yapılan günahtan daha büyük iyilik-sevab (itaat) yapmakla düşer. Böylece Mutezile'de tevbe, günah-ceza bağlamına oturtulmuştur. Buna göre Mutezile gaibin şahide metodunu kullanarak görünen âlem olan dünyada kötülük yapan kimsenin yerilmesinin pişmanlık duymasıyla düşeceği gibi ahirette de tevbe edenlerin cezasının düşeceğini iddia etmiştir.[276] Dolayısıyla dünyevi özrün aklî gerekliliği tevbe içinde geçerli olur. Yani suç işlendiği zaman oluşacak zemmin izalesi için özrün gerekmesini akıl bilir. Böyle biri, özürsüz karşıdakinin hatasını affetmeyeceği gibi Allah da tevbesiz kulunun günahını affetmez. O yüzden tevbe, cezanın düşmesinde şart ve gereklidir (vaciptir). Nasılki iyiliğin teşekkür etmeyi gerektirdiği gibi kötülük etmenin de özür dilemeyi gerektireceği için büyük günahı olanın tevbe etmesi insana gerekli (vacip) tir. Çünkü cezadan (azaptan) tek kurtarıcı yol tevbedir. Yani allahın vaîdindeki hükmü, kaldırabilecek tek kavramdır.[277]Mutezile'ye göre büyük günahı sahibi imandan çıkmış imanını geri kazanması ve affedilmesi için mutlaka tevbe gerekir. O'nlar, büyük günah anlayışını beş temel esasından *el-menzile beyne'l-menzileteyn* ilkesine göre açıklayarak büyük günah sahibinden tevbenin gerekliliğini iddia etmiştir. Yani bu ilke gereği büyük günah işleyen kimse imandan çıkmış fakat kâfir olarak da vasıflanmamıştır. Büyük günah işleyenler, imanın rüknü saydıkları ameli ihlal ettiği için imandan çıkar fakat yine iman esaslarını inkâr etmediği için küfre girmeyip kâfir de sayılmaz. Amelî olarak kâfire imanı

[276] Salih Sabri Yavuz, *a.g.m*, s. 11,13,16.

[277] Ahmet Çelik, *a.g.tz*, s. 54-57; Mehmet Yaman, *a.g.tz*, s. 89; Ahmet Müjdeci, *Kelâmî Açıdan Allah'ın Affi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2007, s. 85.

olarak mümine benzer. O kişiyi küfür ile iman arasında konumda, *fasık* olarak olarak isimlendirmiştir. Mutezile İslam tarihinde bunu ilk defa savunmuştur mümin ve kâfir arasındaki bir konuma fasık kavramını koyarak ümmetin ittifakla kabul ettiği iki mertebeyi üçe çıkarmışlardır. Dünyadaki hükmü, kuranda büyük günah işleyenler için kâfir olarak değil fasık, facir gibi isimler verilmiştir. Istılahta da kâfir, dünyevi hükümlerden mahrum olan kişiye denildiği için müslümanlar arasındaki dünyevi hukuk uygulanır. Mutezile'ye göre büyük günah işleyenlerin (fasıklar) ahiretteki hükmü, tevbe etmeden ölmesi halinde, cehennemde ebedi azab görecektir. Ancak kalblerinde tasdik olduğu için kâfirlerin azabı gibi şiddetli olmayıp hafif şekilde asilerin azabı gibi olacaktır. Zira büyük günah iman ile beraber bulunmaz. Bu bakımdan büyük günah sahibi fasıklar, tevbe etmezse bağışlanmaz ve muhakkak cehennemde edebi kalacaktır. Şayet ölmeden tevbe ederse kaybetmiş oldugu imanı tekrar elde eder. Yani tek kurtuluş yolu tevbe etmektir. Tevbe kula vacip/gereklidir. Küçük günahı olanlar ayetler gereği, tevbesiz de ölse affedilir demiştir.[278]

Mutezile, meselelere bakarken en vazgeçilmez önemli ilkesi olan adalet prensibine göre hareket ettiği için adalet ilkesi ışığında meseleleri almıştır. Dolayısıyla tevbe etme etme meselesini de en temelde adalet ilkesiyle ilişkili olarak açıklamıştır. Mutezile adalet esasının temelinde fiillerini yapmada insanın özgür olduğu ve Allah'ın kötü ve çirkin olanları yaratmayacağı fikri vardır. Allah âdil ve hakîmdir. O'na Küfür ve şer nispet edilemez. Zira O'nun tüm fiilleri güzeldir. Dolayısıyla Mutezile, insanın sorumlu bir varlık olduğu fikrini temellendirmek için ve adalet prensibinden yola çıkmıştır. Allah'ın adaletine vurgu yapıp bir anlamda ahlaki bir temel oluşturmaya çalışmışlardır. İnsanın yaptığı günahları için tevbe etmesini bu ilkeyle ilişki kurmuşlardır. Mutezile adalet esasını temellendirirken, Allah'a küfür, şer, nispet etmemiş. İnsanın fiillerini kendisinin yarattığı, Allah'ın insanın fiillerini yaratmada müdahalesinin olmadığı, şayet olsaydı insanın sorumlu olmaması gerekirdi. İnsanın fiillerinden ötürü

[278] Mehmet Yaman, *a.g.tz*, s. 82,89-91; Ahmet Müjdeci, *a.g.tz*, s. 81,84,86; Dilek Işık, *İman Amel İlişkisi Bakımından Büyük Günah İşleyenlerin Durumu*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2019, s. 54-56.

ceza görmesi adalet esasıyla uygun olmaz, ceza ve mükâfat anlamsız ve va'd ve vaîd batıl olurdu.[279]

Mutezile böylece allahın âdil olduğunu kanıtlama amacıyla ayrıca tevbe etmeden ölen büyük günah sahibinin bağışlanmayacağı ve ebedi cehennemde gören fikrini, el-va'd ve'l-vaîd ilkesine göre izah etmiştir. Bu ilkeden hareketle tevbenin gerekliliği günahkârların affedilmemesini tarihi açıdan büyük günah işleyenlerin mürtekib-i kebîre'nin durum hakkındatartışmaların sonucu cemel ve sıffın savaşına katılanların günahlarından dolayı ahiret durumlarını gündeme gelmiştir. Bu ilkeye göre iyi amel işleyenler cennetle va'd edilmiş, kötü amel edip cehennemle karşılık göreceği vaîd ile uyarılmıştır. Bu ilkeye bağlı olarak büyük günah işleyenlere cezasının karşılığını vermek Allah'ın adalet sonucu olarak Allah'a vaciptir. Suçlulara ceza vermemesi Allahın vaîd'inden dönmesini gerektirir. Allahın sözünden dönmesi zulüm olacaktır. Allah her türlü kötülükten beridir. Kişi tevbe ettiği halde ona azap etmek çirkin bir iş olur.[280]

Dolayısıyla Mutezile Allah'ın va'd'inin hususi, vaîd'inin umumiliğinden hareketle adalet ilkesi gereği aklen ve naklen tevbesiz ölen günahkârların affedilip cennetle mükâfatını mümkün görmeyip ebedi olarak cehennemde görmüştür.[281] Bu bağlamda Nisa suresi 48.ayet-i kerimesindeki " Allah şirk dışında dilediği kimselerin günahını affeder" ayet-i kerime'sini ve benzer ayetleri küçük günah işleyenlere ve tevbe ile ölen büyük günah sahibleri için tehdit ayetlerin umumiliğinden tahsis etmiş ve vücub bildirdiğini söyleyerek ceza vermesinin zorunlu olduğunu söylemişledir.[282] Buna göre genelde "tüm yönleriyle günahı terk" şeklinde tanımlanan tevbe, onun için ahirete ait cezayı gerektiren fiil ancak ancak tevbe ile ortadan kalkar. Çünkü Allah'ın vaîdi vardır. Mükelleflerin kendiine vacip olan şeyleri bilmeleri gerekir. Tevbenin tüm günahları ortadan kaldırdığı gibi ilahî cezayı, yani vaîdi de kaldıracağı beyan edilmiştir.[283]

---

[279] Salih Sabri Yavuz, *a.g.m*, s. 10; Ahmet Çelik, *a.g.tz,* s. 49-50; Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, *a.g.e*, s. 46-47.

[280] Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, *a.g.e*, s. 47; Ahmet Çelik, *a.g.tz,* s. 47-48,57; Mehmet Yaman, *a.g.tz,* s. 90.

[281] Dilek Işık, *a.g.tz,* s. 56; Mehmet Yaman, *a.g.tz,* s. 90.

[282] Süleyman Uludağ, *Kelâm ilmi ve İslâm Akâidi Şerhu'l-Akaid*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2010, s. 214-215.

[283] Salih Sabri Yavuz, *a.g.m*, s. 10-12,15-17.

Mutezile küçük günahların tevbesiz de affedilebileceği söylemesine rağmen büyük günah sahibi fasıkları tevbe etmeden affetmeyi mümkün görmemiştir. Zira Kuran-ı Kerim büyük günah sahiplerini yermiş ve ceza öngörmüştür. Çünkü kur'ân'da yasak edilen davranışların yapılması ile ceza hakedilmiş, mükâfatı hak etmemiştir. Affetme, mükâfat vermek anlamına gelir ki mükafâtta değer verme manası vardır. Günahında ısrar ettiği için çirkin fiil işlemiştir. Ayrıca gühahları sevablarını yok etmiş ve tevbe etmediği için de kâfir hükmündedir. Kâfirin affına dair akli ve nakli delil olmadığı için büyük günah işleyeni affedip cennetle ödüllendirmek aklen mümkün olmaz, kabih iştir. Haketmeyene mükâfat vermek çirkin fiildir. Zira Allaha adaleti gereği herkese hakettiği karşılık vermesi vaciptir, vacibi ihlal çirkindir Allah çirkinlikten münezzehtir. Yine tevbe etmeyen büyük günah sahibini affetmek Allah'ın adalet ve hikmetine uymaz. Ayrıca tevbe etmeyen büyük günahın affedileceğini söylemek, insanları günah işlemeye teşvik anlamına gelir.[284] Ayrıca günahkâr olan kişi günahı nedeniyle ceza almayacağını bilirse, bu onun işlediği günahı üzere olmasını onaylamak, Allah'ın işleyeceği günahı baştan kabullenmesi anlamına gelir ki peygamber göndermenin hikmetine de aykırı olur.[285] Yine tevbesiz büyük günahı affetmek itaat eden ile günahkârı işitlemek anlamına gelir. Böylece cezayı caydırıcı görmüşler, küçük günahların ise tevbesiz de affedilebileceğni söylemişler.[286] Sonuçta olarak büyük günah sahiplerinin tevbesiz affını ve cennete girmesinin mümkün görmemişlerdir Böylece Mutezile'de tevbe büyük günahların affında şart ve gerekli tek yoldur.

Böylece Mutezile, Hariciler ile Mürcie arasında orta bir yol tutturmuşlardır. İmanı tasdik, ikrar ve amelden ibaret görmüşlerdir. İmana günahın bitişmemesi ile itaatin iman ile özdeşleşmesi neticesinde günahın imanı yok edici olmasıyla tevbe ile gerekli ıslahın yapılması gerektiğini dile getirmişlerdir. Böylece Allah sadece hak ettikleri için günahkârları cezalandırması ahlakî olan bir gerekliliktir. Bu bakış, hakkın tam olarak hak sahibine verilmesini ahlaki endişe ile bu kanaate sahip olmuşlardır. Kula ait bir kararlılık, değişim (tevbe) olmadan Allah'ın büyük günahı affetmesi ilkesel olarak caiz değildir. Mutezile'ye göre iman, hakların elde edilmesi açısından işlevsel olan, topluma aidiyet

[284] Ahmet Müjdeci, *a.g.tz*, s. 85; Mehmet Yaman, *a.g.tz*, s. 91; Dilek Işık, *a.g.tz*, s. 56.

[285] Süleyman Uludağ, *a.g.e*, s. 214-215.

[286] Amet Çelik, *a.g.tz*, s. 51.

bilincini yerleştirmeye yarayan manası olmalıdır. Bunu sağlamanın tek yolu salih ameli, imana ve adalet ilkesini içselleştirmektir. Böylece farzları yerine getirmede ve kötülüklerden uzak durmada adalet vurgusu gözetilmişlerdir. Dolayısıyla günahkârların cezalandırılması ahlaki değeri olan bir gereklilik ve hakkın hak sahibine tam verilmesi düşüncesiyle ahlaki endişe gütmüşlerdir. Neticede İmanı bütüncül olarak ele almışlar, iman ile amel arasında zorunlu bağın olmasını imanı amele, ameli de "el-va'd ve'l-vaîd" ilkesine dayanılarak aksiyonel bir akidevi bir söylem oluşturmuşlardır. Vaîdin (tehdidin) geçerli olduğu büyük günahtan kaçınmak gereklidir. El-menzile beyne'l-menzile ilkesi, amelin belirleyici olduğu bir çözüm olmuştur. Mürcienin iman anlayışı af ve şefaat anlayışı vaidi atıl hale getirmesine neden olmuş ve Haricilerin aşırı tahribatları karşısında, orta yol bulma çabaları soysa ahlaki bir hüküm ve acil pratik fayda gözetilerek soysa ahlaki protesto ile çözüm arayışlari siyasi ve toplumsal etkilerin, iktikadi söylemlere etkisiyle oluşmuştur.[287]

Mutezilenin tüm bu düşüncelerine karşın Ehl-i Sünnet ise küfür ile iman arasında üçüncü bir itikadi yerin olmadığı, inkâr, yalanlama, olmadıkça büyük günah işleyenin mümin olduğunu ve hükmünün Allah'ın iradesine bırakılacağını söylemişlerdir.[288] Tevbenin günahların affında tevbenin şart olmadığını, yani tevbesiz de büyük günahın affedilebileceğini, affedilmesinin Allah'ın dileğine kaldığını ve Allah'ın tevbeyi kabul etmesi Allah'ın irdesine/meşîetine havale edilir demişlerdir. Büyük günahın Mutezile'nin aksine kişiyi imandan çıkarmaz ve cehenneme götürse de edebiyen kalmaz. Ancak küfür/şirk günahı affedilmez. Şirk dışındakiler af kapsamındadır. Örneğin Nisâ suresi 48'inci ayet-i kerimede geçen "Allah, şirkin dışındaki günahları dilediği zaman affeder" ifadesinde geçen günahın affının tevbe ile kayıtlanmasını doğru görmemiştir. Çünkü burada affdan menedilen şey ile affedilecek günah eşit hale geleceğini ifade etmişlerdir.[289] Ayrıca bu ayet-i kerimede ve diğer tehdit bildiren ayetlerde hükmün umumi olduğu kabul edilse bile bunların vukû bildirdiğini vücûba dalalet etmediğini

[287] Hüseyin Maraz, "Mutezile'nin (El-Menzile Beyne'l-Menzileteyn) Savunusu ve Doğuşu ile İlişkisi", *Kelami Araştırmalar Dergisi*, 14/1, 2016, s. 20-21, 27-29.

[288] Hüseyin Maraz, *a.g.m*, s. 23, 27;

[289] Çerkeşîzâde Mehmed Tevfîk Efendi, *Risâletü'l-Hamîdiyye*, Matbaatü'l-Behiyye: Kahire, 1310, s. 6-7.

söylemiştir.[290] Yani Ehl-i sünnet uleması günah için ceza gereken vaîd bildiren ayetlerde Allah'ın vaîd'inden dönebileceğini belirtmiştir diyebiliriz.

Yine tevbenin kabulünün Allah'a vacip olması meselesinde Ehl-i Sünnet âlimleri, Mutezile'nin iddia ettikleri ilahî fiillerin ahlaki değer sınıfından olan beşeri alanda da geçerli olan vacip ile vasıflanmasına karşı gelmişlerdir. Vacip, "terk edilmesi halinde ceza verilen şey" anlamına gelir ki, bu mana Allah için uygun olmaz. Her türlü fiilin Allah'a vacip görülmesi mutlak irade ve kudret açısından sorun teşkil edeceğini ve Mutezile'nin vacip gördükleri hususları vücub lafzı dile getirmemişler bu meseleleri ilahi irade ve kudretin taalluk sahasıyla ilişkili görmüşlerdir.[291]

Çünkü "vücub hükümdür. Hüküm şeriatla sabit olur. Şâri'nin üzerine de başka hâkim yoktur. Zira O filleriyle tam kemal sahibidir. Şayet bir şey O'na vacip olsaydı terk etmesi zemni gerektirmezdi ve vücub gerçekleşmezdi. Allah kendi zatında bunu ters görmüştür. O zem edilmeyi kendi fiilleriyle kurtarır. Böylece Allah'a vücub isnat etmek aklî ve şer'î vücubtan söz etmek caiz değil küfürdür. Zira Allah onu terkedebilir. Ancak Allah'ın peygamber göndermesinde vacip olduğuna işaret olsa da bu zorunluluk manasında değil, bu hüküm, hikmet ve maslahattır. Tevbenin kabulü de ihsan olarak lütfu, vaadinin hikmeti gereği vaad olarak bir gerekliliktir. Zira Allah kesin olarak ayetlerde (Şûra 25 ve Nisâ 17.) ayetlerde tevbeyi kabul edeceğini vaad etmiştir. Bunun tersi muhaldir. Ancak sıradan bir vücubun isnat etmek caizdir ve bu konuda zorunluluk yoktur. Mesela isyan edene sevap verilmesi mümkün değil ve Allah'ın hikmeti gereği bu muhaldir. Zira iradeden sonra oluşan vücub ihtiyârı ortadan kaldırmaz bilakis onu gerçekleştirir. Böylece Vaad olarak tevbenin kabulünü vacip olduğunu ifade etmek caizdir.[292] Ehl-i sünnet'e göre tevbenin kabulü Allah'ın ezeli ilminde iradasi ve vaadi hükmünce fazilet ve ihsan olarak vaciptir. Yani sem'an ve vaaden Allah'a vaciptir. Bu vücub, sıradan (doğal) vücub ve va'dî vücubur. Mutezile'nin dediği gibi şer'î ve aklî vücub değildir.[293]

---

[290] Süleyman Uludağ, *a.g.e,* s. 214.

[291] Sibel Kaya, *a.g.m,* s. 326.

[292] Muhammed Yıldız, *Çerkeşizade Mehmet Tevfik Efendi'nin Kelami Görüşleri*, Karabük Üniversiesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Karabük, 2019, s. 45-50.

[293] Çerkeşîzâde Mehmed Tevfîk Efendi, *Risâletü'l-Hamîdiyye*, s. 8.

Dolayısıyla her türlü fiilin Allah'a vacip görülmesi mutlak irade ve kudret açısından sorun teşkil edeceğini ve Mutezile'nin vacip gördükleri hususları vücub lafzı dile getirmemişler bu meseleleri ilahî irade ve kudretin taalluk sahasıyla ilişkili görmüşlerdir.[294]

Ehl-i sünnet, Şûrâ suresi 25. Ayet-i Kerime'sinde "O, kullarında tevbeyi kabul edendir…" geçtiği üzere Allah'ın tevbeyi kabul etmesinin lütuf yönünden olduğunu söyleyerek Allah üzerine hüküm verici olmadığı için Allaha vacip değil kullarına fazlı keremidir.[295] Bu ayet-i kerime'nin tevbenin kabulünde zorunluluğa değil aksine Allah'ın bu kabulü üzerine aldığını, ancak Allah'a ait olduğunu, tevbe edilmesi durumunda tevbenin kabul edeceğini bildirerek tevbenin önemine ve ayetin devamında tevbenin kabul edeceğini haber verir ve başka hiç kimsenin bunu yapamayacağına dalalet ettiğini söylemişlerdir. Yani Allahın dilemesi ile ilgili husus olduğunu belirtmişlerdir.[296] Aynı zamanda Ehl-i sünnet zorunluluk, gereklilik vacip, salah, aslah kelimeleri yerine adetullah, sünnettullah tabirlerini kullanmış, vücub fikrini şiddetle tenkit edip reddetmiştir. Allah'ın fiillerindeki hikmet ve maslahat, akli bir gaye ile değil, hür iradesine bağlı bir ikram, ihsan ve fazileti iledir. Ayrıca Ehl-i sünnet âlimleri aslahın vacip olması fikrine karşı gelmiştir. Bu konuda "üç kardeş" tartışması meşhur olmuştur. Bu bağlamda tevbenin kabulünü de Allah üzerine zorunlu görülmesi Allah'ın irade ve kudretini zedeleyeceğini, Allah'ın yaptığı şeyleri hikmete göre yaptığını, dilediğini yapan fail-i muhtar olduğunu, âlemin tek mâliki, hâkimi olduğunu, ona bir zorunluluk yüklemenin Allah'ın ilâhlığına uymayacağını dile getirmişlerdir. Ayrıca keyfi bir irade ile iş yaptığını düşünmenin adalet, hikmet, cömertlik ve lütufla kullarını teklif için gerekli olanaklarından mahrum bırakmadığını, ulûhiyet makamıyla kullarını dilediği gibi imtihana tutma ilkesiyle ve gerçeklerle çelişeceğini belirtmişlerdir.[297]

Ehl-i sünnet, Mutezile'nin tevbe ettikten sonra cezanın (ikâb) zulüm olacağını söyleyerek tevbenin kabulünün Allah'a vacip olduğunu akli olarak kişinin özür

---

[294] Sibel Kaya, *a.g.m*, s. 326.

[295] Mehmet Yaman, *a.g.tz*, s. 92.

[296] Seyyid Şerîf Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, Çeviri: Ömer Türker, Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2015, c. 3, s. 602; Salim Özer, *a.g.m*, s. 87.

[297] Kazanç, *a.g.e*, s. 451-456. Sibel Kaya, *a.g.m*, s. 326.

dilemesine benzeterek aklî deliller sunmasına[298] karşılık, dualarda ısrar edip Allah'a yönelmenin bir anlamı olmadığını ve bu konuda te'vil yapılacak zann-ı gâlip de olmadığını aklen reddetmiştir. Ayrıca tevbenin kabulünün zorunlu olduğuna dair naklî bir kesin delil olmamakla nakil ve vaad bakımından da kesinlik olmadığını, zanni olduğunu ifade etmiş, ancak şartları yerine getirilmiş tevbenin kabul edileceği konusunsa gâlip zan olduğunu ve nakli delil nedeniyle tevbenin kabulünü umarak Allah'a yönelip yalvarma konusunda ümmetin icma ettiğini söylemiştir.[299]

Mutezile'de Vücub Alallah fikri, ilk bakışta ulûhiyet makamıyla uyuşmayan bir vücubu anımsatıyor olsa da, onlarca vücub, yaptırımı olmayan Allah'a özgü bir vücub ve kişinin bir şeyi dış baskı olmadan kendi tensibiyle kendisi için gerekli kılmasına benzemektedir.[300] Fakat Ehl-i sünnet Mutezile'nin sık kullandığı vacib kelimesini Allah için kullanılmasına şiddetle karşı çıkmış ve vacip kelimesini kulanmaktan kaçınmıştır.

[298] Taftâzânî, *El-Makâsıd*, Çeviri: İrfan Eyibil, İstanbul, 2019, s. 704.

[299] İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *İnanç Esasları Kılavuzu Kitâbü'l-İrşâd*, s. 327;

[300] Topaloğlu, Bekir-Çelebi, İlyas, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, İSAM Yayınları, 2010, s. 338.

İKİNCİ BÖLÜM

HAMÎDİYYE RİSÂLESİ'NİN TERCÜMESİ

Bismillahirahmanirrahim

"*Hamd, buna eriştiren Allah'a mahsustur. Eğer Allah'ın bizi eriştirmesi olmasaydı, biz hidayete ermiş olamazdık.*"[301] Salât ve Selâm, Allah'ın Resullerinin sonuncusu ve yarattıklarının ilki olan Hz. Muhammed (s.a.v)'e ve diğer peygamberlere, onların âline, ashabına ve hepsinin üzerine olsun.

Ve sonra bilinmelidir ki, "mükellef kişi";[302] ya "şakî"[303]veya "saîd"[304] kimselerdir ki; tevbesiz olarak ölen günahkâr kimse veya hiç günahı olmayan olan veyahut günahı olup tevbeyle ölen kimsedir. Şakiye gelince; sahabenin ve selefin icmasıyla ve kesin nasla cehennemde ebedi kalacak olan kişidir.

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî[305] ***Kitâbü't-tevhîd***[306] adlı eserinde şöyle dedi: Şüphesizki küfür, ebedi olarak itikad edilen mezheptir. Bundan dolayı kâfirin cezası cehennemde ebedi kalmaktır. Diğer büyük günahlar ise ebedi olarak yapılmaz. Bilakis şehvetlerin galabe çaldığı bazı vakitlerde işlenir. Bundan dolayı onların ceza çekmeleri,

---

[301] A'râf, 7/43.

[302] "Şeri hitapla yükümlü tutulan, söz ve davranışlarına şer'i sonuçlar bağlanan akil ve baliğ insana mükellef denir.", Bk. Mustafa, Sinanoğlu, "Teklif", *DİA*, İstanul, 2011, c. 40, s. 385.

[303] "İnkâr ve kötü davranışları yüzünden ahirette bedbaht olup cehenneme girecek kâfir veya münafık kişi", Bk. Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2010, s. 270.

[304] "İmanı ve iyi amelleri sayesinde ahiret mutluluğuna erip cennete girecek mümin", Bk. Topaloğlu, Bekir-Çelebi, İlyas, *a.g.e,* s. 270.

[305] Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî (ö. 333/944). Aslı Semerkand'ın "Mâtürîd" mahallesine nispet edilir. Kendisine tabi olanlar tarafından "hidayet önderi", "kelamcıların imamı", "Müslümanların akâidini sıhhatli kılan yanlışlardan arındıran" ve "Kelam ilminde Ehl-i sünnet'in reisi" lakapları verilmiştir. Tefsirde *Tevilâtu'l-Kur'ân* ve Kelam ilmine ait *Kitâbü't-tevhîd* önemli eserlerindendir. Bk. Ziriklî, *el-A'lâm,* V,19; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim,* I,249; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, II,86; Kâtip Çelebi (Hacı Halife), *Keşfü'z- zunûn,* I,262; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye,* s. 195; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn,* II,36; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudıyye,* II,130.

[306] *Kitâbu't-tevhîd* olarak bilinir fakat *Kitabü't-tevhî ve isbatu's-Sıfat* olarak da kaynaklarda zikredilmiştir. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî'nin Kelam ilmine dair eseridir. Tek cilddir. Bekir Topaloğlu tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Bk. Hacı Halife, *Keşfü'z-zunûn*, II,1406; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn,* II,36.

günahların onlardan affedilmediği bazı hallerde ve şefaat kendisine ulaşmadığı zaman olur.[307]

Saîd günahkâr kimse ise; tevbesiz ölen kimsedir ki, günahı büyük veya küçük olsun o kişinin akıbeti Allah'ın meşîetine (dileğine) kalmıştır.

El-Fıkhü'l-ekber[308] de şöyle geçer: Allah'a ortak koşan ve küfür dışında, büyük veya küçük günah işlemiş fakat tevbe de etmeyerek mümin olarak ölen kimsenin durumu, Allah'ın meşieti (iradesi, dilemesi) altındadır. Allah ona dilerse cehennemde azab eder, dilerse de onu affeder. Ve Allah cehennemde onu asla ebedi olarak cezalandırmaz.[309]

Cevheretü't-tevhîd[310] adlı metinde "Günahkâr olup tevbe etmeden ölen kimsenin durumu Rabb'e tevdi edilir. Yani affedilmesi kesin olmaz ve sonsuza kadar da ceza görmez. Bilakis affedilme ihtimali vardır" denildi.[311] ***Şerhu'l-Makâsıd***'da[312] da bu tercih edilmiştir.

---

[307] Bk. Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd,* s. 263.

[308] *Fıkhu'l-ekber* ismiyle bilinen İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit'in (ö. 150/767) kelam ilmine dair akâid risalesidir. Üzerine birçok Şerh yapılmıştır. Ebu Muti el-Belhi ve Hammad rivayetleri ile gelmiştir. Bk. Ziriklî, *A'lâm*, VIII,36; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II,1287; İbnü'n- Nedîm, *el-Fihrist,* I,251; Ziriklî, *A'lâm*, VIII,36; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII,325; Hacvî, *el-Fikrü's-sâmî,* IV,409.

[309] Bk. *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri* içinde, (*el-Fıkhü'l-ekber*), Tercüme: Mustafa Öz, İFAV Yayınları, İstanbul, 2011, s. 74.

[310] *Cevheretü't-tevhîd* olarak bilinir. İbrâhim b. İbrâhim b. Hasen el-Lekânî (ö.1041/1631)'nin Kelam ilmi konusunda manzum akaid risalesidir. Üzerine kendisi büyük, orta ve küçük biçimde üzere üç şerh yazmış, ondan sonra oğlu Abdüsselam (ö. 1078/1668) babasının büyük şerhi olan *Umdetü'l-mürid* şerhine yaptığı talikleri tertip ederek *İrşâdü'l-mürid* şerhini yazmış, sonrada talebelerinin yardımıyla tekrarlarından arındırarak ve onu genişleterek *İthâfu'l-mürid* adlı şerhini meydana getirmiştir. Üzerine Emiru'l-Kebîr es-Sünbâvi ve başkaları haşiye yazmıştır. *Cevheretü't-tevhîd* ilk olarak 1241'de Bulak'ta ve şerhiyle beraber 1309'da yayınlanmıştır. Bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I,620; Serkîs, *Mu'cemü'l-matbû'âti'l-Arabiyye*, II,1592; Ziriklî, *el-A'lâm,* I,28.

[311] Bk. İbrahim el-Lekânî, *Cevheretü't-tevhîd,* (*Akâid Risâleleri* içinde, Çeviri: Ali Nar, Ravza-İslâmi Edebiyat Yayınları, İstanbul), s. 76.

[312] Sadeddin et-Teftâzânî (ö. 792/1390)'nin Kelam ilmi hakkında yazdığı kaynaklarda "*Şerhu'l-Makâsıd*" "*Makâsıdü't-tâlibîn fî usûli'd-dîn*" ve "*el-Makâsıd fî ilmi'l-kelâm*" olarak da kaynaklarda zikredilen metnine yine kendisinin *el-Makâsıd* olarak zikrettiği bu metni üzerine yazdığı şerhini "*Şerhu'l-Makâsıd*" olarak zikretmiştir. Hicri 784 yılında Semerkand'da tamamlanan eser, 1277'de iki cilt ve 1305 yıllarında metniyle birlikte bir cilt olarak İstanbul'da basılmıştır. Başka baskılarıda yapılmaya devam etmektedir. Bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn,* II,1780; Serkîs, *Mu'cem*, II,638; Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli,* II,303-304; Süyûtî, *Buğyetü'l-Vuât*, II,285; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb,* VIII,547.

Ali el-Kârî,[313] ***el-Fıkhü'l-ekber Şerhi***'nde[314] şöyle dedi: Mâsiyet sahibi (Büyük günah işleyen) Ehl-i sünnet'e göre Allah'ın meşieti/dilemesi altındadır. Nitekim Allah: "*Allah kendisine eş koşulmasını(şirki) bağışlamaz. Şirkin dışındakileri dilediği kimse için bağışlar.*"[315] Demiştir. Yani Allah Teâla kulunu dilerse tevbe etmeden de bağışlar. Zira Allah Subhane ve Teâla: "*Allah, kullarından tevbeyi kabul eder.*"[316] Demiştir. Zira Allah Teâla şirki ancak tevbe ile bağışlar. Şirk haricindeki günahları ise haberi ve va'd'inin gerektirdiği şekilde bağışlar.[317] **Teftâzânî**[318] ***Şerhu'l-Akâid***[319] eserinde: Allah Teâla'nın: "*Allah şirkin haricindeki günahları dilediği kimseler için bağışlar.*"[320] Ayet-i kerime'sine dayanarak Mutezile'ye hilafla, büyük ve küçük günahlardan tevbe eden veya etmeyen

---

[313] Molla Ali el-Kârî, Nureddin Ali b. Sultan Muhammed el-Herevi el-Kârî (ö. 1014/1606). Kârî olarak bilinir ve o isimle meşhur olmuştur. Herat'ta doğmuş, Mekke'de yaşayıp orada vefat etmiştir. İbn Hacer Heytemi gibi âlimlere talebelik etmiştir. Çeşitli ilimlerde katkısı olan ve yaşadığı asırda öncü ulemadan olmuştur. Hanefi Fıkıh âlimidir. Geçimini kenarlarına tefsir ve kıraat ilimleriyle alakalı izahlar yaptığı mushaflar yazarak sağlamıştır. İslami ilimlerin her alanında eserler vermiştir. Bazıları şunlardır: *Şerhu'ş-Şemâil, Şerhu Kasidetü Bed'ûl-Emâli* ve *Şerhu'l-Fıkhu'l-Ekber*. Bk. Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli,* I,445-446; Zirikli, *el-A'lâm,* V,12-13; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn,* I/751-753; Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser,* III/185-186; Serkîs, *Mu'cem,* II,1791-1794; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, VII,100; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye,* s. 8.

[314] *Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber* veya *Minehu'r-ravzi'l-ezher fî şerhi'l-Fıkhi'l-ekber* olarak adlandırılmıştır Molla Ali el-Kârî arafından Ebu Hanîfe'ye ait "el-*Fıkhu'l-Ekber*" adlı eserine yazılan şerhlerin en meşhur olanıdır. Kelam ilmine ait bir eserdir. İstanbul, Delhi ve Kahire'de 1303, 1323, 1327, 1890 ve farklı senelerde basılmıştır. *Fıkh-i Ekber Şerhi* ismiyle Yunus Vehbi Yavuz tarafında 1979'da Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bk. Ziriklî, *A'lâm,* V,12-13; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, s. 8; Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser,* III,185; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn,* I,751-753; Serkîs, *Mu'cem,* II,1794.

[315] Nisâ, 4/48,116.

[316] Tevbe, 9/104; Şûrâ, 42/25.

[317] Bk. Ali el-Kârî, *Şerhu kitâbu'l-Fıkhi'l-ekber,* s. 268.

[318] Sa'düddin Mesûd b. Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî Teftâzânî (ö. 792/1390). Teftâzânî olarak bilinir. Bazen Hanefi bazen Şafi sayılmış edebiyat ve fıkıh bilginidir. Meşhur tasnifleri olan büyük bir imamdır. Döneminde Adudiddin İci gibi ilim ehlinin büyüklerinde dersler aldı. Nahiv, Sarf, Mantık, Usul, Tefisr ve Kelam gibi hemen hemen tüm ilimlerde eserleri olan çok yönlü bir âlimdir. O'nun *Şerhu'l-Akâid*, *el-Makâsıd fî usûli'd-dîn* ve ona yazdığı *Şerhu'l-Makâsıd* vb. birçok eseri vardır. Bk. Taşköprizâde, *Miftâhu's-Sa'âde,* I,190-191; Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli,* II,303-304; Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât,* II,285; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn,* II,319; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn,* II,429-430; Ziriklî, *el-A'lâm,* II,219; İbnü'l- İmâd, *Şezerât,* VIII,547-548.

[319] *Şerhu'l-Akâid* veya *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefî* ismiyle bilinir. Teftâzânî (ö.791/1390)'nin Şeyh Necmeddin Ebu Hafs Ömer b. Muhammed en-Nesefî (ö. 537/1142)'nin *Akâidü'n-Nesefî* veya *el-Akâidü'n-Nesefiyye* olarak bilinen muhtasar Akâid metnine yazdığı ve başka pek çok faziletli kişilerin üzerine şerh yazdığı bir şerhidir. Nesefi'nin akaid metni üzerine yazılan şerhlerin en meşhur ve mücmel olanıdır. H.768 de yazılmıştır. Osmanlı medreselerinde okutulmuş temel kitaplardan olmuştur. Bk. Hacı Halife, *Keşfü'z-zunûn*, II,1145; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn,* II,430; Şevkânî, *el-Bedru't-tâli*, II,304; Ziriklî, *el-A'lâm,* V,220; İbnü'l-İmâd, *Şezerât,* I,277-VIII,548; Ahmed Fârid el-Mazidî, *Şurûh ve Havâş el-Akâidü'n-Nesefiyye,* V/27,43.

[320] Nisâ, 4/48,116.

kimselerden Allah, dilediklerini bağışlar.[321] Teftâzânî'nin bu sözünde yazı hatası vardır. Çünkü bu söz, iki yönden doğru değildir. Çünkü her iki gurubada muhalefet etmiştir. Zira tevbesiz olarak Allah'ın kulunu bağışlamayı dilemesi konusu Mutezile ile ihtilaf yeridir. Zira Allah'ın tevbe eden kulunu bağışlaması konusunda ihtilaf yoktur. Nitekim bu mesele ***Şerhu'l-Makâsıd***'da da sarfedilmiştir.[322] Çünkü âlimler, tevbe eden kimselerin azab görmeyeceği üzerine ittifak etmişlerdir. Bu konu ile ilgili Peygamber Aleyhisselam: ''*Günahından tevbe edenler günahı olmayan kimse gibidir*"[323] demiştir. Nitekim Allah Teâlâ'da: "*O, kullarından tevbeyi kabul edendir…*"[324] Ali el-Kârî böyle dedikten sonra sözü bitirdi.[325]

El-Mevâkıf[326] eserinde şöyle zikredildi: Tevbeden önce büyük günahın affedildiğine dair ayetlerden ikincisine, Allah Teâla kavlinde: "*Allah, şirkin dışında büyük günah işleyeni affeder.*"[327] Ayet-i Kerime'si örnek verilmiştir.[328]

---

[321] Bk. Sadeddin et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, s. 142.

[322] Bk. Sadeddin et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsıd*, V/148.

[323] İbn Mâce, Sünen, II,1419; Taberânî, Mu'cemu'l-Kebîr, X,150; ed-Dua, I,510; Beyhâkî, Süneni'l-Kübrâ, X,259-260; Şuabü'l-İman, IX,262,370. (Beyhâkî: Bu hadisin bu isnadı ve başka vecihten rivayeti zayıf demiştir. Bk. Beyhâki, *Es-Süneni'l-Kübrâ*, X,260.); (Sehâvi: ibn Mâ'ce, Taberâni ve Beyhâki, Abdullah b. Mesud yoluyla bu hadisi rivayet etmiş ve muttasıl olarak Hz. Peygamber'e nisbeti ile yükselmiştir. Ravileri "sika" veya "hasen" dir. Yani başka ravilerden aynı muhteva ile gelmesiyle şâhid hadis olmuştur. Ebu Ubeyde dışında başkaları babasından işitmediler. Beyhaki'nin Havlâni ve İbn Abbâs yoluyla bu hadisi tahric etmesi şâhid kılmıştır. Bk. Sehavi, *Makâsidü'l-Hasene*, I,249); (Heysemi, "Ravileri sahihtir demiştir." Bk. Heysemi, *Mecma-i Zevâid*, X,200.); (Münzirî, "Teberani'nin ravileri sahih ravileridir." dedi. Bk. Münziri, *et-Tergib Ve't-Terhib*, IV,48.); (Münâvî, "İbn Hacer'in Hadis, hasendir dediğini zikretmiştir." Bk. Münâvi, *Feyzu'l-Kadir*, III,276).

[324] Şûrâ, 42/25.

[325] Ali el-Kârî, *Şerhu'l-Fıkhi'l-ekber*, s. 268.

[326] "*el-Mevâkıf fî ilmi'l-kelâm*" veya sadece "*el-mevâkıf*" ismiyle bilinen Abdurrahman b. Ahmed b. Abdilgaffar el-Kadı Adudüddin el-Îcî (ö. 756/1355)'nin meşhur eseridir. Kelam ilminde önemli büyük kaynak eserdir. Faziletli kişilerce önem verilen kitap olmuştur. Üzerine çok şerh yapılmıştır. Ulemanın itina gösterdiği şanı yüksek özlü Kelam kitabıdır. En meşhuru Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin "*Şerhu'l-mevâkıf*" eseridir. Müstakil olarak O'nunla birlikte basılmıştır. Bk. Kehhâle, M*ucemu'l-Müellifîn,* V/119-120; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn,* I,527; İbnü'l-İmâd, *Şezerât,* VIII,298; Serkîs, *Mu'cem,* II/680,1333; Hacı Halife, *Keşfü'z-zunûn,* II,1893.

[327] Nisâ, 4/48,116.

[328] Seyyid Şerif Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf (Mevâkıf Şerhi*), Çeviren: Ömer Türker, Yazma Eserler Kurumu, İstannbul, 2015, III/593.

Seyyid Şerîf Cürcânî[329] "Şirkin haricindeki tüm günahlar, af kapsamına girer ve onu tevbe şartıyla kayıtlamak da mümkün değildir. Çünkü küfür, ancak tevbeyle affedilir. Aksi halde afedileceği söylenen şeylerle, affedilmeyeceği söylenen şeyler eşitlenmiş olur ki, bu Allah'ın kelamına ilaveten akıl sahibinin sözüne bile yakışmaz."[330]

El-Akâidü'l-Adudiyye[331]adlı eserde şöyle zikredildi: Büyük ve küçük günahların affı tevbesiz de mümkündür.[332]

Celâleddîn ed-Devvânî[333] dedi ki: Allah Teâla: "*Muhakkak ki Allah, kendisine şirk koşanı bağışlamaz. Bunun dışındaki günahları, dileği kimseler için bağışlar...*"[334] Buyurmuştur. Ayet-i Kerime'de kasdedilen bağışlama, tevbeden sonraki bağışlama değildir. Çünkü küfür de tevbeden sonra aynı şekilde bağışlanır. Böylece bağışlanan ile

---

[329] Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413). Cürcan yakınlarındaki Takü'de doğdu. Şiraz'da eğitim faaliyetlerini yaptı ve orada vefat etti. Özellikle akli ilimler olmak üzere dini ve diğer hemen tüm ilim dallarında lider oldu. Nitelikli eserler vererek birçok beldelerde insanlara faydalı oldu. Zamanında şöhreti uzaklara yayılarak alleme unvanı verildi. Ulemanın itimadını kazanarak otorite kabul edildi. Dönemindeki ve sonraki dönemlerde eser ve fikirleri medreselerde nesillere intikal ederek tesirler meydana getirmiş çok yönlü bir âlimdir. Zeki, ince anlayışlı, fesahat ve belagat sahibi, muhakkik, mudakkik, münazara ve cedel de mahir idi. Arap âlimlerin büyükleri arasında filozof sayıldı. Timur meclisinde Teftâzânî ile yaptığı ilmi münazara da başarılı olmuştur. Cürcani kendisinden sonra İslam ulemasından Taftazani ekolü veya Cürcânî ekolüne bağlı gösterilmek suretiyle hüccet sayılmıştır. Birçok alanda şerh ve haşiyeleri vardır. Bunlar arasında meşhur eserleri arasında *Şerhu'l-Mevâkıf* ve *Haşiye ala Şerhi't-Tecrid* 'dir. Bk. Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye,* s.125,134; Sehâvî, *ed-Davü'l-lâmi*, V,328-330; Şevkânî, *el-Bedru't-tâli*, I,488; Taşköprizâde, *Miftâhu's-Saâde*, I,192; Serkîs, *Mu'cem*, II/678-679; Ziriklî, *A'lâm,* V,7.

[330] Bk. Seyyid Şerif Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf* (Çeviren: Ömer Türker), III/593.

[331] Adudüddin Abdurrahman b. Ahmed el-Îcî'nin *el-Akâidü'l-Adudiyye* ismiyle bilinen faydalı muhtasar akâid eseridir. Kendisine önem verilen ve tüm meselelere temas etmesinden dolayı ulemanın ilgisini çekmiş bir eserdir. Üzerine çok şerh yazılmıştır. Bk. Hacı Halife, *Keşfü'z-zunûn,* II,1144; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn,* I,527; Serkîs, *Mu'cem*, II,1332.

[332] Bk. Celâleddin ed-Devvânî, (*Akaid-i Adudiyye Şerhi*, Çeviren: Doç. Dr. Mustafa Akman, Mütercim Yayınları, Batman, 2021), içinde, s. 120.

[333] Muhammed b. Es'ad b. Muhammed es-Sıddîkî Celâleddîn ed-Devvânî (ö. 908/1502). İran'ın Kazerun şehri Devvan köyünde doğduğu için oraya nisbet edilir. Şafi mezhebi fakihi ve akli ilimlerde imam idi. Dini ve akli İlimlerin hemen hepsinde özelliklede akli ilimlerde öncü oldu. Eş'ari kelamcısı, araştırmacı, şerh ve haşiyeleri olan uzman, felsefecilerden sayılan birisidir. Şöhreti döneminde büyük ve yaygındı. Haşiye türü çok sayıda eserleri bulunmaktadır. Abdulgaffar el-İci'nin *Akâidü'l-Adudiyye* adlı akâid risalesi üzerine yazılan şerhlerin üzerine en çok ilgi gösterileni *Şerhu'l-Akâidü'l-Adudiyye* isimli meşhur şerhi ve Nasîrüddîn-i Tûsi'nin "*Tecrîdü'l-i'tikâd"* üzerine Ali Kuşcu'nun şerhine yazdığı *Hâşiye ala Şerhi't-Tecrîd* haşiyesi ve başka eserleri de vardır. Bk. Şevkâni, *Bedru't-tâli*, II,130; İsmail paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, II,224; Ziriklî, *A'lâm*, VI,32.

[334] Nisâ, 4/48,116.

bağışlanmaktan nefyedilen şey eşit olması gerekirki bu doğru olmaz. Affedilen ile ona mukabil belirlenen şey eşit olmalıdır.[335]

Gelenbevî İsmail Efendi[336] şöyle dedi: Allah'ın kavlinde ifade edilen küfür aynı şekilde tevbeden sonra bağışlanır. Buradaki bağışlama, afdan nefyedilenin eşitlenmesini gerekli kılar ki bu doğru değildir. Zira tevbeden sonra bağışlanmanın mümkün olması hakkında kesinlik vardır. Şayet nefiy ve ispat, Allah'ın sözünün manasına hamledilirse Ayet-i Kerime; "*Allah, tevbe etse bile kendisine şirk koşulmasını affetmez. Tevbe ederse şirkin dışındakilerini bağışlar"* Şeklinde olur ki tevbeden sonra şirkin affedilmemesini gerektirir. Bu açık bir yanlışlık ifade eder. Ancak Allah'ın sözünün manasına hamledilmesi gerekir ki ayet; *Allah tevbe etmeden şirki bağışlamaz ve tevbe etmeden şirkin dışındakileri bağışlar* olması gerekir. Ama bağışlamamayı tevbenin yokluğuna kayıtlayarak hamledilirse, bağışlama tevbe ile kayıtlanmış olur. O zaman nazımda ihlal olur ve burada nefiy (red) ve ispat (onay) arasındaki şeylerin birleşmesi gerekli hale gelir ki bu çelişki doğurur. Allah'ın kelamı yanında akıllı kelama da uygun olmaz.[337] Ve bu "**Râzî'nin Tefsiri**[338] ve **Ebüssuûd Efendi'nin Tefsiri**'nde[339] de böyle geçer.

---

[335] Celâleddin ed-Devvânî, *Akâid-i Adudiyye Şerhi* çeviren: Doç.Dr. Mustafa Akman, İçinde, s. 120.

[336] İsmail b. Mustafa Gelenbevî (ö.1205/1791). Şeyhzade olarak da tanınır. Aydın vilayeti Gelenbe'de doğduğu için o nisbeyle tanınır. Kadılık yapmış hanefi Osmanlı âlimidir. Daha çok mantık ve matematik alanında meşhur olmuştur. Aynı zamanda mantık, münazara ve felsefe âlimidir. Onun bazı eserleri şunlardır: Îcî'nin *Akâidi'l-Adudiyye* eseri üzerine Devvani'nin yazdığı meşhur şerhe meşhur haşiyesi; *Hâşiye ala şerhi'l-Celâl*, Mantık alanında, el-Burhan risalesi eserlerinden bazılarıdır. Bk. Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn,* I,222; ZiriklÎ, *A'lâm,* I,327; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn,* II,296.

[337] Bk. Gelenbevî, *Hâşiyetü'l-Gelenbevî ale'l-Celâl*, s. 514.

[338] "*Mefâtihu'l-gayb*", "*Tefsîrü'l-kebîr*" veya "*Tefsîru'r-Râzi*" olarak bilinir. Fahrüddin Er-Râzî (ö. 606/1210) tarafından telif edilmiştir. Büyük ciltler halinde matbu haldedir. Müfessirler arasında kaynak olarak istifade edilen yaygın şekilde ilim çevresinde büyük şöhret ve kıymete sahip büyük tefsirdir. Kendisinden sonra gelen tefsircilere kaynaklık etmiştir. Müellif mukaddimesinde tefsirini yazmadaki amacının Kuran'a yönelen karşı fikirleri akli ilkelerle savunmaktadır. Eserde her sure bir kitab, kitablar bablara, bablarda kısım ve meseleler olarak alt başlıklara bölünmüştür. Fatiha suresinde eserin metodu, önemi ve faydaları ortaya konmuştur. Eserde her konu işlenmiştir. Hatta razi tefsirinde tefsirden başka herşey vardır denilmiştir. Mutezile'ye ait sözlerini zikrederek reddeder Ehl-i sünnet'in fikirlerini savunan sünni gibi davranır. Fıkıh, Usul ve Lisan'a ait konular üzerinde durmuş ve tasavvufi izahlara da ehemmiyet vermiştir. Kelam konularının hepsini anlatmış, Kelam ilmi ve Tabiat ilimler açısından vazgeçilmez ansiklopedik kaynak gibidir. Felsefecilerin sözlerini çokça arzedip Ehl-i sünnet'e aykırı olanları reddedmiştir. Çok miktarda akli istidlallede bulunmuş, muhaliflerin sözlerini reddetmiştir. Şüphelerini ortaya koyup onları halletmeye çalışmıştır. Burhaneddin en-Nesefi (ö. h. 687) *el-Vâzıh* ismiyle ihtisar edilmiştir. Bk. Hacı Halife, *Keşfü'z-zunûn,* II,1756; M. Hüseyin ez-Zehebi, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn,* I,206-210*;* İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mizân,* IV,428.

[339] Ebüsuûd Efendi'nin (ö. 982/1574) kısaca "*İrşâdü'l-akli's-selîm*" olarak bilinir. Uzun şekilde "*İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*" anılan isimli tefsiridir. Ebû Hanîfe mezhebi üzerine bağlı Kuran

Günahı olmayan "saîd" kişiye gelince, o azap veya ceza görmez**.**

Hâşiye ala Şerhi'l-Akâid[340]adlı eserinde **Kestelî**[341] **Ebû Hanîfe'**[342]den rivayetle dedi ki: Muhakkakki Allah Teâla, iman ve itaat üzerine kendisine yönelen kullarını, fiileri üzerine mükâfat verir. Küfür ve masiyet üzerine olanlara da ceza verir. Ve Allah Teâla'ya günahı olmayan kimseye azab etmesini nispet etmek caiz değildir. Çünkü Allah hâkim ve âdildir. Ve günahla sabıkalı olmayan kimseye azab etmek, Allah'ın hikmet ve adaletine uygun değildir.[343]

Tevbeyle ölen günah sahibi olan said kimseye gelince; Günahı olmayan kimse gibi ceza veya azap görmez. Şüphesizki tevbenin kabulü Allah Teâla üzerine vâcibtir. Lakin Mutezile'nin ileri sürdüğü gibi "aklî" değildir. Bilakis sem'an ve va'd olarak vaciptir. Burada Allah'ın vaad'inin ve ezeli iradesinin hükmünce fazileti ve ihsanı olarak kendisine tevbenin kabulünün gerekmesi, vacip olması anlamında elbette reddedilemez.

---

tefsiridir. Mukaddimesinde özellikle *el-Keşşâf* ve Beydâvî'nin tefsirinden ve başka tefsirlerden ve diğer kaynaklardan yararlanarak kendi düşüncelerini ilave ederek yazdığı beirtmiştir. *El-Keşşaf*'ı esas almakla birlikte itizali fikirlerine katılmamıştır. Eserin nüshalarının İslam beldelerine yayıldığı, ifade ve üslubunun güzelliği sebebiyle büyük ulemanın kabulüne mazhar olduğu, *El-Keşşâf* ve *Envârü't-tenzîl'den* başka hiçbir tefsirin bu kadar şöhret ve itibar görmediği söylenmiştir. Nihai olarak Kuran-ı Kerim'in fesahat ve belagatının inceliklerinin sergilendiği, tabir ve üslubunun güzelliği sayesinde Dil ve Belâgat olarak zirveye çıkmış ve kimsenin ona ulaşamadığı tefsir olmuştur. Kanuni Sultan Süleyman'a sunulan eser 973 yıında tamamlanmıştır. İlk defa iki cilt olarak 1275 ve 1285 de *Mefâtihu'l-gayb*'ın kenarında ve başka şekillerde de basılmıştır. Bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I,65; Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I,245-250; Serkîs, *Mu'cem*, I,315; Taşköprizâde, *eş-Şekâik*, I,444-445; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 82.

[340] Musluhiddin Mustafa b. Muhammed Kestelî'nin (ö. 901/1496) *Hâşiyetü ala Şerhi'l-Akâidi'n-Nesefiyye li'l-Teftâzânî* adlı hâşiyesidir. Teftâzâni'nin Şerhu'l-Akâid'ine yazdığı meşhur çok defa basılmıştır. Bk. Hacı Halife, *Keşfü'z-zunûn*, II,1145; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, XII,282; İbn İmâd, *Şezerâ*t, X,18-19.

[341] Muslihuddin Mustafa b. Muhammed Kastallânî, er-Rûmî, el-Hanefi, el-Kestelî olarak bilininir (ö. 901/1460). Kadılık ve müderrislik yapmıştır. "Mevla Rum" olarak da bilinir. Hızır Bey'den yararlanmıştır. Sonra kadıaskerlik de yapmıştır. Önemli eserlerinden birisi de Teftâzânî'nin Nesefi'nin el-akaid şerhi üzerine olan haşiyesidir. Bk. İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II,433; Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire,* I,306-307; İbnü'l-İmâd, *Şezerât,* X,18-19; Hacı Halife, *Keşfü'z-zunûn,* II,1145; Kehhâle*, Mucemu'l-Müellifin*, XII,282.

[342] Numan b. Sâbit b. Zûtâ et-Teymî El-Kûfî, İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe (ö.150/767). Küfe'de doğuş ve yaşamıştır. Irak bölgesi Küfe fakihidir. Ehl-i sünnet'in sahabe mezhebi dört mezheb imamından fakih, muhakkik, müctehid birisi olarak Hanefiyye mezhebinin önderidir. Türk veya Farisi olduğu söylenir. İslam ümmetinin imamı, Sahabe asrına erişmiş, Tabiun nesli imamı bayraktar öncü kişi olarak Ehl-i sünnet'in akâidinin çoğunu tasrih etmiş, rey ve mezheb sahibidir. Bk. İbn Halliân, *Vefayâtü'l-a'yân,* V,405; Tağrîberdi, *Nücûmü'z-zâhire*, II,12-13; Kureşî, *el-Cevâhîru'l-mudıyye*, I,26,32; Zehebî, *Tezkîretü'l-Huffâz*, I,126; *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Ziriklî, *el-A'lâm*, V,36; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 325.

[343] Bk. Kestelî, *Hâşiyetü ala Şerhi'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, s. 144-145.

Çünkü ittifakla Allah'ın va'd'[344] inden dönmesi muhaldir. Keza bize göre vaîd'i de böyledir. Eş'âri mezhebi, Allah: "*Muhakkakki Allah vaadinden dönmez*"[345] buyrulmuştur diye cevaz getirmiştir. Ve böylece Allah'ın ezelde bildiği ve irade ettiği şeyin vukubulması vaciptir. Onun hilafı mümkün değildir. **Hayâlî**[346] **ve Siyâlkûtî'de**[347] de böyle geçer. Ve bu vücub, "Doğal, mutlak vücub" olarak isimlendirilir. İmtina ise gayrısı ile bilinir. Ve o ikisi "zati imkânla" beraber biraraya gelir. Şayet denilirse ki sizin sözünüze göre Allah Teâla'nın üzerine vücûbun ispatı anlaşılırsa, o batıldır. Derim ki, Tevfîk Allah'tandır.

Evvela ey zeki reşid! bilmelisinki, Ehl-i sünnet ve Mutezile arasında vâki olan ihtilaf, Allah Teâla üzerine vücûbun isbatının cevazının olup olmaması hakkındadır. Çünkü o, "akli vücub" ve "şer'î vücûbdur". İcab ve takrir manasındaki "doğal(mutlak) vücûb" ve "Vaadi vücûb" değildir. Ehl-i sünnet dedi ki: Aklen bir şey zatına nazarla Allah

---

[344] Sözlükte "ileride gerçekleştirilecek bir şeye dair söz vermek, gerçekleştirilecek şeyin niteliği belirtilmeden kullanıldığında *va'd* iyilik, *vaîd* ise kötülük ve ceza" anlamındadır." Terim anlamında "va'd "gelecekte kişiye bir faydanın ulaşması veya ondan bir zararın giderilmesini, vaîd ise bir zararın ulaşması veya faydanın giderilmesidir." Kelam litaratüründe Allah'ın emir ve yasaklarına uyan kişiyi mükâfat vereceğini bildirmesi va'd, vaîd ise bunlara riayet etmeyen ve bazı günah işleyenleri ebedi ceza olan cehennem ile uyarmasıdır. Bk. Sönmez Kutlu, "Va'd ve Vaîd", *DİA*, İstanbul, 2012, XII, 414-415; Topaloğlu, Bekir-Çelebi, İlyas, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2010, s. 331.

[345] Âl-i İmrân, 2/9.

[346] Ahmed b. Musa Hayâlî Rumî (ö. 875/1470) Kelamcı, Fıkıh ve Usul-i Fıkıh âlimidir. Hızır Bey'in talebesi olmuş O'na hizmet etmiştir. Aklî ilimlerde üstün kabul edilmiştir. Asrında ulemanın büyükleri arasında ilmi meseleleri iyi kavrayan biriydi. Osmanlı Devleti'nin faziletlerindendi. Osmanlı döneminde bazı medreselerde müderrislik yapmıştır. Az yemek yer, ilimle çok meşgul olmuş biriydi. Şerh ve haşiyeler telif etmekle beraber *Nesefî Akâid'i* üzerine Taftâzânî'nin yazdığı şerhine haşiyesi; bu şerh üzerine çok çalışma yapılmış, imtihan kitabı olmuş ve takdire şayan olmuş meşhur eseridir. Hızır Bey'in yazdığı akaid risalesine *Şerhu'l-Kasîdeti'n- nûniyye* adlı şerhi ve başka telifleri de vardır. Bk. Hacı Halife, *Keşfü'z-zunûn*, II,1145; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn,* I,132; Şevkâni, *Bedru't-tâli*, I,121-122; Temimî, *Tabakâtü's-seniyye*, I,155; Leklevî, *el-Fevâidu'l-behiyye*, s. 43; Ziriklî, *A'lâm,* II,262; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, II,187.

[347] Abdulhakîm b. Şemseddin Muhammed Siyâlkûtî, el-Pencâbi el-Hindî (ö.1067/1656). Hanefi Fıkıhçısıdır. Hindistan'nın *Pencab* eyaletine bağlı *Siyalkut* ehlindendir. Hindistan allemesi, tüm ilimlerde imam ve mütehassıs idi. Dönemin ulemasının büyüklerindendi. Zamanında Hind âlimlerinden hiç kimse onun seviyesine ulaşamadı. Hindistan'da sultan Şah Cihan döneminde âlimlerin reisiydi. Sultan O'nun görüşlerine başvurmadan karar vermezdi. Teftâzânî'nin *Neseft Akâidi*'ne yazdığı şerhi üzerine haşiyesi, Hayâli üzerine *Hâşiye ala'l-Hayâlî*, Hayali haşiyesine yazılan şerlerler arasında âlimlerin en makbul gördükleri bir şerh olup İstanbul'da basılmıştır. Ve *Şerhul-Mevâkıf* üzerine haşiyesi ve başka eserleri de bulunmaktadır. Bk. Hacı Halife, *Keşfü'z-zunûn,* II/1145,1893; Ziriklî, *A'lâm,* III,283; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn,* V,95; Muhibbî, *Hülâsatü'l-eser,* II/318-319; Serkîs, *Mucem,* III,1068; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn,* I,504.

Teâla üzerine zorunlu, vacib olmaz. Çünkü O, mutlak hakîm ve ihtiyarı (hür iradesiyle) ile faildir.

Mutezile ise, Allah'a kul için lütfu zorunlu görerek, kulları Allah'a itaate yaklaştıran lütufta bulunmayı Allah Teâla üzerine vacip/zorunlu gördüler. Onlara denildi ki; bu yaklaşım, Allah'ın boş ve abes iş yapması demektir. Ve kendisine itaat eden kullarına üzerine sevap yazması o işrdendir dediler. Bu itaat amelleri öncelikli nimetlere ödül olamaz ki mükâfat nasıl zorunlu olsun. Onlar, tevbeden önce büyük günah sahibine ceza vermesi zorunludur dediler. O sözleri için denildi ki, günah sahibi onu hak eder veya onun için af vardır. Ve dünyada kul için aslah (kul için en faydalı, hayırlı) olanı yerine getirmesi o işlerdendir. Denildi ki; aslah vacib olsaydı, kâfir için fakirliğin yaratılmaması gerekirdi. Ve yine Allah Teâla, aklen ilmi gereği çirkin iş yapmaması ve var olanlar üzerine kıyasla ondan mustağni olmasıdır. Ve yine o sözleri için onlara denildi ki, Allah'a çirkinlik nispet edilemez. Çünkü bu sözleri için, bu nedenlerden dolayı Allah'a bir şey vacib olmaz. Onların muradı, aklî vücûb ve şer'î vücûb'tur. Doğal, mutlak vücûb ve va'd'i vücûb değildir.[348]

Gelenbevî, *Celâl Şerhi*[349] üzerine ***Hâşiyesi***[350]'nde dedi ki: Cevap özeti olarak; şüphesiz ki bu delil üzerine dalalet eden şeydeki maksat, ilmi ve haberine engel olan vücubtur. Kendisinin hakkında vücub/zorunluluk gerekli olmaz. Azab etmesi caiz olmakla beraber kendisinin bunu terketmesi mümkündür ve Allah Teâla üzerine üçüncü anlamdaki (doğal vücub) gibi gerekli olmaz. Ve cezanın devamlı olması üzerine delalet

[348] Bk. Hasan Çelebi-Abdülhakîm Siyâlkûtî, *Hâşiye ala Şerhi'l-Mevâkıf,* III,531.

[349] *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye-Hâşiyetü'l-Gelenbevî ale'l-Celâl ala'l-Akâidi'l-Adudiyye* olarak bilinen eser, Celâleddin ed-Devvânî (ö. 908/1502) tarafından Adudüddîn el-Îcî'nin "*el-Akâidü'l-Adudiyye*" isimli Akâid risalesine yazdığı en meşhur şerhlerdendir. Müellif Devvânî, hicri 905 yılında tamamladığı eserini, usuliddin kaidelerinin yeniden ele alarak risaledeki kapalı ifadeleri açıklamak ve mühim meseleleri çözerek eseri faydalı hale getişrmek maksadıyla bu şerhi kaleme almıştır. Üzerine ilgi gören bu şerhe çeşitli haşiyeler yazılmıştır. Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Gelenbevi haşiyesi ile beraber İstanbul'da ve başka haşiyelerle birlikte çeitli tarihlerde yayımlanmıştır. Bk. Şevkânî, *Bedru't-tâli*, II,130; İsmail paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II,224; Ziriklî, *A'lâm*, VI,32; Serkîs, *Mucem*, II,1332.

[350] *Hâşiye ala Şerhi'l-Celâl* isimli eser, İsmail b. Mustafa Gelenbevî'nin (ö. 1205/1791) Adudüddin el-Îcî'nin *el-Akâidü'l-Adudiyye* risalesine Devvânî tarafından ve *Celâl Şerhi* olarak bilinen şerhine yazdığı hâşiyedir. İstanbul'da 1206'da iki cilt olarak *Halhali ve Mercani Hâşiyeleri*'yle birlikte basılmıştır. Yine müstakil olarak 1233,1325 yıllarında İstanbul'da basılan eserin başka çeşitli baskılarıda vardır. Bk. Serkîs, *Mucem*, II,1165; Ziriklî, *A'lâm*, I,327.

eden şeyden maksat, akli olarak O'na vacip olamaz. Çünkü hak edene ceza vermeyi terketmesi gereğince muhaldir. Gerçekte onlar akli vücubu kastetmişlerdir.[351]

Sonra bilmeliyiz ki, vücûb için iki mana vardır; Birincisi, usulcülerin ıstlahıdır; O'nun ceza ve zemme müstehak olana ceza vermeyi terkedebilmesidir. İkincisi, aklî vücubtur; O'da failden sadır olması lazım olan şeydir. Çünkü terketmesi muhali düşündürmesi gereği üzerine mümkün değildir. Üçüncüsü, mütekellimlerin ıstılahında; Allah Tela'nın kendisine yapmayı ve terketmeyi irade etmekle karar kıldığı şeydir. Ve şayet terkederse bu caizdir. Ve onun için denildi ki, mutlak ve vaadi vücub aynı şeydir. Yani Allah'ın irade ve ihtiyari üzerine tertip edilendir. Muhakkak Allah'ın iradesi manasındadır. Çünkü ezelde bir şeye ilgisi, ilişkisi olduğu zaman o şeyin meydana gelmesi gerekli olur. Onun hilafı veya başka şey olması imkânsızdır. Birinci ve ikinci manadaki vücub, Allah Teâla üzerine kesinliği kati olarak caiz değildir. Bilakis onun Allah'ın hâkim-i mutlak ve fail-i muhtar olduğundan dolayı onun nefyi gerekir. Ve üçüncü manadaki vücuba gelince hususen Allah Teâla üzerine kesinliği, devamlılığı caiz olandır. Çünkü vaad lafzıyla vücubla kayıtlanması gibi murad edilen anlam üzerine dalalet eden lafzi bir karineye dayandığı için veya temel alınan tabii akış gereğince veyahut müfessir ve muhaddislerin sözlerinden sana zahir olduğu gibi mutlak kullanımdan sonra izah edilen şeydir. Çünkü bu vücub, bu manayla ihtiyar sahibi olmayı nefyetmez. Bilakis ona tesir eder ve onu gerçekleştirir. Mutezile mezhebi ondan ilzam (zorunlu tutma) ve luzum (zorunluluk, gereksinim) manasında olduğu konuda yanılmıştır. Bilakis o, neyin yanlış ve neyin gerekli olduğu şey için iltizam (sürdürüp üstlenme, sorumluluk, vazife üstelenme), taahhüt manasındadır. Çünkü o birinci anlamdaki vücubtur, ikincisi değildir. Birinci ve ikinci anlamdaki vücubun küçük kıyası hakkında zikredilen vücubun kastedildiği önceki sözümüz üzerine itiraza gelince; akabinde onun büyük kıyası sağlam, fakat küçük kıyası sağlam değildir. Çünkü sözlerimizde onu söylemiş değiliz. Bilakis üçüncü anlamda vücub belirten lafzı bir bağlam vardır. O bizim sözümüzdür. Lakin Mutezilenin ileri sürdüğü gibi "aklen" değil, bilakis "sem'ân" ve "va'd'endir. Ve üçüncü manadaki vücubla ile kastedilene gelince, Onun küçük önermesi sağlam, büyük önermesi batıldır. Çünkü onda asla böyle bir zaruret yoktur. Ve kitap ve

[351] Bk. Gelenbevî, *Hâşiyetü'l-Gelenbevî ale'l-Celâl ala'l-Akâidi'l-Adudiyye*, s. 447.

sünnetle ve Allah Teâla üzerine, üçüncü manadaki vücubun ispatı usulcülerin, mütekellimlerinin, mahadislerin ve müfessinlerin sözlerinde sabit olmuştur.

Celâlleddîn ed-Devvânî dedi ki: Vücub, ya bazı Mutezile'lilerden bazılarının dediği gibi terk edenin kınanmayı hakettiği bir şey veya diğer bazısının dediği gibi terketmesi hikmeti ihlal etmek anlamına gelen şey veyahut da Allah'ın kendisine takdir ettiği fakat terketmesi caiz olsada terketmeyeceği bir şeydir. Bu son görüşü bazı sufi ve mütekellimlerin tercih etmştir. Buna binaen bazı ayet ve hadislerin zahiri bu görüşü doğrulamaktadır. Misal olarak bu konuda: "*Sonra onların sorguya çekilmesi sadece bize aittir.*"[352] Allah'ın ayeti vardır. Ve hadis-i şerifte, Hz. Peygamber Aleyhisselam, Allah Teâla'dan hikâye ederek kudsî hadis-i şerifte: "*Ey kullarım muhakkik ki ben, kendime zulmü haram kıldım*"[353] diye buyurmuştur.

Gelenbevî, "Yani, terketmesi mümkün olmakla beraber vücubiyet olarak bilinen şeydir. Burada kastedilen vücub, akli olmayan doğal vücubtur, tahrim maddesindeki kelimeden elde edilmiştir"[354] demiştir.

Gelenbevî, "***Buhâri***'den nakil ederek Hz. Nebi (s.a.v): "*Her kim Allah'a ve Resulüne iman eder ve namazını ikame eder, ramazan orucunu da tutarsa, Allah'ın onu cennete koyması hak olur*." [355]Sözü başka hadis-i şeriflerde de geçmektedir demiştir."[356]

---

[352] Gâşiye, 88/26.

[353] Buhari, *el-Edebü'l-Müfred*, I,172; Müslim, *Sahih*, IV, 1994; Muhammed b. Hıbban, *Sahih*, I,385; Taberânî, *Müsnedi'l-Şamin*, I,192; Beyhaki, *el-Adab*, I,341; *el-Esmai ve's-Sıfat*, I, 533, *Es-Süneni'l-Kübra*, VI,154, *el-Kaza ve'l-Kader*, I,269 ve *Şuabü'l-İman*, IX, 302.

[354] Bk. Gelenbevî, *Hâşiyetü'l-Gelenbevî ale'l-Celâl ala'l-Akâidi'l-Adudiyye*, s. 439.

[355] Buhâri, *Sahih*, IV/16, rakam, 2790; 7423, IX/125, rakam, 7423.

[356] Bk. Gelenbevî, *Hâşiyetü'l-Gelenbevî ale'l-Celâl ala'l-Akâidi'l-Adudiyye*, s. 439.

Aynî[357] ***Eserinde***[358] "Allah Teâla üzerine haktır sözü üzerine Mutezile ve Kaderiyye, itaat eden kullarına vefa göstermesi Allah'a vacib olur diye delil getirmişlerdir. Ehl-i sünnet ise, sabit olarak hak oldu manasını, Allah'ın vaadini yerine getirmesinin şer'an vacib olduğu, aklen vacib olmadığı manasındadır diye cevap vermiştir. Ve bu konuda ihtilaf vardır"[359] demiştir.

Şerhu'l-Makâsıd'da şöyle denildi: Mümkünün, illet gereği O'ndan sadır olması vacip olur ve sonra var olması gerkir. Bu vücub, öncedir. Yokluk ve varlığı menedilmesi zaruretiyle yokluğunun zarureten menedilmesiyle varolan şeydir. Ve bu vücub, mahmul (yüklem) şartıyla isimlendirilmeye layıktır. **(*Şayet denilirse***): Vücubu önce geçmiş mümkünün varolmasından zikrettiğiniz şey doğru değildir. Ve ihtiyarla failden sudur eden şeydir. Çünkü vücub, ihtiyarı nefyeder. Böylece sizin deliliniz çelişki ifade eder. (*Bizde derizki*): Şayet ihtiyar, illetin tamamından olduğu zaman vücub gerçekleşmez. Ancak ihtiyarla tahakkuk etmesinden sonra müstesnadır. Ve malulün (neticenin) meydana gelmesi ihtiyarla zorunlu olarak muhtar olması nefyedilemez. Bilakis onu malulü gerçekleştirir ve malul ortaya çıkar.[360] Keza ***Şerhu'l- Mevâkıf***'da [361] da böyle geçer.

---

[357] Mahmud b. Ahmed b. Musa b. Ahmed Ebu Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn el-Aynî (ö. 855/1451). Halep asıllı olup Ayntab (Gaziantep)'de doğdu ve oraya nispetle anılır. Hanefi Fakîhi, Tarihçi, Allame, Muhaddislerin büyüklerinden sayılmıştır. Kahire'ye yerleştikten sonra Memlük sultanlarının teveccühünü kazanarak Kahire'de Hanefi başkadılığı, muhtesiblik ve evkaf nazırlığı görevlerine getirildi. Sonra görevlerinden ayrılınca Kahire'de vefat edinceye kadar eser yazmaya kendini adadı. Ayni aynı zamanda büyük Türk Hanefi fıkıhçısı, tarihçi, hadis, usul ve dil âlimi bir zattır. Türkçe ve Arapça dillerini iyi konuşan biridir. Birçok eseri arasında *Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî* en meşhurudur. Bk. Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn,* XII,150-151; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII,163; Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris,* II,839; Sehâvî, *ed-Davü'l-lâmi,* X,131-135; Serkîs, *Mucem,* II,1402.

[358] Bedreddin Ebi Muhammed Mahmud b. Ahmed el-Aynî el-Hanefi (ö. 855/1451)'nin *Sahîh-i Buhârî* üzerine yazdığı *Umdetu'l-Kâri fî Sahih-i Buhârî* adlı şerhidir. Aynî'nin en meşhur eseridir. Büyük hacimli 11 cilt, 25 ve daha fazla ciltler İstanbul ve Kahire'de çeşitli yıllarda yayımlanmıştır. H. 821 ylında başladığı eseri 847 de tamamlamıştır. *Fethu'l-Bâri'*den çok faydalanmış hatta devamlı onu takip edip ondan nakiller yapıp, tenkit etmiştir. Bu iki şerh en çok itibar görmüş olanlardandır. Buhari'nin diğer şerhlerine nispetle anlamca daha derli toplu, uzun ve kapsamlıdır. Fakat Aynî hayatta iken *Fethu'l-bârî* kadar yaygın olmamıştır. Bazı âlimler, sanatsal özellikleri ve başka özellikleri açısından daha kapsamlı olduğu için İbn Hacer'in eserinden daha çok tercih edildiğini söylemişlerdir. Bk. Hacı Halife, *Keşfü'z-zunûn*, I,549; Serkis, *Mucem,* II,1404; Sehâvî, *ed-Davü'l-lâmi,* X,133-134*;* Şevkânî, *el-Bedru't-tâli,* II,295.

[359] Bk. Bedreddin el-Aynî, *Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî,* 25/115.

[360] Bk. Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsıd,* I/496-497.

[361] Bk. Seyyid Şerif Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf,* 3/139.

Gelenbevî *Siyalkûtî Hâmişinde*, "Ben derimki gaye olarak mahmul (yüklem) şartıyla o zaruret, bununla ispatlanır ve sabit olur. Ve ondan ihtiyar reddedilemez. Ancak zaruretle yaratıcı olarak Allah Teâla'yı görmek müstesnadır. Ve onun zorunlu (mucib) fail olmasını gerektirmez"[362] Demiştir.

Şerhu'l-Akâid'de "Efâlu'l-ibâ'd (kulların fiilleri) bahsinde şöyle geçer: (***şayet denilirse***): Allah kulun fiilini bilir ve irade eder ise, kulun ihtiyari fiili, vacip veya mümteni durumunda olur. Bu durum ihtiyara ters düşer. *(Biz deriz ki*): Bu itiraz menedilir. Zira ihtiyara uygun olan vücub, ihtiyarla gerçekleşir ve ona aykırı olmaz. Aynı şekilde Allah'ın fiillerine de ters düşer. Çünkü Allahı'ın ilmi ve iradesi, kendi fiileriyle de ilintilidir. Zira bu duruma göre kendi fiillerinin de zorunlu olmasını gerektirir. Allah ise fiillerinde hürdür"[363] diye zikredildi.

Hayâlî, *Hâşiyesinde*[364] "Zahiren ilminin aksine veyahut iradesinde aksine yönelmesi, ezeli alaka üzerine bina edilir ve neticeyle uyuşur"[365] demiştir.

Siyâlkûti, *Hâşiyesinde*[366] "Allah'ın zahir ilminin aksine yönelmesi sözü, Allah'ın ezelde bildiği şeyin varlığı vacib olur denilmesi demektir. Yokluğunu bildiği şeyin varlığa gelmesi menedilir ve o Allah'tan sadır olan fiilerden olmaz denilir. Muhaliflerin sözlerinin ittifakıyla ihtiyariyet (en hayırlısını seçmek), ihtiyariyetle birlikte devam eder. Veya işlerin neticesine bina edilir. Yani Allah'ın iradesinde zıtlık görülmesi ezeli iradesindeki alakadandır. Ve denildi ki: Ezelde Allah'ın ezelde irade ettiği şey vacib olur

---

[362] Gelenbevî, *Hâşiyetü'l-Gelenbevî ale'l-Celâl ala'l-Akâidi'l-Adudiyye,* s. 443.

[363] Bk. Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye,* s.113.

[364] "*Hâşiye ala şerhi'l-Akâidi'n-Nesefiyye*" olarak zikredilir. Ahmed b. Musa el-Hayâlî (ö.875/1470)'nin Taftazani'nin Nesefi Akaidine yazdığı *Şerhu'l-Akaidi'n-Nesefiyye* adlı şerh üzerine yazdığı haşiyesidir. İlim çevevresinde makbul bulunmuş çoğu kez zeki talebeler için imtihan metni olarak kullanılmıştır. Çoğu kere İstanbul'da basılmıştır. Bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II,1145; Ziriklî, *A'lâm*, II,262; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, II,187; Temîmî, *Tabâkâtü's-seniyye,* I,155.

[365] Bk. Hayâlî, *Hâşiyetü'l-Hayâlî al Şerhi'l-Akâidi'n-Nesefiyye* (*Şurûh ve Havâşi'l-Akâidü'n-Nesefiyye,* thk, Ahmet Farid el-Mazîdi, Lübnan, 2013, İçinde), IV/226.

[366] "*Hâşiye ala şehi'l-Akâidi'n-Nesefiyye*", Abdulhakim b. Şemseddin Muhammed el-Hindi es-Siyâlkûtî (ö.1067/1656)'nin Teftâzânî'nin Ş*erhu'l-Akaidi'n-Nesefiyye* isimli eserine yazdığı haşiyedir. Bk. Ziriklî, *A'lâm*, III,283; Kehhâle, *Mucemu'l-müellifîn*, V,95; Muhibbî, *Hülâsâtü'l-eser*, II,318-319.

ve imtina etmesi müstesnadır. Allah Teâla'nın sadır olan fiillerinden ihtiyar ayrılmaz"[367] dedi.

Bazen şöyle cevaplanır; tamamen ihtiyarla uygun olanın yerine gelmesi hâsıl olur. Çünkü ihtiyar, bir şeyin irade edilmesi haline zıt iradenin mümkün olması, o şeyden sonra olmaz. Ve bu vücub, onun iradesinden sonra hâsıl olur. İhtiyar ondan nefyedilmez. Bu iradeye nisbetle Allah Teâla'nın zatında meydana gelir. Çünkü bedel yoluyla iki uçtan her birinin Allah Teâla'nın iradesine taalluk etmesiyle ezelde mümkün olmasıdır. Keza ilmine nispetle aynı şekilde böyledir. Çünkü o vücub, taalluk eden iradesinden önce değildir. Çünkü iradenin taalluku ezelidir ve ezeliyette öncelik ve sonralık tasavvur edilemez.[368]

Ömer en-Nesefî[369] ***Akâid Metninde***[370] şöyle dedi: Peygamberler göndermesinde Allah'ın hikmeti vardır.[371]

Sadüddîn (Teftâzânî), "Yani maslahat ve gaye olarak rasullerin gönderilmesinin "vacip" olduğuna işaret vardır. Fakat Allah üzerine "vacip" olur manasında vücub değildir. Bilakis hikmeti böyle bir şeyi gerekli kılar. Zira bunda maslahatlar ve hikmetler vardır. Ve Allah'ın peygamberler göndermesi, Brahmanların ve Sümeniye'nin iddia ettiği gibi imk3ansız değildir. Eşari kelamcılardan bazısının iddia ettiği gibi iki tarafı eşit olan; gönderilmesi ve gönderilmemesi eşit olan mümkün bir iş de değildir" [372] dedi.

---

[367] Bk. Siyâlkûtî, *Hâşiyetü'l-Siyalkuti ala Şerhi'l-Akâidi'n-Nesefiyye* (*Şurûh ve Havâş el-Akâidü'n-Nesefiyye,* Muhakkik, Ahmet Farid el-Mazidi, Lübnan, 2013, İçinde), IV/228.

[368] Bk. Siyâlkûtî, *Şuruh ve Havâş,* IV/229.

[369] Ömer b. Muhammed, Ebu Hafs Necmeddin en-Nesefî (ö. 537/1142) Hanefi fakihi, zahid, Semerkand'lı faziletli müfessir, muhaddis, hafız ve önde gelen âlimlerdendi. Hadis hıfzıyla ümmetin meşhurlarından birisi oldu. Pezdevi'den fıkıh ilmi ve daha birçok âlimden ders aldı. Öğrencileri arasında *el- Hidaye* sahibi Burhaneddin el-Mergınânî vardır. Çeşitli ilim dallarında eserler vermiştir, hatta yüze yakın eser vermiştir. Eserleri arasıda; meşhur ve üzerine şerhler yazılan eseri *el-Manzumetü'n-Nesefiyye*'dir. Bk. İbn Kutluboğa, *Tacü't-terâcim,* I,219-220; İsmail paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I,783; İbn İmad, *Şezerât*, VI,190; Leknevî, *Fevâidü'l-behiyye,* 149-150; Suyûtî, *Tabâkâtü'l-müfessirîn*, I,88; Dâvûdî, *Tabâkâtü'l-müfessirîn,* II,7-9.

[370] *Akâidü'n-Nesefî* Necmeddin Ebu Hafs ömer en-Nesefî'nin meşhur özlü, kısa, sağlam akaid metnidir. Üzerine önem atfedilen, derli toplu muhtasar olarak *el-Akâid* olarak isimlendirilmiştir. Dinin esas ve kurallarını özenle işleyen bölümler halinde, faydalı olanları içeren metin olmuştur. Meşhur olmuş akaid metni olarak üzerine çok şerh yazılmıştır. En meşhuru Teftâzânî'n *Şerhu'l-Akâid*'idir. Bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II,1893; İsmail paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn,* I,783.

[371] Bk. Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefî,* s. 60.

[372] Bk. *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye,* s. 60.

Hayâlî Ahmed Efendi dedi ki: Hikmetinin gerektirdiği hüküm manasıyla o söz, yani hikmetinin gerektirdiği hükümde peygamber gönderilmesi vuku bulması yönü tercih edilmiş ve eşitlik haddinin dışına çıkılmıştır.[373]

Siyalkûtî şöyle dedi: Onun kavli, yani, sonuna kadar vuku bulması yönü tercih edilir. Yani, hikmetinin gerektirdiği zorunluluk murad edilmez. Çünkü hikmet onu gerektirir. Onu terketmesi mümkün olmadığı hasebiyledir. Bilakis hikmetten murad, peygamber göndermek yönü vuku bulması tercih edilmiştir ve kendisinin onu reketmesi caiz olmakla birlikte eşitlik seviyesinden dışarı çıkılmış vücubtur. Elbette onu yapması manasında doğal vücubtur. Ve kendisinin ilmimizde olduğu gibi Uhud Dağı'nı altına çevirmesi caiz olmakla birlikte mümkün değildir ve Mutezile'nin iddia ettiği gibi onu terketmesinin saçma ve sefehliği gerektireceği hasebiyle zorunlu da değildir.[374]

Gelenbevî *Celâl şerhi üzerine hâşiyesinde* dedi ki: Allah Teâla irade ettikten sonra kullarına merhametini terketmesi muhassal ayete göre cevap olmaz. Ve Allah'ın: "*Allah rahmetini kendisine farz kıldı*"[375] sözü, iradesinden muradını terketmesini, geri bırakmasını düşünmek ve haberi hakkında kizbi düşünmek, Allah Teâla hakkında muhaldir. Ve doğal vücubda rahmet yoktur. Bilakis 'akli vücub'da rahmet vardır. Ve sen bilirsinki, vücub hakkında sözü; takdirini, iradesini, haberlerini ve sebatını kati nazarla beraber bilirsin. Bu haberler, âdetullah (Allah'ın kanunları)'dır. Ve Vücubu'l-âdi (doğal vücub) O'na nisbet edilir.[376]

Şerhu'l-Makâsıd'da şöyle denildi: Sonra bi'set (elçi göndermek), kendisinde sayılmayacak kadar maslahat ve hikmetler olmasından dolayı Allah Teâla'nın lütfudur.[377] Ve mucizenin tarifinde ve yalancının elinde mucizenin ortaya çıkması yani kabul görmesi, aklen caiz olsa bile Allah Teâla'nın kudretinin şümulü üzerine bina edilir. Ve o,

---

[373] Bk. Hayâlî, *Hâşiyetü'l-Siyâlkûtî ala Şerhi'l-Akâidi'n-Nesefiyye* (*Şuruh ve Havâş el-Akaidü'n-Nesefiyye*, Muhakkik, Ahmet Farid el-Mazidi, 2013, Lübnan) İçinde, V/92.

[374] Bk. Siyâlkûtî, *Hâşiyetü'l-Siyalkuti ala Şerhi'l-Akâidi'n-Nesefiyye* (*Şurûh ve Havâşi'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, Muhakkik, Ahmet Farid el-Mazidi, 2013, Lübnan) İçinde, V/92.

[375] En'âm, 6/12.

[376] Gelenbevî, *Hâşiyetü'l-Gelenbevî ale'l-Celâl ala'l-Akâidi'l-Adudiyye*, s. 442.

[377] Bk. Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsıd*, V,6.

kati olarak herkesin malumu üzerine âdeten, genel olarak diğer başka âdetlerin hükmü gibi menedilir.[378]

Şerhu'l-Mevâkıf'[379]da Nazar bahsinde; "Bütün şeyler (mümkünler) O'ndan zorunlu olarak çıkmadığı gibi O'nun üzerine de zorunlu olmaz"[380] diye zikredildi.

Siyâlkûtî dedi ki: Bir şeyin O'ndan zorunlu olarak çıkmaz ve zatına nazarla O'na zorunlu da olmaz. İhtiyar vasıtası ve kavli ile üzerine vücubiyet çelişki doğurmaz. Ve bir şey O'nun üzerine aynı şekilde zatına nazarla zorunlu olmaz. Yani "va'd" vasıtasıyla O'nu zorunlu kılmasına ve O'na lüzumlu/gerekli görülmesi engel ve çelişki teşkil etmez.

TENBİH

Şerhu'l-Makâsıd'da Taftazani şöyle dedi: Bir şeyin O'na vacib olması, illetin tamamını gerektirmesi manasındadır. Ve Vücubiyeti terketmesi halinde zemme müstehak olmak anlamındadır.[381]

Gelenbevî Nazar bahsinde: Zatı ile fail (mucibun bi'z-zat: zatı gereği gerektirici fail, mucib) olması zatının gereği olarak tüm fiillerinin de zorunlu olduğunu ifade ettiler. Ve o vücubun, felsefeciler âlemin kıdemini gerektirdiğini iddia etmiştir. Allah Teâla üzerine olan vücub, fiillerinden bazısının zorunlu olması bazısını da terketmesine binaen, noksan sıfatları gerektireceği için aklen çirkindir demişlerdir. Fakat bu âlemin kıdemini gerektirmez. Bu Mutezile'nin âlemin hudusu için söyledikleriyle aynı iddialardır[382] dedi.

---

[378] Bk. Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsıd,* V,16.

[379] Seyyid Şerif Cürcânî'nin, Aduddin el-Îcî'nin *el-Mevâkıf* isimli kelam ilmine ait eserine yazdığı şerhi "*Şerhu'l-Mevâkıf*" olarak bilinen eseridir. Mevakıf üzerine yazılan şerhlerin en iyi tedvin edilenidir. En meşhur ve muteber yere sahip bir şerhtir. Hicri 807 yılında Semerkand'da telif edilip İstanbul ve Kahire'de ve çeşitli yer ve zamanlarda mevakıf metniyle baskıları yapılmıştır. Bk. Hacı Halife, *Keşfü'z-zunûn,* II,1893*;* Serkîs*, Mucem,* II,1592*;* Suyûtî, *Buğyetü'l-vuâd,* II,296-297; Taşköprizâde, *Miftâhü's-saâde*, II,281.

[380] Bk. Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf* (Çeviren: Ömer Türker), I,329.

[381] Bk.Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsıd*, IV,331.

[382] Bk. Gelenbevî, *Hâşiyeü'l-Gelenbevî ale'l-Celâl ale'l-Akâidi'l-Adudiyye*, s. 171.

Hasan Çelebi[383] ***Hâşiye ala Şerhu'l-mevâkıf*** [384] eserinde şöyle dedi: İkinci görüşe göre, Allah Teâla üzerine Mutezile'nin vücub ile kastı, üzerine vacib olanı yapmaya itaât edene sevab vemeyi ve isyan edene ceza vermeyi terketmesi akli olarak çirkindir. Ve biz onu menederiz. Ancak kendisine itaat edene sevab vermesi Allah Teâla'nın va'd'i gereği üzerine vaciptir. Biz onu nasıl inkâr ederiz.[385] Zira Allah âyet-i kerimde: "*Benim katımızda söz asla değiştirilmez*"[386] diye buyurmuştur.

Akâidü's-Senûsî metninde[387] "Mümkünatı yaratan veya onları yaratmayı terk edebilen olmasının delili şöyledir: Bir şey O'na zorunlu veya imkânsız olsaydı o takdirde mümkün, zorunlu veya imkânsız olurdu. Bu ise akli bir durum değildir." [388] Geçmektedir.

---

[383] Hasan Çelebi b. Muhammed Şah b. Muhammed b. Hamza b. Muhammed er-Rumî el-Fenâri (ö. 891/1486). Molla Fenârî'nin torunudur. Arap dili, kelam, kuran tefsiri, usül ve füru ilimlerine vakıf, beyan ve meani ilimlerinde basiretli, mudakkik, muhakkik ve çok değerli eserler yazan faziletli bir âlimdi. Edirne Halebiye medresesi müderrisi oldu. Fatih Mehmed Han O'nu Sahn-ı Seman medresesine müderris tayin etmiştir. Sultan Bayezıt zamanında Bursa'da vefat etmiştir. O'nun *Şerhul-Mevâkıf*, *Şerhu'l-Mutavvâl* ve *Şerhu'l-Telvîh* hâşiyeleri ulema nezdinde ilgi görmüş ve müderris ve talebelerce çok kullanılmıştır. Bk. Serkîs, *Mucem,* I,757-758, II,680; Ziriklî, *el-A'lâm,* II,216-217; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn,* I,288; Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli,* I,208-209; Taşköprizâde, *eş-Şekâik,* I,114-115; İbnü'l-İmâd, *Şezerât,* IX,485-486; Sehâvî, *ed-Davü'l-lâmi,* III,127-128.

[384] *Hâşiye ala Şerhu'l-Mevâkıf* olarak bilinir. Hasan Çelebi Fenârî'nin (ö. 891/1486) Seyyid Şerîf Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*'ı üzerine yazdığı haşiyesidir. Faydalı latif bir hâşiyedir. Ulema nezdinde makbul, talebelerce çok kullanılmış eserdir. 886(1486) senesinde yazılmıştır. Kenarlarına haşiyeler yazdığı *Şerhu'l-Mevâkıf*'ı Hocazade'den ödünç almış ve bunları beğenince talebelerine paylaştırmış, bir gecede kitabın tamamını intinsah ettirince eseri geri vermiş ve sonra kendisi bu haşiyeyi yazmıştır diye riveyet edilir. *Şerhu'l-Mevâkıf* ile beraber üç cilt olarak İstanbul'da basılmıştır. Abdulhakîm Siyâlkûtî'nin üzerine haşiye yazdığı hamişi birinci cildi ile İstanbul ve kahire de çeşitli yıllarda basılmıştır. Bk. Serkîs, *Mucem,* II, 680-757; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II,1893; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye,* 64.

[385] Bk. Hasan Çelebi-Abdülhakim Siyâkûti, *Hâşiye ala Şerhi'l-Mevâkıf*, 3,135.

[386] Kâf, 50/29.

[387] Kuzey Afrika'nın Tilimsan bölesinde döneminin âlimi bir salih zatı olan Ebu Abdullah, Muhammed b. Yusuf b. Ömer b. Şuayb es-Senûsî el-Hasanî'nin (ö. 895/1490) akaid konusunda *Ümmü'l-berahin, el-Akidetü's-Suğra* veya kısaca *es-Senûsiyye* olarak isimlendirilen ve meşhur olmuş ve müellifin en meşhur eseridir. Akaide dair tevhid itikadının hepsini ihtiva eden faydalı muhtasar eserdir. Kelime-i şehâdet'in tefsirini yapmak için yazılmıştır. M. Wolff tarafından Leipzig'de 1848'de Almanca'ya, Lucaini tarafından Cezayir'de 1896'da Fransızca'ya tercüme etmiştir. Mısır, Fas ve başka birçok yerde çok defa basılmştır. Birçok şerh ve haşiyesi bulunan eserin ilk şerhini *Tevhidü ehli'l-irfan ve marifetullahi ve rasulihi ve'l-burhan* isimiyle müellif yazmıştır. Bk. Hacı Halife, *Keşfü'z-zunûn,* I,170; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn,* II,216; Ziriklî, *el-A'lâm,* VII,154; Serkîs, *Mucem,* II,1058.

[388] Bk. Yusuf es-Senûsî, *Tehzibu Şerhi's-Senûsiyye (Ümmü'l-Berâhin el-Akideü's-suğrâ*), s. 98-99.

Mahşî[389] şöyle dedi: Sem'an onun vücubluğundan aklen kavlinden sakın. Ve bu itaat edene sevab vermesi O'nun vaad'i gereği sem'an vaciptir.[390]

(***Mir'âtü'l-usül***[391]) eserinde: Teklif bahsinde ihtiyar tahliliyle icâbı menetmediğimiz gibi hikmeti, vaadi ve fazlı gereği vücubu da menedemeyiz. Allah Teâla'nın yokluğu için haber verdiği herşeyin vâki olması mümkün deildir. Ancak tersi mümkün olabilir. Ve muhalin mümkün olması da muhaldir.[392]

(**İzmîrî**)[393] şöyle dedi: O'nun icabını (yükümlülüğünü, zorunluluğunu) menetmeyiz. Yani derizki, muhakkakki malum olanların varlığa gelmesi kendisinde mutlaka gerekli şeylerin tamamının mevcut olması ile ilgili olarak varolması gerekli olur ve Allah'ın onu varetmesi vacib olur. "Allah üzerine icabladır" sözü ancak, ihtiyarladır ve biz onu menetmeyiz. Allah Teâla'nın irade ve ihtiyarı bu cümle kapsamındadır. Allah Teâla'nın icadı (yaratması), ihtiyari/iradesi ile gerekli olur.[394]

(***Temhîd***)[395] adlı eserde şöyle zikredildi: Gerçek yaratan Allah'tan başkası değildir. Mutezile'ye göre gerçekte icab, hikmet ve akıl yollarındandır. Sonra onlar,

---

[389] Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Arafe ed-Desûkî (ö. 1230/1815). Mısırlı Maliki fakihi ve kelam âlimidir. Mısır'ın Desuk beldesinde doğdu. Mısır diyarında zamanında tek muhakkik ve hâşiyeleri olan bir âlimdir. Senûsî'nin *el-Akidetü's-Suğra* eserine yine kendisinin yaptığı şerhinin haşiyesidir. *Hâşiyetü Desûkî ala Şerhi Ümmi'l-berâhîn* en ünlü eseridir. Bk. İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn,* II,357; Serkîs, *Mucem,* II,875-876; Hacvî, *el-Fikrü's-sâmi,* II,297; İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, I,319; Ziriklî, *A'lâm*, VI,17.

[390] Bk. Desûkî, *Hâşiyetü ala Şehi'l-Ümmi'l-berâhîn,* s. 172.

[391] Muhammed b. Feramurz Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) "*Mirkâtü'l-vüsûl ila İlmi'l-usûl* "veya kısaca "*Mirkât*" denilen metnine yine kendisinin yazdığı *Mir'âtü'l-usûl şerhi Mir'kâti'l-vüsûl* isimli fıkıh usulüne dair şerhidir. O, ince ayrıntlı, edebi üslublu bir şerhtir. Önce gelenlerden faydalı nakilleri zavaidleriyle beraber onları ustalıkla, şerefli hatıralarıyla toplamıştır. İstanbul'da defalarca basılmıştır. Bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II,1657. Kâtip Çelebi, *Miftâhü's-saâde*, II,174; Serkîs, *Mucem,* II,1790-1791.

[392] Bk. Molla Hüsrev, *Mirâtü'l-usûl şerhu'l-mirkâti'l-vüsûl,* s. 116.

[393] Muhammed b. Veli b. Resul Kırşehri, İzmîrî (ö.1165/1751. Kırşehir'de doğmuş ve orada müftülük yapmış Hanefî âlimidir. Birçok ilimde yetkin kişidir. Onun Molla Hüsrev'in usul ilmine dair *Mirkâtü'l-Usûl* metnine yazdığı *Mirâti'l-usûl* şerhi üzerine "*Hâşiye ala Mirâti'l-usûl fi şerhi Mir'kâti'l-vüsûl*" isimli eseri en meşhur haşiyelerden biridir. İki cilt olarak Bulak 1258, 1262 de basılmış, müellif ismine "Süleyman İzmiri" yazılmış ve İstanbul 1302, 1309'da basılan müellif ismine ise "Mevla Mehmed Kutbu'd-din" yazılmıştır. Bk. İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 328; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn,* XII, 95; Serkîs, *Mucem,* II, 430.

[394] Bk. İzmîrî Mehmed, *Hâşiye ala'l-Fâzıl'ıl- İzmîrî ala'l-Mir'ât=Hâşiye ala Mir'âtil-usûl,* I, 299.

[395] Hanefi mezhebi mensubu Mâtürîdi âlimi Ebu Şekûr Muhammed b. Abdisseyyid b. Şuayb es-Sâlimî el-Leysî el-Hanefî (ö.460/1068)'nin *et-Temhîd fî beyâni't-tevhîd* isimli eseridir. Tevhid ilminin ve bilginin usulü hakkında özlü, özet eserdir. Kelam ilminde açıklanması uygun olan şeyleri amaçlanmış eserdir. Eseri, İSAM yayınevi Ankara 2017'de neşretmiştir. Bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I,484.

kulların hukuku ve maslahatlarını (aslah) yaratmak Allah üzerine vacib olur dediler. Bu küfürdür. Gerçekte vücub, teklif (yükümlülük; birbirine yapılması zor işi yüklemek) ve ilzamdan (mecburiyetten) ibarettir. Sonra ilzam kaçınılmaz olarak cebri gerekli kılar ve O'nun üzerine mecburiyeti gerektirir. Her kim Allah Teâla'yı bu vasıfla vasıflandırırsa kâfir olur. Ancak biz derizki; Allah Teâla kullarına rızık vermesi gibi ihtiyaçlarına kefil olur. Keza rahmet ve mağfireti iyiliğe güvence için böyledir ve kötülüklere azap ve cezayı vaîd eder. Derim ki, O'nun güvence vermesi, doğal/tabii ve va'di vücubdur.[396]

(**Mercânî**[397] ***Şerhu'l-Akâid Hâşiyesi'nde***) şöyle dedi: Bilinmeliki icab ve ihtiyarlardır kavli için dört yön tasavvur edilir:

Birincisi: Failin zatı nazar edilerek kaynaklanan vücubtur. Çünkü o failin iradesi nazara alınmaması beraberinde olan vücubtur. Ve hiç kimse bu seçeneğin benzerini ve böyle zorunluluk iddiasını söylemedi. Ancak Allah Teâla'nın sıfatlarının kaynağı hakkında Eşari müteahhir taifesinden olanlar müstesnadır.

İkincisi: İradenin ayniliği alakasına binaen zatına nazar edilen vücubtur. Hukema Mezhebi ve bazı Sufiler, sıfatların zorunlu nefyetmediler.

Üçüncüsü: Zatına mukabil ihtiyarın/iradenin varlığı, sebebiyle fiili gerektirmesi takdiriyle nazar edilmesiyle kaynaklanan vücubtur. Bu vücub örneği söylenmemiştir. Mutezile'den başka bu vücub örneğini söyleyen olmamıştır.

Dördüncüsü: Hikmet ve iradesi sebebiyle kaynaklanan vücubtur. Bu örnekteki vücub, Hanefi'lerin, Cumhur Sufiler'in ve ilk Eş'arî'lerin görüşüdür.

---

[396] Bk. Ebû Şekûr es-Sâlimî, *et-Temhîd fî beyâni't-tevhîd*, s. 276-277.

[397] Şihabüddin b. Bahaiddin b. Sübhan b. Abdulkerim el-Mercânî, el-Kazanî (ö. 1818/1889). Kazan'da zamanının bilim adamı ve tarihçisidir. Çeşitli bilimlerde katkısı olan âlimidir. Kazan vilayetne bağlı Mercan köyünde doğduğu için Mercani nisbesiyle tanınır. Buhara ve Semerkand'da eğitim aldı. Kazan'da Birinci üniversitesinde hatip ve müderris oldu. Birçok âlim ondan ders alarak mezun oldu. Eserleri arasına *El-Hikmetü'l-bâligatü'l-cinniyye fi Şerhi'l-Akâidi'l-Hanefiyye* ve *Müstefadü'lahbar fi Ahvali Kazan ve Bulgar* adlı eserleri vardır. Bk. Ziriklî, *el-A'lâm,* III,178; Kehhâle, *Mucemu'l-Müellifîn*, IV,308; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I,418; İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, I,100.

Ve ihtiyardan sonra kaynaklanan vücuba gelince, onun üzerine ittifak vardır. Vücuba mukabil ihtiyarın yokluğu konusunda muhalefet yoktur. Ancak Şîa'nın Kinâniye taifesi müstesnadır.[398]

(***Senusiyye metninde***): Allah üzerine bir şey vacib olmaz.[399] Denildi.

(**Mahşî)** dedi ki: Allah'ın zatına nazarla sözünden dönmeyecek olan Allah Teâla'nın vaadi gereği veya onun vaadi hikmetini gerektirdiği için veya ezelde bir şeyin mevcudiyeti ilmine taalluk etmesi nedeniyle O'nun yükümlülüğü reddedilemez. O sözde Eş'arî'nin muradı yoktur. Çünkü bir şey Allah hakkında vacip olmaz, mutlak olarak vücub nefyedilir. Ancak burada Allah Tealanın zatı itibariye vücubunun nefyi kastedilir. Ama sıfatları itibariyle onun üzerine vücub gerekir ve nefyedilmez. Şayet bir şey onun hikmetini gerektirirse hikmetini gerektirmesi nedeniyle onun var olması gerekir ve onun varlığı, O'nun zatı itibariyle vacib olmasa da varlığını ezelde bildiği için onun varolması gerekli olur. İlmin cehle dönüşmesi müstesnadır. Ve her nekadar zatına itibarla birşeyin varlığa gelmesi zorunlu olmasada, kendisine itaat edenler için gelecekte sevabın olacağını haber verdiği zaman sevabın elde edilması gerekir. Çünü Allah vaad'inden geri dönmez. Her nekadar onun mevcudiyeti, O'nun zatı itibariyle olmasa da bunda mahzur yoktur.[400]

(***Şerhul-Mevâkıf***)'da şöyle denilmiştir: Burada İman Râzî'nin seçtiği başka görüşe göre, nazarın akabinde oluşan bilgi nazardan, tevlid olmadan (doğmaksızın) zorunludur.[401]

(**Seyyid Şerif**) şöyle dedi: Denilmiştirki bu görüş, Kadı Ebu Bekir el-Bakıllânî ve İmamü'l Harameyn el- Cüveyni'den alınmıştır. Çünkü Onlar, nazarın bilgiyi tevlid (doğurma) olmaksızın zorunluluk yoluyla bilgiyi gerektirdiğini ifade etmişlerdir. Ancak bu görüş reddedilmiştir. Çünkü O ikisinin (Bakıllani ve Cüveyni) muradı, akli zorunluluk değil, Âdete dayanan zorunluluktur.[402]

---

[398] Bk. Mercânî, *el-Hikmetü'l-bâligatü'l-cinniyye fi şerhi'l-Akâidi'l-Hanefiyye,* s. 39-40.

[399] Bk. Yusuf es-Senûsî, *Hâşiyetü Desûkî ala Şerhi Ümmü'l-berâhîn* İçinde.), s. 146-147.

[400] Bk. Desûkî, *Hâşiyetü ala Şerhi'l-Ümmi'l-berâhîn,* s. 146-147.

[401] Bk. Seyyid Şerif Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf* (Trc: Ömer Türker), I,333.

[402] Bk. Seyyid Şerif Cürcani, *Şerhu'l-Mevâkıf,* I,333.

(**Gazzâlî**[403] ***İhyâü ulûmi'd-dîn***[404]) adlı eserinde dedi ki: Kabulün manasını anlarsan bütün sahih tevbelerin kabül edileceğinden şüphe etmezsin. Burada muhal bir durum yoktur. Sana gerekli şey kendini tezkiye etmen ve temizlemendir. Kabule gelince, Allah'ın hükmü kabulün üzerine baskın gelmiştir ve bu reddedilemez. Ben bu sözlerimden tevbenin kabulünün Allah'a zorunlu olmasını kastetmiyorum. Nasıl ki Susuz kişi su içtiği zaman susuzluğunun gitmesi gerekli olur. Ve burada Allah'a vacip olması konusundaki Mutezile'nin dediği gibi Allah'a vacip olun bir şey değildir. Lakin bu şey Allah'ın ezeli iradesinde öyle geçmişse ve onun öyle olması gerekir. Bunda muhal bir durum yoktur.[405]

[403] Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tusi Ebu Hâmid el-Gazzâlî (ö. 505/1111). Hüccetülislam (Hüccetü'l-İslâm), Zeynüddin, Tûsî, Ebû Hâmid lakablarıyla ve Gazzâlî nisbesiyle bilinir. Tus'ta doğmuş ve orada vefat etmiştir. Şafi fakihidir. Kelamcı, felsefeci, fıkıh Usulcüsü ve mutasavvıf bir zattır. Birçok ilimde yetkin birisi olarak asrının imamı ve müctehidi, din önderlerinin imamı, ifade ve hitap kabiliyeti yüksek, derin anlayışlı ve üstün zekâ sahibi kişi idi. Nizamiye Medresesine ders görüp ve orada İmamu'l-Harameyn el-Cüveyni'nin öğrencisi olmuştur. Şâfîi fıkhında, Hilaf (hukuk ekoleri arasında tartışma tekniği), Usul ilmi (akaid ile fıkhın kaynakları) ve Mantık dallarında yetişmiş bir âlim olan Gazzâlî, Kelam ve Cedel (Tartışma disiplini) alanlarında çok yetenekliydi. Zamanının kelamcısı, Eşari mezhebi kelamını güçlendiren mihveri olmuştur. Vezir Nizamülmülk Bağdat Nizamiye Medresesine müderris tayin etmiştir. Felsecilerin fikirlerini okuyup öğrendi ve onların sözlerini red için hakkında değerlendirme ve hükümler verdi. Sonra Batınî'lere redde yöneldi. Tedrisatı bırakınca ömrünün sonlarında Tassavvuf yoluna yöneldi. Birçok alanda faydalı eserler bıraktı. En meşhur olanları: *İhyâü ulûmi'd-dîn, Tehâfütü'l-felâsife*, Fıkıh Usulünde; *el-Mustasfâ*, Mantıkta; *Miyârü'l-ilm*'dir. Bk. Taceddin es-Subkî, *Tabakâtü'l-Şâfiiyyetü'l-Kübrâ,* VI,191-388; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,* XIX,322-346; Taşköprizâde, *Miftahu's-Saâde*, II,301-316; İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-a'yân,* IV,216-219; Leknevî, *el-Fevaidü'l-behiyye*, s.243; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, XI,266; Tagriberdi, *en-Nücûmu'z-zâhire,* V,203.

[404] "*İhyâü ulûmi'd-dîn*" olarak bilinir. Ebû Hâmid el-Gazzâlî (ö. 505/1111)'nin dinin ihyası anlamına gelen kıymetli ve önemli meşhur eseridir. Dindeki yozlaşmalara karşı kaleme almıştır. Gazzali'nin en önemli ahlak eseridir. Kelam ve fıkıh gibi ilimlere yeni anlayışlar getirmiştir. Çok hayırlar içeren eser, sufilerin manevi hal ve sözlerini, hukema yollarından zühd konularını, adab kurallarını ve hadisleri kapsar. İslama dair bütün kitaplar kaybolsa sadece ihya kalsa diğerlerini aratmazdı denilmiştir. Vaaz, nasihat kitaplarının en büyüğüdür. Dört cilt üzerine meydana gelen eser her ciltte "kitab" kısımlarına ayrılıp on konuya ayrılmış, toplamda kırk konu işlenmiştir. Kısaca birinci kısmı; ibadetler, ikincisi; adetler, üçüncüsü; felaketler, dördüncüsü; kurtuluş yolları olarak söylenebilir. Çok defa basılmıştır. Bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn,* I,23; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,* XIX,339-343; Taceddin Subkî, *Tabakâtü'ş-Şafiiyyetü'l-Kübrâ,* VI,206; İbn Hallikân, *Vefayâtu'l-a'yân,* IV,217.

[405] Bk. Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-din,* IV/13-15.

(**Sahibu**[406] ***Umde***[407]) eserinde şöyle denildi: Mâtürîdiyye'nin büyüklerinden olanlar; her kim büyük günahından tövbe ederse, başka büyük günah yapmaya devam etse de tevbesi sahih olur. Yani tevbe ettiği büyük günahı için ceza görmez demişlerdir.[408]

(**Kirmani**[409]) ***Minsek***[410] adlı eserinde şöyle dedi: Sonra sahih bir tövbe ile tövbe ettiği zaman, nasda geçen Allah'ın vaadindeki hükmünce, şek ve şüpheye yer olmaksızın kesin olarak reddedilmeksizin kabul edilir. Yani Allah ayet-i kerime'sinde: "*O ki, kullarından tövbeyi kabul eder*."[411] Buyurmuştur. Hiç kimseye sahih tevbenin kabulünü Allah'ın meşietidir demesi caiz değildir. Bu kesinlikle cehalettir, söyleyenin küfre düşmesinden korkulur. Çünkü Allah Teâla, tevbeyi kabul edeceğini herhangi bir şüphe olmadan kesin bir şekilde ifade etmiştir. Tevbe eden kimse sahih şekilde olarak yaptığı tevbesinin kabulünden şüpheye düşerse, şayet tevbesi sahih ise ve bu yapmış olduğu sahih tevbesi ve bu itikadiyle, o kimse önceki tevbe ettiği büyük günahtan daha büyük bir günaha girmiş olur. Helak edici olan herşeyden Allah'a sığınırız.[412]

---

[406] Abdullah b. Ahmed b. Mahmud Hafizüddin Ebü'l-Berekât en-Nesefî (ö.710/1310). Maveraünnehir bölgesi Buhara beldesinin nesef nisbesindendir. Hanefi mezhebi alindendir. Usul ve fıkıh ilminde zamanının eşsiz mükemmel önder ve örneği idi. Hadis ve meani ilminde de yetkindi. Usul ve fıkıh ilmindeki eser ve şerhleri faydası görülen kaynaklar olmuştur. Ayrıca müteahhirin döneminde zahidlerinden biriydi. Bazı eserleri şunlardır: Kuran tefsirinde; *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, kelamda; *el-Umde*, usulde; *Menâr*, fıkıhta; *Kenzü'd-dekâik*'tir. Bk. Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Arifin,* I,464; Leknevi, *el-Fevâidü'l-behiyye,* 101-102; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim,* I,174-175; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudıyye,* I,270.

[407] Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin *el-umde* veya *Umdetü'l-akâid* adlı eseridir. Ehl-i sünnet akâid'ni özetler. Kelam ilminin en önemli kaidelerini içerir. İman esaslarını sapıklıktan arındırmakla insanların kalbine güven bulmasına yardımcı olan eserdir. Temel Yeşilyurt tarafından tahkik edilip tercümesiyle beraber 2000'de basılmıştır. Üzerine *el-itimâd fi'l-i'tikâd* isminde bir şerh yazmıştır. Bk. Hacı Halife, *Keşfü'z-zunûn,* II,1168.

[408] Ebü'l-Berekât en-Nesefî, *Umdetü'l-Akâid=Umdetu akideti Ehli's-sünne ve'l-cemaa,* s. 151-152.

[409] Muhammed b. Mükerrem b. Şaban el-Kirmânî (ö. 975/1567). Lakabı Ziyneddin'dir. Hanefi mezhebine bağlı fıkıh âlimidir. Ünlü eseri *el-Mesâlik fî İlmi'l-Menâsik*'tir. Bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn,* II,1663; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II,250; Kureşî, *el-*Ce*vâhirü'l-mudıyye,* II, 235.

[410] Muhammed b. Mükerrem b. Şaban el-Kirmânî'nin(ö. 975/1567) *el-Mesâlik fî ilmi'l-menâsik* adlı eseridir. Hacimli iki ciltten meydana gelmiştir. Hac ibadeti bilgisi kurallarını konu edinir. Üç kısımdan oluşur: Birinci kısmında, seferin adetleri, sünnetleri ve adapları hakkındadır. İkinciside, Haccın rükunları, farzları ve sünnetleri hakkındadır. Üçüncüsünde, Mekke-i Mükerreme'ye yakın olmanın faziletleri ve orada kerih olan şeyler hakkındadır. Bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn,* II,1663; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn,* II,250; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye,* II,235.

[411] Şûrâ, 42/25.

[412] Bk. Şaban Kirmânî, el-*Mesâlik fi'l-Menâsik,* I/147-148.

(**Ali el-Kârî**) şöyle demiştir: İmam Gazzâlî tevbenin izahında şöyle buyurmuştur: Tevbe eden kimsenin tevbesinde, tevbenin şartları bir arada bulunursa o tevbesi hiç şüphesiz kabul edilir. Kim tevbe edip, tevbesinin kabul olmasından şüphe ederse, o kimse hakkında, tevbesinin kabulündeki şartlarını yerine getirip getirmediğinden haber yoktur. Eğer tevbesinin şartları, belirli bir şahıs hakkında bilinmiş olsaydı, tevbesinin kabul olduğunu, bildiği düşünülürdü. Fakat zahirdeki bu şek ve şüphe, tevbenin bizzat kendisinin, kesin kabul yolu olduğu konusunda bizi, şüpheye düşürmemelidir. Tevbeden başka günahların kabul yolu yoktur. Burada muhal durum yoktur.[413]

(**Adüdiddin el-Îcî**[414] ***el-Mevâkıf***) eserinde şöyle dedi: Ashab mezhebi sevap, azap ve ikisi ile ilgili konular hakkındaki beyanlarında altıncı maksadın birinci bahsinde demişlerdir ki sevab, Allah'ın fazlıdır ve Allah bu sevabı vadetmiştir ve bir zorunluluk olmaksızın bu vaadine vefa gösterir. Çünkü vaadinden dönmek, Allah için bir noksanlık demek olur.[415]

Fütûhâtü'l-Mekkiyye[416] de: "4. Cild, 303. Sayfada Allah için vermek, Vacib ve ihsan vermesi olarak ikiye ayrılır: Allah'ın âleme varlık vermesi ihsan iken âlemdeki her varlığa yaratılışını vermesi vacibtir. Ve Allah, ayet-i kerimesi'nde: "*Herşeye yaratılış özelliklerini verendir*"[417] buyurmuştur. Yani nefsu'l-emir üzere (gerçek yaratılışını

---

[413] Bk. Ali el-Kârî, *Şerhu Fıkhu'l-Ekber*, s. 268.

[414] Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Kâdı, Ebü'l-Fazl, Adudüddîn el-Îcî (ö. 756/1355). Fars bölgesi Şiraz bölgesinin "Îc" beldesindendir. Orada kâdî ve kâdılkudatlık yapmıştır. Aralarında Taftazani'nin de olduğu büyük öğrenciler yetiştirmiştir. Birçok ilimde muhakkik, mudakkik ve akli ilimlerde imamdı. Usul İlmi, Dil, Fıkıh ve Kelam ilmine katkısı olan bir önder idi. Onun Kelam ilminde meşhur *el-mevâkıf* ve *Akaidü'l-Adudiyye* adlı eserleri, Arapça dil ilimlerinde, *el-Fevâidü'l-Gıyâsiyye*, Fıkıh Usulün'de İbn Hâcib'in'in *Şerhu'l-muhtasar*'ının şerhi ve Tefsir ilminde *Tahkîku't-tefsir fî teksîri't-tenvîr* adlı eseri eserlerinden bazılarıdır. Bk. İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn,* I,527; Zirikli, *A'lâm,* III,295; Subkî, *Tabakât,* X,46; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII,298; Taşköprizâde, *Miftâhu's-saâde*, I,295; Kehhâle, *Mucemu'l-müellifîn*, V,119; Suyûti, *Buğyetü'l-vuâd*, II,76; Serkîs, *Mu'cem*, II,1332.

[415] Bk. Adudüddin el-Îcî, *el-Mevakıf* (Seyyid Şerif Cürcani, *Şerhu'l-Mevâkıf*, İçinde, trc: Ömer Türker), III,583.

[416]El-*Fütûhâtü'l-Mekkiyye fî Ma'rifetü'l-Esrâri'l-Mâlikiyye ve'l-Mülkiyye* olarak belirtilmiş, kısaca *Fütûhât* olarak anılan eser, Şeyh Muhyiddin Muhammed b. Ali ibnü'l-Arabî, et-Tâi, el-Mâlikî (ö. 638/1240)'ye aittir. Büyük dört cilt haldedir. Kitaplarının en büyüğü ve diğerleri gibi telif edilmiştir. İbni Arabi; fütuhatın bablarla tertip edildiğini, Hak'ın ilhamıyla hepsinin kendisine yazdırıldığını belirtmiştir. Allah, Kabeyi tavaf ederken kendisine açtığı şeyler olduğunu belirtmiştir. 560 babdan meydana gelmiş, 629 yılında tamamlanmıştır. İlk defa Mısır Bulak'ta 1297'de neşredilmiştir. Çeşitli yllarda basılmıştır. Bk. Hacı Halife, Keşfü'z-*zunûn,* II,1238; Serkîs, *Mu'cem*, I,178.

[417] Tâ-hâ, 20/50.

"kendi olduğu hal, şekil ve özü üzere") verdi. Bu sıfatlardan yoksun olanlara ise. Allah bir özellik olmaksızın ihsan rahmetiyle merhamet eder. Ve ihsan, rahmeti her şeyi kuşatan ilahi rahmettir.[418] "Sonra *hidayet verdi.*''[419] Burada her şeye özüne ait yaratılışını vermiş olduğu beyan edilir. Cömertliği, nimet vermesi ve zati ikram sahibi Allah için böyle bir vermeyi kendine zorunlu, gerekli kılmıştır. Zira Ayette: "*O, rahmetini kendi üzerine farz kıldı.*"[420] buyurulmuştur. Âlemin hepsine değil belirli kısmına rahmetini kendisine vacib kılmıştır. Bu durum Allah Teâla'nın aynı ayet-i kerimesi'nde: "*Sizden kim cahillikle bir suç işleyen sonra peşinden tövbe eden ve kendisini düzelten…*"[421] İfade edildiği gibi, belli özelliklere sahip kimselerdir. Yine ayette: "*Rahmetimi, bana karşı gelmekten sakınanlara, zekâtı verenlere ve ayetlerimize inananlara yazacağım ve onlar ümmi peygambere uyan kimselerdir*."[422] Bu sıfatlardan yoksun olanlara ise. Allah bir özellik olmaksızın ihsan rahmetiyle merhamet eder. Ve ihsan rahmeti her şeyi kuşatan ilahi rahmettir.[423]

TENBÎH

Bu vücub, sübut ve tahkik (tasdik, kesinlik, doğrulama) manasındadır. Muhakkakki o ilzam (zorunlu tutma) ve lüzum (zorunluluk, gereklilik) manasında değil, bilakis zorunlu olmayan iltizam (bağlayıcılık, yükümlülük, vazife)'dır. Ve o vücub, "tabii ve vaad'i vücub"tur. Allah kendisine onu tayin edip tespit etti ve onu birçok ayette haber verdi.

Nitekim Allah: "*Yeryüzünde hiçbir canlı yoktur ki rızkı Allah'a ait olmasın*."[424] Buyurmuştur.

---

[418] Bk. İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, IV,303.

[419] Tâ-hâ, 20/50.

[420] En'âm, 6/54.

[421] En'âm, 6/54.

[422] A'râf, 7/156.

[423] Bk. İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, IV,303.

[424] Hud, 11/6.

(**İmam Râzî)**[425] şöyle dedi: Burada iki mesele vardır. Birincisinde, bazı kimseler bazı eşyaların, bu ayette dayanarak Allah'a vacip olduğunu dile getirmişlerdir. Bu ayetteki "ala" kelimesi (harfi ceri), vücub ifade eder. Buda, canlılara rızkı ulaştırmak Allah üzerine vacib olmasına dalalet eder demişlerdir. Buna şöyle cevap verilir. Buradaki vaciblik, Allah'ın vaadi hasebiyledir.[426] Keza ***Hatip* Şirbini** tefsirinde[427] böyle demiştir.[428]

(**Beyzâvî**[429] ve **Ebüssusûd**[430]**)** dedi ki: Bu ayetin tefsirinde vücub lafzı olan "ala"'nın getirilmesi, Allah'ın buna ait vaadi daha önce gerçekleşmiştir. Ayrıca rızkın

[425] Muhammed b. Ömer b. Hüseyn et-Teymî el-Bekri, Ebu Abdullah, Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210). Aslı, Taberistan'ın Rey şehrinde doğduğu için oraya nisbetle anılmıştır. İbnü'l-hatib denilmesine rağmen lakabı Fahreddin er-Râzî'dir. Horasan, Harizm gibi yerlere ilmi seyahatlerde bulunmuştur. Şafi fakihi ve Eş'ârî'lerin büyüklerindendir. Tefsir ve kelamcıların imamı olmuştur. Kendisine imam denilmiştir. Daha çok kelam ilminde temayüz etmiştir. Zamanının tüm akli, nakli ve usul ilimlerinde öne çıkmış ve eserler vermiştir. Usul ilmi imamı olarak daha çok dini usul ilimlerinde yazdıkları ile şöhreti yayılmıştır. Eserlerini inceyeyip faydalanan insanlarca çok ilgi görmüştür. Herat'ta vefat etmiştir. Bk. Ziriklî, *el-A'lam,* VI,313; İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-a'yân,* II,248-249; Taceddin Subkî, *Tabakât*, VIII,81; İbn Hacer Askalânî, *Lisânü'l-mizân,* IV,427.

[426] Bk. Fahreddin er-Razi, *Mefâtîhu'l-gayb (et-Tefsiru'l-kebîr),* XVII,318.

[427] Şemseddin Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî el-Kâhirî eş-Şafi'ye (ö. 977/1570) ait *Sirâcü'l-Münîr fi'l-i'âneti ala Ma'rifeti ba'zı meâni kelâmi rabbine'l-hakîmi'l-habîr* adlı tefsirdir. Delillerin dayanaklarına ve kanıtlarına, ayetler ve sureler arasındaki münasebetlere, rivayet ve kıssalara sıkça yer verilerek üç özellikli şeyi içeren büyük kitaptır. Ayrıca büyük oranda Râzî tefsirini esas almıştır. Mısır'da dört cild, Bulak 1284'de 4 cilt olarak haşiyesiyle basılmıştır. Beyrut 2004'de neşredilerek basılmıştır. Bk. Gazzî, *el-Kevâkibü's-Sâire,* III,72-73; Serkîs, *Mucem,* II,1108-1109; Muhibbi, *Hülâsatü'l-eser,* II,378; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII,386; Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfan,* II,68; Serkîs, *Mucem,* II,1109.

[428] Bk. el-Hatîb eş-Şirbînî, *es-Sirâcül-Münîr,* II,46.

[429] Nasıruddin Ebu Said Abdullah b. Ömer b. Muhammed Şirâzî Kâdî el-Beyzâvî (ö. 685/1287). Kâdî, kâdılkudât olarak anılır. Alleme ünvanlı Şâfiî fıkıhçısıdır. Azerbaycan âlimi ve Şirazda kâdılkudâtlık yapmıştır. Birçok ilimde âlimdir. Daha çok Fıkıh, tefsir, usul, Arapça, kelam ve matıkta eser veren âlimdi. Hayırlı, abid, salih, özenli denetleyici idi. Birçok ilim dalında eserler tasnif etti. Kuran tefsirinde *Envârü't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl,* kelamda *Tavâliu'l-Envâr*, Usuli Fıkıhda *Minhâc* isimli eserleri ve daha başka birçok eseri vardır. Bk. Taşköprizâde, *Miftâhu's-Saâde,* II,92; Taceddin es-Subkî, *Tabakâtü'ş-Şâfiiyyetü'l-Kübrâ*, VIII,157; Suyutî, *Buğyetü'l-vuât,* II,50; İbn Kesîr, *el-Bidâye Ve'n-Nihâye,* XIII,309; Hacı Halife, *Keşfü'z-zunûn,* I,186; İbnü'l-İmâd, *Şezerât,* VII,685-686; Hüseyin ez-Zehebî, *Tefsir el-Müfessirûn,* I,211.

[430] Ebüssuûd, Muhammed b. Muhyiddin Muhammed b. Mustafa el-İskilibli, el-İmâdî (ö. 982/1574) Şeyhülislam, müftilenam, sultanü'l-müfessirin gibi unvanlarla anılır. Türktür, Rum diyarında Hanefi fakihi olarak bilinir. Zamanında Hanefi riyasetinde fikirlerini yazan şanı büyük âlimdir. Karşılaşılan sorunları Hanefi mezhebi içinde farklı görüş ve yorumlar arasında tercih ve tahricler yaparak çözmeye çalışmıştır. Usul ve hukuk alanında mükemmel hizmetleri vardır. Sultan Selim döneminde müderrislik yaptı. Sonra Bursa ve İstanbul Kadısı oldu. Sonra kazasker sonra da şeyhülislam oldu. Kuran tefsirinde *İrşâdü'l-akli's-Selîm* adlı eseri ve fetvaları önmeli eserlerindendir. Bk. Leknevi, *el-Fevâidü'l-behiyye,* s. 8; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn,* II,253.

muhakkak sahibine ulaşmasının tasdiki ve mükellefleri Allah'a tevekkül etmeye (güvenmeye) davet olduğunu bildirmek için hamledilmiştir.[431]

(**İbn Hacer el-Heytemî** [432] ***İmam Nevevî'nin "el-Erbaîn" Şerhinde***[433] "Sayfa 171. de bu ayetin tefsirinde, rızkın ulaştırılması fazilet olarak gereklidir, O'nun üzerine vacib anlamında değildir. Ve bu yaygın olandır. O kavilde tevbenin Allah tarafından kabul edilmesi, Allah'ın üzerine lüzumlu olarak değil, fazileti, imtiyazi olması üzerine vacibtir[434] dedi.

Ve Allah Celle Celaluhu: "*Soran birisi, yükselme yollarının sahibi Allah tarafından kâfirlere kesinlikle inecek olan ve hiç kimsenin uzaklaştıramayacağı azabı sordu.*"[435]

(**İmam Râzî**) dedi ki: İkinci yön takdir olur. Allah'tan başka onu defedecek kimse bulunmaz. Yani Allah'ın verdiği bu azabı defedecek yoktur. Çünkü hikmet ve onun gerçekleşmesi gerekli olduğu zaman Allah'ın onu yapmaması mümkün değildir.[436]

Ve Allah Teâla Leyl Suresinde şöyle dedi: "*Şüphesizki bize düşen doğru yolu göstermektir.*"[437]

(**İmam Râzî**) dedi ki: Yani, hikmetle üzerimize gerekli olan şey, muhakkak ibadet için mahlukâtı yarattığımızdan dolayı onlara ibadetin yönlerini göstermektir. Hikmet

---

[431] Bk. Beyzavi, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, III,128; Ebüsuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* IV,186.

[432] Şihabüddin Ahmed b. Muhammed b. Ali b. Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567). Mısır'ın Sa'd kabilesine mensup idi. Sonra Mekke Şafii müftüsü oldu. Sûfi, müderris, fakîh idi. Hocası Zekeriyya el-Ensârî'dir. Her ilim dalında önde gelen kişiydi. Özellikle Şafi fıkhında mahir kişiydi. Fıkıh alanında ümmetin kendisine uyduğu engin kişi olmutur. Güzel ve faydalı eserler vermiştir. Bazı eserleri şunlardır: *Fethu'l-Mubin fi Şerhi'l-Erbaîn en-Nevevi, Şerhu'l-Minhâc*. Bk. Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris,* I,337-340; Şevkânî, *el-Bedru't-tâli,* I,109; Serkîs, *Mucem,* I,81-84; Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâire,* III,101-102; Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser,* I,166-167; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s.240.

[433] İbn Hacer el-Heytemî'nin (ö. 974/1567), Nevevî'nin (ö. 676/1277) *el-Erbaîn* adlı eserine yazdığı Fethü'l-Mübin fi Şerhi'l-Erbain isimli şerhidir. Nebi Sallahu Aleyhi ve Sellem'in kabrini Medine ziyareti zamanında telif etmiştir. Hasan el-Medabigi'nin el-Erbain haşiyesiyle birlikte; Mısır 1307, 1317, 1320'de Beyrut 1307, 1978'de yayımlanmıştır. Bk. Serkîs, *Mucem,* I,83-84; Gazzî, *el-Kevakibü's-sâire,* III,102.

[434] Bk. İbn Hacer el-Heytemî, *Fethu'l-mübîn fî Şerhi'l-Erbaîn*, s. 173.

[435] Meâric, 70/1-3.

[436] Bk. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb (et-Tefsiru'l-kebir),* XXX,637.

[437] Leyl, 92/12.

olarak bizim fiilimiz, O'nun fiilini vacib/zorunlu kılmaz.[438] Ve Allah Azze ve Celle: "*Sonra onların hesaba çekilmesi sadece bize aittir*"[439] diye buyurmuştur.

(**İmam Râzî)** şöyle dedi: Kâfirlerin sorumlu tutulmaları ancak cezaların onlara ulaşması içindir. Ve bu Allah'ın hakkıdır. Malik üzerine vaciplik olmaz. Malikin kendi hakkını yerine getirmesi gerekmez. Ve karşılık vermek, hakkında hilaf olmayan günde vaadinin hikmeti gereği Allah üzerine vacip olur.

Ve Allah Azze ve Celle: "*Allah tarafından geri döndürülmesi mümkün olmayan gün gelmeden önce…*" [440] Ayet-i kerimesini dile getirdi.

(**İmam Beyzâvî *Tefsirinde***[441] ve **Ebüssuûd**): "Allah'tan sözü, "Allah'ın onu geri döndürmeyeceği" kavline sıla olması gerekli olur. Yani Allah Teala o güne hükmettikten sonra o günü geri döndürmez.[442] Allah'ın ezeli iradesi, o günün geleceği ile ilintilidir[443] Demişlerdir.

Ve Allah Azze Celle şöyle demiştir: "*Sizden oraya (cehenneme) uğramayacak kimse olmaz. Rabbin için bu kesin hükme bağlanmıştır*."[444]

---

[438] Bk. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb (et-Tefsiru'l-kebir),* XXXI,185.

[439] Gâşiye, 88/26.

[440] Şûrâ, 42/47; Rûm, 30/43.

[441] Kâdî Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl ve esrârü't*-te'vîl adlı Kuran tefsiridir. Kelam ve felsefe, mantık, tabiat bilimleri gibi ilimlerde Tefsiri Kebir'den Kuran'ın icaz vecihleri, lefız ve terkiplerin edebi tahlili, dil ve belagat kaideleri ile alakalı konuları *el-Keşşaf*'tan kelimelerin iştikakı ve taşdıkları derin ve ince manaların tespitinde el-Müfredat'tan faydalanmıştır. Bazen el-Keşşaf'tan fazla alıntı yapmasından dolayı onun özeti sayılmıştır. Arap dilinin kurallarının gerektirdiği rivayet ve dirayet içinde barındırarak topladı ve Ehl-i Sünnet usulü üzerindeki deliller oluşturmuştur. Kadı Beydavi'nin en meşhur eseridir. İlim erbabı arasında itibar gören ve medreselerde okutulan birçok defa basılan üzerine tam, birçok haşiye yazılan orta hacimli bir tefsirdir. Bk. Hüseyin ez-Zehebi, *et-Tefsir ve'l-Müfessirun,* I,211-216*;* Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn,* I,186; Serkîs, *Mucem,* II,617.

[442] Bk. Kadı Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, Şura, V,84; Ebüsuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, Şura, VIII,36.

[443] Bk. Kadı Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, IV,208; Ebu's-Suud, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, V,63.

[444] Meryem, 19/71.

(**Adudüddin el-Îcî) *Tefsirinde***[445] Allah'ın vaadinin kesinliğinin teyidi, vücubun kesinliğine hüküm verdiği zaman kendisine onu vacib kılar.[446]

(**Kadı Beyzâvî**): Onların oraya varmaları gerekir yargısı, Allah'ın kendisine vacib kılması ve ona hüküm vermesidir. Çünkü Allah Kesin bir vaatle vaat etmiştir ki, vaadinden dönmesi mümkün değildir demiştir.[447]

(**Nesefî**) ***Tefsirinde***,[448] "Onların vürudunun (oraya girmeleri), vacib olması ona hükmedilmiş olmasıdır."[449] Denildi. **Ebüssuûd *tefsiri***'nde de böyle geçer.[450]

Ve Allah c.c. şöyle dedi: "*Bu rabbin, üzerine aldığı (yerine getirilmesi) istenen vaadidir.*''[451]

(**Kadı Beyzâvî**) şöyle dedi: "Ala" harfi cerindeki vücub manası, Allah'ın vaadinden dönmesinin mümlün olmadığını göstermek içindir. Bundan, vaadini mutlak olarak yerine getirmesini de gerektirmez. Çünkü vaat edilen şeye iradenin taalluku, yerine getirmeyi gerekli kılan vaad'den öncedir.[452]

(**Şeyhzâde**[453]) şöyle demiştir: Onun kavli başka vücubi mana hakkındaki şeydir. Rabbimiz üzerine onu yerine getirmeyi vadettiği, onu isteği şeydir. Çünkü kerim olanının

---

[445] *Tahkîku't-tefsîr fî teksîri't-tenvîr* isimli tefsirdir. Adudüddin el-Îcî'ye aittir. İstanbul'da Süleymaniye ve diğer kütüphanelerde el yazması nüshaları mevcuttur. İsam Kütüphanesi tefsir bölümünde, *Tahkîku't-tefsîr fî teksîri'l-tenvîr*: Sure-i fatiha ve'l-bakara/ ed-dirase ve't-tahkik ve'n-neşr Hasan Haliloğlu İstanbul, Ravza Yayınları, 2022 kaydıyla bulunmaktadır. Bk. İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I,527; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, V,119; İsam Kütüphanesi.

[446] Bk. Adudüddin el-Îcî, *Tahkîku't-tefsir fî teksîri't-tenvîr*, II/9a.

[447] Bk. Kadı Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, IV,17.

[448] *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vil* adlı Kur'ân-ı Kerîm tefsiridir. Ebü'l-Berakât en-Nesefî'ye aittir. Muhtevası yorumlarında dil, belagat ve kıraat vecihlerini toplayıp mecaz ve sembollerin inceliklerini kapsayarak Ehl-i sünnet'in fikirlerini güncelleyip, Ehl-i bid'ât'ın görüşlerini dışlayan orta hacimli eserdir. Öncelikle *el-Keşşâf*'tan fazla alıntı yapmasından ötürü *el-Keşşaf*'ın itizali fikirlerinden arındırılmış özeti olarak görülmüştür. İlim çevrelerinde yararlanılıp itibar gören eser çok defa basılmıştır. Bk. M. Hüseyin ez-Zehebi, *et-Tefsir ve'l-Müfessirun*, I,216-220; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II,1640.

[449] Bk. Ebü'l-Berekât en-Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, II,347.

[450] Bk. Ebüssuûd, *İrşadü'l-akli's-selîm*, V,276.

[451] Furkân, 25/16.

[452] Bk. Kadı Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, IV,120.

[453] Muhyiddin Muhammed b. eş-Şeyh Muslihiddin Mustafa Kocaevi Şeyhzâde (ö. 950/1543). Şeyhzâde olarak tanınır. Hanefî fukahasından müfessir bir âlimdir. Rumeli hanefi müderrisidir. Beydavi'nin ve *Envâru't-tenzîl* adlı tefsirine haşiye yazmıştır. Matbu olarak ciltli haldedir. Envarü't-Tenzil üzerine yazılan haşiyelerin en hacimlisi, en faydalısı ve ibaresi en açık olanıdır. Mescidinde birçok insanın faydalandığı

vadettiğinin aksini yapması mümkün değildir. *Keşşâf* sahibinin zikrettiği gibi manada değildir. Zira bu tefsirde; "Bu, hakikatte Rab tarafından yerine getirileceği, vaadedilmiş olarak vacibtir. Rab, üzerine alarak hakedene, yerine getirip karşılık vermeyi isteyip talep eder diye zikredilmiştir." Gerçekte kul için Allah Teâla üzerine hiçbir şey gerekli olmaz, bilakis kula ulaşan her şey hayırdır. Ve O mahsus bir cömertliktir. Vaadedilmiş olanı yerine getirmesi O'nun üzerine vacip olan şey denilmesi varid olduğu zaman onu yerine getirmesi O'nun keremine bina edilir. O'nun vaadinden dönmesi menedilir. Çünkü Allah Teâla'nın vaadini yerine getirmesi umulur. Onu terk etmeye güçsüz olursa ve fiile mecbur kimse olursa ve onu terk etmeye güç getiremezse övülme ve yücelmeyi hak etmiş olmazdı. Bununla ve azim ve fazilet sahibi olan şöyle buyurmuştur: "*Allah, rahmetini dilediği kimselere has kılar Allah büyük lütuf sahibidir*."[454] Bu ayete göre şöyle cevab verilir: o sözünü yerine getirip kullarını himaye etmesi O'na gerekli olmaz. Ancak yerine getirmesi umulur. Gerçekte vücub, icra etmektir. Muhakkakki O'nun fiili, ilmi üzerine zamanlanmış bir eylemle, haber vermiş olduğu vaadinden ayrılmaz ve haber verdiği her bir şey fiilidir. Ve onun ilmi, bir şeyi zorunlu kılarsa fiili kaçınılmaz olur. Çünkü O, o fiili yapmasaydı onun doğru haberi, yalana ve cehle dönüşürdü. Ve ilim ve haberlerinden gerekli olan vücub, Allah Teâla'yı terkedilmeyecek bir fiile mecbur olmasına başvurmaktır. Çünkü ezeli iradesi ve haberleri üzerine takdim edilmiş fiili, ezeli iradesine taalluk eder. Ve ilim, fiilin vukusu iledir. Fiil de, irade ile vaki olur. Mecburiyet yolu üzerine sadır olmaz ve fiilini terk etmesi mukadderdir. Ve onun failliği med ve övgüyü hakeder.[455]

Allah Celle Celaluhu ayet-i kerime'de şöyle buyurdu: " *Rabbiniz kendi üzerine rahmeti (merhameti) yazdı*."[456]

---

tefsirini rivayet ederek açıklarmış. Bk. Hacı Halife, *Keşfü'z-zunûn*, I,188; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II,238; Taşköprizâde, *eş-Şekâik*, I,245; Şevkânî, *el-Bedru't-tâli*, II,269-270; Serkîs, *Mucem*, II,1166; Ziriklî, *A'lâm*, VII,99.

[454] Bakara, 2/105; Âl-i İmrân, 3/74.

[455] Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde ala Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî*, IV,446.

[456] En'âm, 6/54.

(**Hidayet imamımız Ebû Mansûr Mâtürîdî**) ***Te'vilât***[457] adlı tefsirinde bu ayetin tefsirinde şöyle dedi: Yani Allah, kesin bir vaadle vaad etti ve vaadi için teyit ve kesinlik olsun diye "ketebe" lafzıyla gerçekleştirme, belirleme olarak bunu zikretti ve vaadini teyit etti. Çünkü o Gafûr ve Rahîmdir. Tevbe eden kimseyi bağışlayacağını, rahmet edeceğini, kendisine vacib kıldı.[458]

(**Adudüddin el-Îcî**) dedi ki: "ketebe" nin manası icabtır (zorunluluk, olumlu karşılık). Ve bu icab, Allah Teâla'nın fazileti ve ihsanı üzerinedir. Mutezile'nin dediği gibi şayet terk ederse Allah üzerine çirkin olur manasında vacib değildir.[459]

(**Ebüssuûd)** da şöyle demiştir: Allah Teâla kendisi üzerine rahmeti yazdı cümlesinin manası, onu yerine getirmeye hükmetmesi ve merhametini sadece fazlı ve ihsanı ile mukaddes zatına vacip kılmasıdır.[460]

(Aynı şekilde **Râzî ve Kadı Beyzâvî)** şöyle dedi: "Rahmetini yazdı" lafzı; fazilet ve ihsan olarak zorunlu tutmaktır. Derimki; o iltizamın (zorunluluk, vazife, yükümlülük), Allah'a isnadının öncelenmesi, başka zorunluluk yüklenmesi ve aklen lüzumlu görmek muhaldir.[461]

Ve Allah Teâla şöyle demiştir: "*Onlar, kullarından tevbeyi çok kabul edenin Allah olduğunu bilmedilermi?*"[462] Yine Allah şöyle dedi: "*O, kötülükleri bağışlayandır…*"[463]

---

[457] Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) "*Te'vilâtü'l-Ku'rân, Te'vilâtü Ehli's-sünne veya Te'vilâtü'l-Mâtürîdiyye*" olarak kaynaklarda geçen Kur'an-ı kerim tefsiridir. Eser Mâtürîdî'nin talebelerinin yapmış olduğu takrirlerden meydana gelmiştir. Batıl inanç sahiplerinin görüşlerine temas edilip reddiye yapılmıştır. Kendisinden önceki tefsirlerden çok farklı yöntem ve metodla yazılmıştır. *Te'vilât* ismi verilmesi de eserin dirayet yönteminin kurucusu olduğunu gösterir. Bk. Hacı Halife, *Keşfü'z-zunûn,* I,335-336; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, II,130*;* Leknevi, *el-Fevâidu'l-behiyye*, s. 195.

[458] Bk. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-kur'ân*, IV,95.

[459] Bk. Adudüddin el-Îcî, *Tahkîku't-tefsîr fî teksîri't-tenvîr*, I/175b.

[460] Bk. Ebüssuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, III,115.

[461] Bk. Fahreddin Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (*Tefsîrü'l-kebîr*), XIII,6; Kadı Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-tevîl*, II,155.

[462] Tevbe, 9/104.

[463] Şûrâ, 42/25.

(**Râzî**) şöye dedi: Mutezile'nin tevbenin kabulü aklen Allah üzerine vaciptir demesi batıldır. Bizim ashabımıza göre ise, tevbenin kabulü vaadinin, faziletinin ve ihsanının hükmü gereğince, vaciptir. Ama akli olarak değildir.[464]

Allah Azze ve Celle şöyle dedi: "*İşte Allah, onların tevbelerini kabul buyurur.*"[465]

(**Beyzâvî**) şöyle dedi: "*Allah katında makbul tevbe, (bilmeyerek günah işlkeyip çok geçmeden tevbe edenlerin tevbesidir)...Allah hakkıyla bilendir*"[466] Allah'ın bu sözü ile kendisi üzerine rahmetini yazdığı ve vaad ettiği sözünü yerine getireceğine dair vaad'idir. Ve Allah onların tevbesindeki samimiyeti hikmetiyle bilir. Hikmet sahibi olmak, tevbe edenlere azap etmemektir. Allah Teâla şöyle buyurmuştur: "*Makbul olan tevbe, Allah katındadır*"[467]

(**Adudiddin el-Îcî**) şöyle dedi: Bu bildirim, ihsanı, fazileti icabına göre tövbenin kabulünü kendisine vacib kıldı. Onu hakettiği, zaruretini hissettiği icabıyla değildir.[468]

(**Hâzin *Tefsirinde)***[469]: "Meani ehlinin dediğine göre; muhakkak Allah, "*Kendisine rahmetini farz kıldı*."[470] Bu ayet-i kerimede Allah, müminlerden tevbenin kabulünü vaad etti. Ve Allah bir şeyi vaad ettiği zaman sözünü yerine getirir ve sözüne sadıktır. Kendisi üzerine vacip olmasının Allah üzerine olması kavlinin manası, onun üzerine başka birinin gerektirici olmamasıdır"[471] dedi.

---

[464] Bk. Fahreddin Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (*Tefsîrü'l-kebir*), XVI,140.

[465] Nisâ, 4/17.

[466] Nisâ, 4/17.

[467] Nisâ, 4/17.

[468] Bk. Adudüddin el-Îcî, *Tahkîku't-tefsîr fî teksîri't-tenvîr*, I/175b.

[469] *Tefsîrü'l-Hâzin* olarak bilinir. *Lübâbü't-te'vîl fî meâni't-tenzîl*" olarak da kaynaklarda geçer. Ali b. Muhammed el-Hâzin'in (ö. 741/1341) Kur'ân tefsiridir. Mısır'da basılmış, 725 yılında tamamlanmış ve müellifin en tanınmış eseridir. Begavi'nin *Mealimu't-Tenzil* eserinden özetlenmiş ve muteber tefsir kitaplarından senetsiz faydalı nakiller ilave edilmesiyle oluşmuş bir eserdir. Tefsirde hadisler iki sahih hadis kitabı rumuzlarıyla verilip diğer hadis kitaplarının ise sadece isimleri verilmiştir. Cahil olanların aklını çelmemesi için kıssaların içindeki batıl olanlar açıklanmıştır. Bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn,* II,1540; Serkis, *Mucem,* II,809; Zürkânî, *Menâhilu'l-İrfan,* II,69.

[470] En'âm, 6/54.

[471] "Bk. Ali b. Muhammed el-Hâzin, *Lübâbü't-te'vil fî meâni'l-tenzîl*, I,355.

(**Şeyhzâde**) ***Kadı Beyzâvî üzerine Hâşiyesi'nde***[472] dedi ki: Allah Teâla bir şeyi vaat ettiği zaman sözünü yerine getirmesi gerekir. Çünkü vaadinde hilafı muhaldir. Ve bu zorunluluğa benzetildiğinde vacip kelimesi üzerine kullanmak doğru olur. Çünkü buradaki vücubun manası Ehl-i sünnet'e göre Allah Teâla'nın cârî olan âdetidir. Tevbenin kabulünün Allah Teâla'nın yürürlükte olması hasebiyle adetitir ve onda değişiklik kabul edilmez ve bu vücub ifade eden suretten bir surettir. Yücelik ondan ibarettir.[473]

O konu, yüce Allah tarafından şöyle ifade edildi: "*Allah'tan başka günahları affedecek kimse yoktur*."[474]

(**Kastallâni**)[475] ***Sahîhi Buhâri Şerhinde***[476]: "Kulların canlarının iyiliği ve mukaddes zata günahların affının isnad edilmesi ve onun isbatı, hilafı mümkün olmayan kesin vaadi hasebiyle istiğfardan sonra vücub üzerine dalalet eden zatından kaynaklanır"[477] demiştir.

---

[472] Şeyhzade Muhyiddin Muhammed Kocaevi (ö. 950/1543)'nin Beyzâvî'nin *Envâri't-tenzîl* üzerine yazdığı "*Hâşiye ala Envâri't-tenzîl= Hâşiyetü Şeyhzâde ala Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî*" adlarıyla anılan haşiyedir. Envarü't-Tenzil üzerine yazılan haşiyelerin en büyüğü, en faydalısı ve ibaresi en açık olanıdır. Özellikle yeni başlayan talebeler için izah ve beyan yollarını göztermek üzere yazılmıştır. Tefsir kitaplarındaki faydaları ayırt eden kapsamlı, taşıyıcı ve başlangıç talebeleri için faydalı olan, İstanbul ve Kahire'de çok defa basılmış ciltli eserdir. İlk iki cildi iki nüsha olarak bir ciltte neşredilmiştir. Bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I,188; Taşköprizâde, *eş-Şekâik*, s. 245; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II,238; Ziriklî, *A'lâm*, VII,99; Şevkâni, *Bedru't-tâli*, II,270.

[473] Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde ala Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî*, I/2,19.

[474] Âl-i İmrân, 3/135.

[475] Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebu Bekr el-Kastallâni (ö. 923/1517). Mısırlı Şafi âlimi ve Hadis âlimlerindendir. Kıraat ve Hadis hafızı imamdır. Kur'ân'ı hıfz ettikten sonra yedi kıraat yanında İbnü'l-Cezarî ve Şâtibi gibi kıraat âlimlerinin rivayetlerini öğrendi. Beş mecliste Buhâri sahiblerini dinledi. Sehavi gibi âlimlerden Hadis ve Kıraat-i Seb'a okudu. Eserlerinden *Şerhu'l-İrşadu's-Sâri* isimli şerhi en meşhur olanıdır. Bk. Kettâni, *Fihrisü'l-fehâris*, II,967-968; Şevkani, *el-Bedru't-tâli,* I,102-103; Zirikli, *el-A'lam*, I,232; İbnü'l-İmad, *Şezerât*, X,169-170; Abdülkadir el-Ayderusi, *en-Nuru's -Safir*, s. 106.

[476] Ahmed b. Muhammed el-Kastallâni 'nin (ö. 923/1517) Buhâri'nin *el-Câmiu's-Sahîhi* üzerine yazdığı *İrşâdü's-Sâri li-Şerhi Sahihi'l-Buhâri* isimli şehidir. Müellifin sahasındaki en meşhur eseridir. Büyük ciltli olarak defalarca basılmıştır. Buhari üzerine yazılan şerhlerin en güzeli, en hacimlisi ve özlüsüdür. Her kelimeye tekrar ederek kısa ve özlü açıklaması, ifadesinin güzelliği ve herkesin kolayca faydalanabileceği bir tarzda olması diğer Buhari şerhlerine tercih edileceği ifade edilmiş ve *Fethü'l-Bâri* ve *Umdetü'l-Kâri*'den sonra üçüncü sırasda anılmıştır. *Fethu'l-bâri*'den çok faydalanmış ve adeta onu özetlemiştir. Müderrislerce ondan daha yakın ve mükemmel bulunmuştur. H. 916 yılında tamamlanan eser 10 cilt halinde Bulak'ta 1276, 1285,129,1304,1304 de Nevevi'nin Müslim şehri ile beraber basılmıştır. 12 cilt halinde Kahire'de 1285,1307, 1325 de basılmıştır. Bk. Kettani, *Fihrisu'l-fehâris,* II,968; Ayderusi; *en-Nuru's-Safir*, s.107; İbnü'l İmâd, *Şezerat,* X,170; Serkis, *Mucem*, II,1511-1512; Şevkani, *Bedru't- Tali*, I,170.

[477] Bk. Kastallâni, *İrşâdü's-Sâri*, IX,175.

(***Şerhu'l-Makâsıd***'da) "Ümmetin ittifak ettiği ve kitap ve sünnette geçtiği üzere Allah Teâla affedici ve bağışlayıcı olarak küçük günahları kesin olarak bağışlayıp affedendir. Ve büyük günahları tevbeden sonra affeder. Fakat tevbe olmadan büyük günahların affedileceği konusunda tartışma vardır. Bizim ashabımız, Mutezile'ye hilafla bunu mümkün görmüştür. Çünkü Mutezili'ler sem'î delillere karşı çıkmışlardır. Ve onun hakkında şöyle demişlerdir: **Şayet denilirse ki**; muhakkak sizin indinizde her bir hüküm Allah'ın meşietine tevdi edilir. Bu cehalet ve inatçılıktır. **Biz deriz ki**; her bir kimse için hüküm, Allah Teâla üzerine bir şey vacip olmadığı hakkındadır. Lakin şukadar var ki, vaadi gereğince tevbe edene ve itaat edene mükâfat verir. Elbette bunun manası doğal ve vaadî vücubtur"[478] denildi. **Siyâlkûtî**'de de böyle geçmiştir.

(**Nevevî**[479] ***Sahîhi Müslim Üzerine Şerhinde***[480]): "İmanın noksanlığının beyanı babı hakkında şöyle söyledi: Bu iki hadis, zahir manada Allah'ın kavli ile beraber sahihtir. Allah: "*Şüphesiz ki Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz. Bunun dışında kalan günahları ise dilediği kimseler için bağışlar.*"[481] Buyurmuştur. Zani veya hırsız olsun, katil olsun ve bunlardan başka, şirk haricinde günah sahiplerinin, bunlarla küfre girmeyeceği hakkında Ehl-i hakk'ın icmasıyla beraberdir. Bilakis onlar imanları noksan mümindir. Tevbe ederlerse cezaları düşer ve onlar büyük günah üzerine yaşayarak

[478] Bk. Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsıd,* V,167-168.

[479] Ebu Zekeriyya Yahya b. Şeref b. Müri en-Nevevî (ö. 676/1277). El-Hizami, El Havrani, ed-Dımeşki, eş-Şafi olarak da bilinir. Suriye Havran bölgesi Neva köyünde doğmuş orada vefat etmiş ve oraya (Dimeşk)'e nisbet edilmiştir. Hadis ve Fıkıh ilminde allame idi. Hadis ilimlerinde oterite sayılıyordu. Hadis ilminde muhakkik hemde hadis hafızı idi. Hadislerin durumlarını; sahih hadisleri zayıf ve uydurma Rivayetlerden kolayca ayırır, ravilerin durumlarını, hadislerde geçen garip kelimeleri çok iyi biliyordu. Hadislerde fıkhi hüküm çıkarmada mahirdi. Zahid bir kişiliği vardı, Şafi fıkhında devrinin tek büyük âlimi kabul ediliyordu. Mezhebin esaslarını, sahabe ve tabiin âlimlerinin sözlerini ve ihtilaflarını ezbere biliyordu. Vaktini ilim ve amelden başka şeylerle meşgul etmemiş, günde bir kere yemek yemiş ve hiç evlenmemiştir. O'nun fıkıh ilminde *Ravzatü't-tâlibin* eseri ve meşhur bazı hadis eserlerinden bazıları; *el-Ezkâr, Riyâzü's-Sâlihin, el-Minhâc=Şerhu Sahîhi Müslim, el-Erbaûnen-Neveviyye*'dir. Bk. Ziriklî, *el-A'lâm*, V,149; Serkîs, *Mucem,* II,1876; İbn Kadı Şühbe, *Tabakatü-ş-Şafiyye,* II,153-157; Zehebi, *Tezkiretü'l-huffaz,* IV,174-179; Subki, *Tabakatü'ş-Şafiyyetü'l-Kübra,* V,395-399.

[480] Nevevî (ö. 676/ 1277)'nin *el-Minhac fi şerhi Sahihi Müslim b. el-Haccac* adlı eseri, Müslim (ö. 261/875)'in el-Camiu's-Sahih eserinin en önemli şerhlerinden biridir. Orta uzunlukta faydalı, rağbet gören bir şerh olmuştur. Mısır'da 1283 yılında 5 cilt olarak ve Leknev ve Delhi'de muhtelif yıllarda, İrşadü's-sari'in kenarında 10 cilt olarak Bulak'ta 1267-1307 yllarında ve Kahire'de çeşitli yıllarda yayımlanmıştır. Bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn,* I,555; Serkîs, *Mucem,* II,1511,1879; Zirikli, *el-A'lâm,* VIII,149.

[481] Nisâ, 4/48,116.

ölürlerse, Allah'ın meşiet'inde olurlar. Şüphesiz ki Allah, dilerse onları affeder ve cennete koyar veya dilerse onlara azap eder ve sonra cennete koyar"[482] demiştir.

(O konu hakkında): "Allah'a şirk koşmadan ölen kimsenin cennete gireceği üzerine olan delilin babı hakkında veya müşrik olmadan ölen kimsenin cennete gireceği, onun için o kesin karara bağlanmıştır." Amma büyük günah sahibi, günahında ısrarcı olmazsa cennete girer veya giremeyebilir. Şayet büyük günahında ısrarcı olursa, o kişi Allah'ın meşieti altındadır. Şüphesizki affa nail olur veya olmaz. Azap ise müstesnadır. Azaptan Sonra cehennemden çıkar ve cennete girer[483] diye beyan edildi.

(***el-Külliyât'da***)[484]: "İcab (karşılık verme, yerine getirmek), Allah Teâla'nın sıfatlarına nisbetle O'nun kemal sıfatıdır"[485] denildi.

(**Hâdimî**)[486]***el-Berîka***[487] eserinde şöyle dedi: Büyük günahların affı bahsinde, şayet büyük günah küfür ise ondan tevbe etmek kesin olarak makbuldür denilmiştir. Eğer küfrün haricinde ise umut edilir. Derimki: Nasların zahirini dağıtmaksızın, tevbenin

---

[482] Bk. Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Sahîh-i Müslim*, II,41.

[483] Bk. Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Sahîh-i Müslim*, II,92-93.

[484] "*el-Külliyât, Külliyâtü Ebi'l-Bekâ*" veya "*Külliyâtü'l-Ulûm*" şeklinde, Kadı Eyyüb b. Musa el-Hüseyin Ebu'l-Bekâ el-Kefevî, el-Hanefî (ö1095/1684)'nin çeşitli ilimlerde kullanılan terimleri açıklayan sözlük eseridir. Tüm ilimlerdeki kelime ve kavramların izahının önüne "kül" kelimesini getirmiştir. Tertibi, Fars harfleri sırasına göre tertiplenmiştir. Birçok Âlimin eserlerinden yararlanılan bu eser, muhtelif ilimlerdeki ıstılah, kaide, kavram ve yöntemlerini açıklayan sözlüktür. Kitap, "Faslun fil Müteferrikat" başlığı biter. Her kitaba kaynaklık eden ve her kitaptan faydananılan devrine göre mükemmel terim ve kavram sözlüğü kabul edilen kaynak sözlüktür. Büyük ve tek cilt halinde basılmıştır. İlk defa Bulak'ta 1253'de, Tahran 1286'da ve İstanbul 1287'de çeşitli baskıları olmuştur. Bk. Serkis, *Mucem*, I,293-294; İsmail Paşa, *İzâhu'l-Meknûn,* IV,380.

[485] Bk. Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, I,218

[486] Ebû Saîd Muhammed b. Muhammed b. Mustafa b. Osman el-Hâdimî (ö. 1176/1762) el-Nakşibendi el-Hanefi, dedesi Osman, vatanı Konya'nın Hadim beldesidir. Fıkıhçı, usulcü ve mutasavvıf bir Osmanlı âlimidir. Birçok ilim dalında önemli eserler vermiştir. Eserlerinden birisi de Berikat-ı Muhammediye fi Şerhi Tarıkat-ı Muhammediyye'dir. Bk. Kehhale, *Mu'cemu'l-Müellifîn,* II,301; Serkis, *Mucem,* II,808; İsmail Paşa, *İzâhu'l-Meknûn,* II,86; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn,* II,333.

[487] Birgivi'nin (ö. 981/1573) "*Tarîkat-ı Muhammediyye*" isimli vaaz niteliğindeki eserine Ebu Said Hadimi'nin (ö. 1176/1762) üstüne yazdığı "*el-Berîkatü'l-Mahmûdiyye fi Şerhi't-Tarîkati'l-Muhammediyye ve'ş-şerîati'n-nebeviyye fi's-sîreti'l-Ahmediyye*" isimli şerhidir. Tasavvufa dair olup felsefe, kelam, fıkıh ve sosyal konuları da ele alan eser 1168'de tamamlanmıştır. Matbu iki cilt halinde Bulak 1258, Mısır 1268'de telifi Hacı Receb b. Ahmed tarafından şerhine yapılan hamişiyle de İstanbul 1318'de basılmıştır. Türkçeye tercümesi de yapılmıştır. Bk. İsmail Paşa, *İzâhu'l-Meknûn*, I,180-II,86; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II,333; Serkis, *Mucem*, II,808; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, II,301; Hacı Halife, *Keşfü'z-zunûn*, II,1112.

makbul oluşunda kesinlik vardır. Fakat şartları ve rükünleri ile beraber değilse kesinlik yoktur.[488]

(**Onun hakkında**) Tevbe bahsinde "Büyük günah kişiyi küfre sokmaz ve büyük günaha tövbeden başka bir şey kefaret olmaz. Küfürden tövbe edenin tövbesinin kabulü ittifakla kesindir. Yine bize göre isyanlardan tövbe etmek de aynıdır"[489] denildi.

(**İbn Hacer Heytemî**) Nevevî'nin 40 hadis üzerine olan şerhinin 147. Sayfasında, sonra nasların zahirinde muhakkki şartlarına uygun sahih tevbe, kesin olarak günahlara kefaret olur. Nasılki kâfirin İslama girdiğinde günahlarının kesildiği gibi denilmiştir. Ve İbn Abdulber'in kelamı, icmaya dalalet eder. Yani müslüman olmasıyla beraber, zanni olması tercih edilmştir Lakin bu zanni kuvvet, üzerine diğer nasların dalalet ettiği gibi katiliği yaygınlık kazanarak sağlanmıştır."[490]

Ebü'l-Bekâ'nın *Külliyât*'ında ve ***Mir'at***'ta: "Zanni galib, yakine ilhak olur"[491] denilmiştir.

Müslîm'den rivayet edilen hadiste Peygamber (Sallahu Aleyhi ve Sellem): "*Nefsim kudretinde Allah'a yemin ederim ki, eğer sizin Allah'ın affedeceği günahınız olmasaydı Allah sizin yerinize günahları olan başka bir kavim getirirdi ve onlar istiğfar ederdi ve Allah onların günahını bağışlardı*"[492] buyurmuştur.

(**Şayet denilirse**): "Bu günahlar üzerine tahsistir. (**Biz derizki**): Bilakis, günahın ardından istiğfar edilmesi üzerine tahsistir, günahları bağışlamada sınırlama yoktur deriz. Bu Allah'ın affı ve cömertliği hakkında ümit hissinin kuvvetlenmesi içindir. ***Cemu'l-cevami***[493] ***ve Şerhinde*** böyle geçmiştir."

---

[488] Bk. Ebû Saîd el-Hâdimî, *el-Berîkatü'l Mahmûdiyye fî Şerhi't-tarîkati'l-Muhammediyye*, I/241.

[489] Bk. Ebû Saîd el-Hâdimî, *Berîkâ*, III,171.

[490] Bk. İbn Hacer el-Heytemî, *Fethu'l-Mübîn fî Şerhi'l-Erbaîn*, s. 173.

[491] Bk. Ebü'l-Beka el-Kefevî, *el-Külliyât*, I,594.

[492] Müslim, *Sahîh*, IV,2106, Rakam, 2749.

[493] *Cem'ul-cevâmi fî Usuli'l-fikh*, Tacüddin Abdulvehhab b. Ali b. es-Subkî eş-Şafi (ö. 771/1370)'nin çok miktarda usuli'l-fıkıh eserinden özetlediği meşhur fıkıh usuli eseridir. Esas itibarla İbnü'l-Hacib'in *Muhtasarü'l-müntehâ* ve Beyzâvî'nin *Minhâcü'l-vüsul* adlı iki şerhin asıl kısımlarını kapsar. Ve üzerine bazı ilavelerle beraber ve özet konusunda belagatın özünü kapsar. Kendi dönemine kadar 100 yakın miktarda usul çevresindeki kitaplardan çeşitli konu ve görüşleri sentezlemiştir. Bir mukaddime ve yedi ana bölümden meydana gelmiştir. Üzerine birçok şerh yapılmış; bunlardan en güzeli, muhakkik Celalüddin

İSTİDRÂD

(***Şerhu'l-Makâsıd****'da Nazar bahsi hakkında şöyle zikredildi*): İmam onu başka yoldan seçti ve İmam Gazzâlî ashabımızın çoğuna göre olan nazar yolunu zikretti. Ve nazar, zorunluluk yolu neticesinde bilgiyi elde edilir. Ve bu, Kadı Ebubekir Bâkıllânî[494] ve İmâmü'l-Haremeyn'[495] den nakledilmiştir"[496]

(***Şerhu'l-Makâsıd****'da o konu hakkında aynı şekilde şöyle geçer*): Sonra bi'set (Peygamber göndermek), sayılamayacak kadar maslahat ve hikmetler içerdiğinden âlemlere Allah'ın rahmeti ve lütfudur. Mutezile'ye göre peygamber göndermek, kullara salah ve lütuf olduğu için Allah'ın üzerine vaciptir. Filozoflara göre de umumun hayrına olması için vaciptir. İlâhi hikmeti gereği onu terk etmesi muhaldir. Bu konuda Maveraunnehir'deki mütekellimlerin hepsi şöyle dediler: Gerçekte biset, Bâri Teala'nin hikmetinin gereğindendir. Ve onun üzerine sefehliğin (hikmetsizlik) olması imkânsızdır. Nitekim olacağını bildiği şeyin olması gibi. Allah için cehaletin imkânsız olması gerekir.[497]

(***Mucize bahsinde***): "Dördüncü olarak mucizenin yalancının elinde ortaya çıkması, yani gaye ve amacın gerçekleşmesi aklen caiz olsa bile Allah'ın Teâla'nın kudretinin şümulüne bina edilir. Onun kesinliği bilinmediğinden dolayı bilinen adetlere

---

Muhammd b. Ahmed el-Mahalli (ö. 864/1459)'nin şerhidir. Üst düzeyde düzenleme ile harmanlanmış faydalı bir şerhtir. Şerh ve hâşiyeleri ile birlikte basılmıştır. Bk. Hacı Halife, *Keşfü'z-zunûn*, I,596.

[494] Kadı el-Bakıllânî, Ebu Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed b. Cafer b. Kasım el- Basri, el-Bakıllânî (ö. 403/1013). Bakıllani olarak bilinir Basra'da doğmuş Kadı, Mütekellim; Şeyh Ebu Hasan el-Eş'arî'nin mezhebinden büyük ve meşhur kelamcı âlimlerdendir. Eş'arî'nin itikadına ilmiyle destek verdi ve güçlendirdi. Kelam İlminde zamanında tekti. Ciddi istinbatlarda bulunan hazır cevap biriydi. Hristiyan âlimleriyle yaptığı münazarada galip gelmiştir. Kelam ilminde meşhur eserler vermiş, muhalif mezheblerden Mutezile, Cehmiye, Râfizî gibi muhalif fırkaları red için *et-Temhîd* adlı kelam eserini yazmıştır. Bk. İbn Hallikan, *Vefayatü'l-a'yân,* IV,269-270; Zirikli, *el-A'lam,* VI,176; Hatîb Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, III,364; İbnü'l-İmâd, Şezerât, V,20.

[495]Abülmelik b. Abdillah b. Yusuf Ebü'l-Meâli, İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085). Nişabur'lu Şafi fakihi, Eş'ari kelamcısı, imamü'l-Haremeyn olarak bilinir. O, Şeyhu'l-İslâm, muhakkik, mudakkik, usul ve kelam âlimidir. Etkili vaazlarıyla beliğ fesahat sahibi ümmetin ictihad sahibi imamlarındandır. Şafi mezhebinde ictihadlarıyla Müteahhirin âlimi olarak bilinir. Nizamiye Medresesi Müderrisi, İmam Gazzâlî onun öğrencisi olmuştur. Kelam ilminde birçok kitaplar yazdı. *el-İrşad* onlardan birisidir. Bk. Taceddin Subkî, *Tabakât*, V,165; İbn Hallikân, *Vefayatü'l-a'yân*, III,167-168; Zirikli, *el-A'lâm*, VI,176; Tağriberdi, *en-Nücumü'z-zâhire,* V,121.

[496] Bk. Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsıd*, II,239.

[497] Bk. Teftâzani, , V,6-7.

göre menedilir. Allah'n âdetinde böyle bir durum olmadığı bilinir. Bize göre, onun aklen imkânsız olduğunu diyen kimsenin dediğidir. Şeyh (Ebu'l-Hasan Eş'arî), risalet davetinin doğruluk üzerine delilinin sağlamlığı, aciz bırakmakla tamamlanır. İmam ve mütekellimlerin çoğu dediler ki; Şüphesizki sıdk, doğrulukla delillendirilmiş bilgiden ayrılmayan fiille mükemmel uyuşup tamamlanmasıdır. Şayet yalancının elinde zuhur ederse doğru kizb olur o da muhaldir. Mâtüridî'ye göre, sadık ve yalancı kimse arasında eşitlik muvafakat göstermez, peygamber ve peygamber iddiasındaki kişi arasında ayrılık gerçekleşmez. Ve bu durum Allah'ın hikmetine layık olmayan akıl dışı bir iştir"[498] Ve ***el-mevâkıf*** [499] ve ***şerhinde*** [500] böyle geçmektedir.

(**Hayâlî ve Siyâlkûtî**): "Vücub bahsinde" Ancak Mutezile'nin dediği şey üzerine hususi vücubun Allah üzerine vücubun nefyedilmesi kastedilenin denilmesi müstesna, hikmetin mutlak gayesiyle vücub nefyedilmez. Zira vücubda âlim ve hakîm olan için işlerin akıbeti hakkında vücub gereklidir"[501] demişlerdir.

(**Hâdimî**): Mâtürîdi'lerin Eş'arî'lerden ayrıldığı işler bahsinde; muhakkakki Allah itaat edeni cezalandırması ve kâfire nimet vermesi akli olarak, Allah'ın hikmetine muhalif olmasından dolayı işler bununla nakledilip bilinir.[502]

Bunlar şöyle sıralanır:

(**Birincisi**)**:** Mutezile ve Ehl-i sünnet arasında olan ihtilaf olan o vücub, akli ve sem'i vücubtur. O ikisinin nefyedilmesi ihtiyardan dolayı nefyedilir. Ehl-i sünnet'e göre kesinlikle Allah Teâla'ya isnad edilmez.

(**İkincisi**): Ayet ve hadislerde varid olduğu üzere vücub kelimesinden istifade edilen vücub doğal va'di vücubtur. Akli değildir.

(**Üçüncüsü**): Doğal ve va'd'i vücubun Allah Teâla'ya isnad edilmesi asli olarak zorunlu olmayı gerektirmez. Bilakis yalıştır. Allah'ın sıfatlarına nispetle kemaliyet

---

[498] Bk. *Şerhu'l-Makâsıd,* V,16-17.

[499] Seyyid Şerif Cürcani, *Mevâkıf Şerhi,* III,413.

[500] Bk. *Mevâkıf Şerhi,* III,411.

[501] Hayali ve Siyalkuti, *Şurûh ve Havâş el-Akâidü'n-Nesefiyye*…(içinde), IV,346.

[502] Hâdimî, el-Berîka, I,315.

sıfatını gerektirir. Bunun için hilafı iddia eden kimseye onun üzerine ayet ve hadislerin beyanı gerekir ve müfessir ve mütekellimlerin sözlerinde gerçekte doğal ve va'di vücub caiz değildir. O ikisinin Allah'a isnadı doğru değildir çünkü bu zararlı ve yanlıştır.

(**Dördüncüsü**): Önceki ulemanın sözlerinde geçtiği üzere gerçekte tövbenin kabulü vaciptir. Lakin Mutezilenin ileri sürdüğü gibi akli değildir. Bilakis sem'an ve vaad olaraktır. Asla Mutezile mezhebinin görüşlerini içermez. Bilakis onların cevabı açıktır. Onların Allah Teâla'ya va'd'i ve doğal vücubu isnadı ispat iddiaları açıktır. Hatta Mutezile mezhebinin yanılgıya düştüğü konusundan bahsedilmiştir.

(**Beşincisi**): Şayet va'di ve doğal vücub edebiyatçılara muhalif olarak isnad edilseydi her şeyi en iyi bilen Resulüne ve zatına Allah, o ikisini isnad etmezdi. Ve Allah Teâla'ya vücubun isnadı caiz olmayan şeydir ve o Allah Teâla ile beraber mücessine edebiyatıdır.

(**Altıncısı**): Muhakkak Allah Teâla'nın zatına nazarla birşey onun üzerine vacip olmasz. Ancak Allah Teâla'nın bildiği, irade ettiği ve haber verdiği şeyin vukusu onun üzerine vaat ve adet olarak umumi şartlarda vacip olur. Onun hilafı menedilir ve ***Temhîd*** adlı eserde Abdü'ş-Şekûr'un kavlinin manası mümkün olur.[503]

Ve böylece şayet kim tövbe ederse Allah Teâla'nın meşîetindedir. Allah Tela dilerse fazlınca tövbesini kabul eder ve dilerse tövbesini adaleti gereği, hatası ve kusurundan dolayı kabul etmez. Şüphesizki O'nun zatına nazarladır, haberleri ve vaadi sıfatı nazarıyla değildir.

(**Yedincisi**): Vücub Mutezile'ye red olarak kullanıldığı zaman ondan şeri ve akli vücub kastedilir.

(**Sekizincisi**): Tevbenin kabulü konusunda varid olan ayetler Mâtürîdi'lerin ve Şafi'lerin çoğuna göre kati delildir.

(**Dokuzuncusu**): Muhakkak tevbe etmeyenin akıbeti Allah'ın dileğine havale edilir. Tevbe edene gelince, onun affedilmesi kesindir. Onun affedilmesi Allah'ın iradesine kalmıştır diyenin küfre girmesinden korkulur.

---

[503] Bk. Ebû Şekûr es-Sâlimî, *et-Temhîd fî beyâni't-tevhîd*, s. 250.

(**Onuncusu**): Peygamberler gönderilmesi ve yalancının elinden mucize görülmemesi mutlak hikmeti altındadır. Ve itaat edene azap etmemesi Allah üzerine vaciptir. Bu vücub Mâtürîdi'lere göre doğal vücuptur.

(**Onbirincisi**): İmamu'l-Harameyn, Kadı Bâkıllânî, Gazzâli, Râzâ, Ebu'l-Hasan el-Eş'arî,[504] Sahabe ve Mütekellim ashabının çoğu, Mâtüridiler ve Maveraunnehir'deki mütekellimlerin tümü ve Hayâlî dediler ki: Bu şeyler aklî vücub olarak Allah üzerine vaciptir. Allah'a vaadî ve doğal vücub isbatını nasıl inkâr edersin?.

Şayet denilirse: Allah teala'ya vadi ve doğal vücub isnat edilir ve nakli ve akli delillerle doğru şekilde ispat edilir mi? Ancak onu insanlardan onu gizlemek gerekir. Derimki; o sıhhatli olur. Ancak kitap ve sünnette zikredilmekle birlikte başka meselelerde, neşredilen muteber kitaplarda ve islam şehirlerindeki medreserin kitaplarında; *Şerhu'l-Âkâid, el-Mevâkıf, el-Makâsıd, Beyzâvî Tefsîri* ve bunlardan başka kitaplar misal verilebilir. Bu bilinenlerden sonra bilinmelidir ki tevbe, İslam'ın mühim meselerindendir. Onun kaideleri kesinleşmiş kurallardır. Tevbe her mükellef üzerine vaciptir. Ehl-i sünnet'e göre onun vücubiyeti işitmekledir. Biz, onun kabulünü şer'an ve icma iledir. Şafiler'den bazısı (İmamu'l-Harameyn, Kadı Ebi Bekr el-Bakıllânî, Nevevî ve Teftâzânî: Zanni delil ile biliriz dediler. Ve onlar şöye dediler: Vücubluk konusunda kati delil sabit olmadığı gibi tevil ve tahsise de ihtimal yoktur. Ve islama giren kâfir kişinin varid olan naslarda, tevbesinin kabulüne sarfetme ihtimali vardır. Kati delil yönü uzak olsada ihtimalidir.[505]

---

[504] Ebu'l-Hasan b. Ali b. İsmail el-Eş'arî (ö.324/936). Eş'arîyye mezhebinin kurucusudur. Mezhebin ve ümmetin meşhur mütekellim ve müctehid imamlarındandır. İlk önce Mutezile mezhebine bağlı iken daha sonra Mutezile'den ayrılarak Ehl-i sünnet ve cemaat mezhebine girdi. O, usül sahibi ve Ehl-i sünnet mezhebini kuran kişidir. Bk. Zirikli, *A'lâm*, IV,263; İbn Hallikan, *Vefayatü'l-a'yân,* III,384-385; Kureşî, *Cevâhirü'l-mudıyye,* I,353-354; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* II,212.

[505] Bk. Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, s. 161; Bâkıllânî, et-*Temhîdü'l-evâil ve telhîsü'd-delâil*, s. 276-277; Nevevî, *Şerhu'n-Nevevi ala Müslim=el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*, 17/59-60.

(***Abdüsselâm b. Lekânî***)[506] ***Cevheretü't-tevhîd şerhinde***[507] şöyle söyledi: Tevbe edenin tevbesinin kabulü aklî olarak Allah üzerine vacip olmaz. Tevbenin kabulü vaad ve sem'an vacip olur mu? İmamu'l-Harameyn ve Kadı Bâkıllânî: "Evet, zanni delilledir. Çünkü bu konuda kati nas sabit olmamış, tevile de ihtimal yoktur" dediler. Fakat bizim imamımız Hasan el-Eş'ari ise, bilakis kati delil vardır dedi.[508]

(***el-Emîr***)[509]: "O sözde katiliğe yakın zanni delil vardır ve islama giren kâfirin tevbesini özellikle katiliğe sarfetme ihtimalinde kesinlik yoktur"[510] dedi.

İbni Hacer Heytemi, **Nevevi**'nin ***el-Erbaûne'n-Neveviyye*** eserine ***şerhinde*** (*Fethu'l-Mübîn*) ve **Hâdimî *el-Berîka*** eserinde şöyle cevap verdiler: Bunun için yani ashabımıza göre, tevbenin kabulünün sübutunda kati deliller vardır. Şüphesizki sahih

---

[506] Abdüsselâm b. İbrahim el-Lekânî (ö. 1078/1668), Mısırlı Mâlikî mezhebi fıkıh âlimi, sufî şeyhi ve hâfızdır. Mısır'da Malikilerin şeyhidir. Kahire'de Mâlikî âlimlerin en büyüğü idi. Kahire'de doğdu ve orada vefat etti. Babası İbrahim el-Lekani'nin vefatından sonra onun yerine Ezher Üniversitesinde hoca oldu. Özellikle fıkıh ve hadis ilimlerinde mahirdi ve yazısı seri idi. çok heybet ve vakarından dolayı soru sormaya itiraz etmeye kimse cesaret etmezdi başka âlimler ona çok hürmet ederdi. Kıymetli ilmi eserler verdi. Akâid hakkında babasının *Cevheretü't-tevhîd* şerhine *İrşâdü'l-mürîd* isminde şerhi, yine bu eserin genişletilmesiyle *İthafu'l-mürid bi cevhereti't-tevhid* adlı şerhi önemli eserlerindendir. Bk. Muhibbi, *Hülasatü'l-eser,* II,416-417; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn,* I,571; Kehhale, *Mucemu'l-müellifîn,* V,222.

[507] Abdüsselâm b. İbrahim el-Lekânî'nin (ö. 1078/1668) *Şerhu Cevheretü't-tevhid=İthâfu'l-mürid bi-Cevhereti'l-tevhîd* adlı şerhidir. Hocası olan babası İbrahim el-Lekani yorumlarından (taliklerinden) oluşan Umdetü'l-Mürid şerhine bazı eklemeler yapıp yeniden ele alarak düzenlenmesiyle ortaya İrşadu'l-Mürid adlı şerhi ortaya koymuş sonra onu genişleterek *İthâfü'l-mürîd* adlı yeni bir şerh meydana getirmiştir. Emiru'l-Kebir'in *Haşiye ala İthafi'l-mürid* hâşiyesiyle ilk defa Bulak h. 1282 de basılmş. Ayrıca Kahire 1300, 1309 yıllarında basılmıştır. Talebelere ders kitabı olarak okutulmuş eserdir. Bk. Hacı Halife, *Keşfü'z-zunûn,* I,620, Serkis, *Mucem,* II,1592-1593.

[508] Bk. Abdüsselâm b. İbrahim el-Lekânî, *Şerhu Cevheretü't-tevhîd: İthâfü'l-mürîd bi-cevhereti't-tevhîd*, s. 255.

[509] Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Emîrü'l-Kebîr es-Sünbâvî (ö.1232/1817) olarak bilinir. Mısır asıllı Mısırlıların meşhur imamıdır. Arapça ve Maliki fıkıhçısı olarak zamanında şöhretli ve kıymetli âlimlerden biri oldu. Emir lakabıyla şöhreti mağrib tarafında da yayıldı. Akli ve nakli ilimlerde etkin biriydi. Mısır'ın "Sunbu" kasabasında doğdu, Kahire'de vefat etti. Şerh ve haşiyeleri pek çoktur. En meşhurlarından birisi *Haşiye ala İthafi'l-Mürid* adlı eseri; Abdüsselam Lekani'nin Cevheretü't-Tevhid üzerine yazdığı haşiyedir. Bulak 1282, Kahire 1300, 1309'da basılmıştır. Bk. İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn,* II,358; Ziriklî, *A'lâm*, VII,71; Kahhâle, *Mucemu'l-müellifîn,* IX,68; Hacvi, *el-Fikru's-sâmi,* II,354; Serkis, *Mucem,* II,374-375.

[510] Muhammed el-Emîrü'l-Kebîr es-Sünbâvî, *Hâşiye ala İthâfi'l-mürîd* (*Hâşiyetü Muhammed el-Emir alâ şerhi'l-cevhereti't-tevhid)*, s. 383

tevbe, Allah'ın meşieti altındadır diyenin küfründen korkulur.[511] **Kirmân**î'de de böyle geçmektedir.[512]

Sahabiler tıbkı namazlarının ve diğer amellerinin kabul olması gibi İsyan ve günahlarından dolayı tevbelerinin kabul edilmesi konusunda gayretliydiler. Onlar tevbelerinin kabul olunduğunu kesin olarak dile getirememiş olmaları, tevbenin şartlarının yerine getirildiğini kesin olarak bilememeleridir.[513] Cihattan geri kalanların,[514] tevbelerinin kabulünün tehir edilmesi ise, tevbelerindeki ihlaslarıyla birlikte çok ağlamaları, Hz. Peygambere şiddetli pişmanlık duymalarıdır. Peygamber Aleyhisselamın oların kalblerinde bulunan şeye muttali olmadığı için ve onlar hakkında gelecekte tek başına hüküm vermeye Allah'a karşı edeb takındığı içindir. Allah tarafından onların tevbelerinin kabulünün geç açıklanması ise, onları ve onlar gibileri günahlarına tekrar dönmekten alıkoymak içindir. Bununla birlikte Onlar, tevbelerinin kabul edildiğine dair ayetin nuzulü anında niyetlerinde samimiydiler.[515]

Sonra tevbe; günahtan, masiyet olduğu için pişmanlık duymak ve yapabilme gücü olduğu halde, o günah haline bir daha dönmemek üzere azimli bir şekilde karar vermektir. Şayet tevbe konusu olan şey Allah ile kul arasında ise veya namaz, oruç gibi Allah'ın hukukundan olan şeyi terkedip ertelemek, zâyi etmek nedeniyle ise, onun tevbesi öncelikle terkettiğine dair pişman olması ve bir daha terketmemek için azmetmesidir. Bu terkettiği namazı kılmamak gibi olsa bile, bütün terkettiklerini kaza etmesi gerekir. Eğer tevbe kulların kullarla olan kul hakkıyla ilgili olursa, mesela insanların mallarını gasbederek haksız şekilde alarak zulüm etmişse tevbesinin sıhhati, önce Allah'ın hakkı olarak pişman olup tevbe etmelidir. Sonra da o malları üzerineden çıkarıp sahibine verip tahsil ederek hasımlarının rızalarını hemen almalı ve sonra onlardan helallik almak

---

[511] Bk. İbn Hacer el-Heytemî, *Fethu'l-mübîn fî Şerhi'l-Erbaîn*, s. 173; Ebû Saîd Hâdimî, *el-Berikatü'l-Mahmûdiyye fi şerhi't-TarÎkati'l-Muhammadiyye*, I,241.

[512] Bk. Şaban Kirmâni, *el-Mesâlik fi'l-Menâsik*, I,148.

[513] Bk. Ali el-Kârî, *Şerhu'l-Fıkhi'l-ekber*, s. 259

[514] Cihattan geri kalanlar; Tebük seferine katılmayanlardır. Bu vakayı Buhari, Müslim Ebu Davud, Tirmizi gibi hadisçilerin eserlerinde geçmektedir. Ali el-Kari'nin *Şerhu'l-Fıkhi'l-ekber* eserindeki dipnotunda gösterilmiştir. Bk. Ali el-Kârî, *Şerhu'l-Fıkhi'l-ekber*, s. 259.

[515] Bk. Ali el-Kârî, *Şerhu'l-Fıkhi'l-ekber*, s. 259-260.

suretiyle onlara hakkını vermesi gerekir. Ancak onları bulamazsa vekiline veya varislerine vermeli ve tevbe etmelidir.[516]

Kunye[517] adlı kitapta: Adamın birisinin gasb, cinayet ve zülümden midir? Bilmediği ve bulamadığı insanlara borcu var ve onları bulamıyordu. O insanlara olan borcu kadarını fakirlere sadaka olarak versin ve ödemeye azimli olsun. Onları bulduğu zaman, Allah'a tevbe etmekle birlikte haklarını ödemeyi azmetsin[518] denilmiştir.

Kâdîhan Fetâvâ'sında[519] da "Adamın birisinin hasmı vardır. Hasmı ölmüş ve varisi de yoktur. Buna göre hak sahibi namına üzerindeki borcunu, borcu kadar malı tasadduk etmelidir. Bu Allah katında bir emanet olup, hasımlarına kıyamet günü ulaştırılır"[520] diye zikredilmiştir.

Zulüm, iftira atmak ve gıybet etmek gibi ırzla ilgili şeylerden ise, tevbesinde gerekli olan husus, önceden zikredildiği gibi Allah'ın hukukundan olduğu zaman öncelikle Allah'a tevbe etmesi gerekir. Gıybetini yaptığı ve iftira attığı kişilere söylediği

---

[516] Bk. Ali el-Kârî, *Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber*, s. 263-264.

[517] "*Gunyetü'l Münye li tetmimi'l*-gunye" veya bazen "*Kunyetü'l-fetâvâ*" olarak zikredilmiş, genellikle "*el-Kunye* veya *el-Gunye*" olarak belirtilen eser, Şeyh, imam Ebi'r-Reca Necmüddin Muhtar b. Mahmud b. Muhammed ez-Zâhidî el-Gazminî el-Hanefî (ö. 658/1260)'nin Hanefi mezhebi üzerine yazdığı fıkıh eseridir. İlk kelimesi bazı nüshalarda "Kınye" şeklinde harekelenmiş. Eser, Hocası Fahreddin Bedi'nin El-Bahrü'l-Muhit adlı eserinden istifade ederek Fahreddin Bedi b. Ebü Mansür'un Münyetü'l-Fukuha adlı eserinin ihtisar edilip yeniden düzenlenmesiyle meydana getirilmiştir. Münyetü'l-Fukuha'da açık isimleri verilen müellifler ve eserleri bu eserde rumuzlarıyla kaydedilmiş, rumuzlar alfabetik olarak eserin başında sıralanmıştır. Ulema arasında rivayetlerinin zayıflığıyla meşhurdur. Eser DİB İstanbul Müftülüğü, nr. 312'de ve nr.158'de kayıtlı olarak mevcuttur. Bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn,* II,1357; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim,* I,295; Leklenevî, *el-Favâidü'l-behiyye,* s. 212; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye,* II,166.

[518] Bk. Zâhidî, *Kunyetü'l-fetâvâ*, s. 109.

[519] O eser, Kâdîhan olarak bilinen Hanefî mezhebi âlimi ve fıkıhçısı Ebü'l-Mehasin Hasen b. Mansür b. Mahmud el-Özkendî el-Fergânî'nin (ö. 596/1196) "*Fetâvâ Kâdîhân* veya *Fetâva'l-Hâniyye"* olarak da zikredilen Fıkıh eseridir. Kısaca "*Fetâvâ*" olarak anılmıştır. Bu eserle meşhur olmuştur. Hanefi mezhebinin görüşleri esas alınıp yazılan meşhur, muteber, özlü ve güzel üslubuyla başka eserlerde de zikredilen fetva kitaplarından biridir. O, döneminin fukahasının zamanına göre düzenlenmiş en güvenilir ve itimat edilen eseridir. Ulema ve fıkıhçıların hüküm ve fetva verirken göz önünde bulundurdukları kitaptır. Fetva verme yöntemiyle kısa girişle başlayan ve klasik fıkıh kitaplarının sistemine göre düzenlenmiş ve sıkça karşılaşılan meseleler toplanmış, ihtiyaç duyulan konulara yer verilmiştir. Müteahhirun âlimlerden farklı fikirler nakil yapılmışsa bir iki tanesi söylenip en uygun görüşe işaret edilmiştir. Çeşitli baskıları arasında 4 cild olarak Kalkuta 1251-1835, Leknev 1293 gibi yerlerde, el- Fetava'l-Hindiyye'nin kenarında, el-Uşi'nin *el-Fetava's-Siraciye*'sinin kenarında basılmıştır. Eşref b. Yusuf b. İnal et-Tirazi, eseri *Mahkemetü's-Sultan Muhtasaru Fetâvâ Kâdıhan* ismiyle ihtisar etmiştir. Bk. Serkis, *Mucem,* II,1487-1488; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II,1227; İsmail Paşa, *İzahu'l-meknûn*, 4,444; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, I,151; Leknevî, *Fevâidu'l-behiyye*, s. 64-65; Zehebî; *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XV,386.

[520] Bk. Kâdîhan, *Fetâvâ Kâdîhan=Fetâva'l-Hâniyye*, III,248.

sözlerden dolayı haberdar eder ve onlardan helallik ister. Şayet onları bulmak mümkün olmazsa helalleşmek için onları bulmaya azmeder, helallik istediğinde haklarını helal ederlerse, üzerindeki bu haklar düşer. Bunlardan da aciz olursa, mesela gıybet ettiği ölmüşse veya gaibse Allah'tan tevbe ve istiğfar etmelidir. Ümit edilir ki Allah'ın lütfu ve kereminden ötürü hasımları ondan razı olur. Çünkü Allah; kerim, rauf ve rahimdir"[521] diye zikredilmiştir.

Ravzatü'l-Ulemâ'da[522] "Zina eden tevbe ederse Allah onun tevbesini kabul eder. Şayet gıybet eden birisi tevbe ettiği zaman ise, Allah onun tevbesini hasmını razı edinceye kadar tevbesini kabul etmez"[523] deniliyor.

Fakih Ebu Leys es-Semerkandî[524]: "Gıybet eden kişinin tevbesinin, helalleşme olmadan kabul olup olmayacağı konusunda insanlar münakaşa etmiştir. Bazıları tevbesinin caiz olacağını, bazı kimseler de caiz olmayacağını söylemiştir. Bize göre iki yön vardır: Birincisi, gıybet edenin gıybet ettiği sözler gıybetini yaptığı kişiye ulaşmışsa, onun tevbesi gıybetini ettiği kişiden helallik almaktır. İkincisi, eğer konuşulan sözler o kişiye ulaşmamış ise, Allah'a istiğfar ederek yalvarır ve bu hataya tekrar dönmemek üzere karar vermesi gerekir"[525] demiştir.

Ravzatü'l-ulemâ'da: "Ebu Muhammed'e, gıybet eden kişi, gıybet ettiği kişiye sözleri ulaşmadan önce tevbe ederse onun tevbesi fayda verir mi diye sordum. O da: tevbesi fayda verir dedi ve muhakkak o kişi, günah olarak kul hakkını ilgilendiren bir

---

[521] Bk. Ali el- Kârî, *Şerhu'l-Fıkhu'l-Ekber*, s. 266.

[522] "*Ravzatü'l-Ulemâ ve Nüzheti'l-Fudalâ*" ismiyle, Hanefi Fakihi Şeyh Hüseyin b. Yahya b. Ali el-Buhari ez-Zendevistî (ö. 382-400/992)'nin Hanefi fıkhı nazmıyla yazdığı fetvalardan oluşan eseridir. Müellif bu kitabını fıkıh ve akham olarak mesellerden hali olarak tasnif ettiğini sonra ikinci kez ihtiyaçlar ve dönemin şartları üzerine üzerine Allah'ın kitabı, Rasulünün haberlerini ve hikâyeler ekleyerek ekleyerek her babın başına beş ile on kadar mesele tasnif ettiğini söyler. Birçok babı vardır. Bu eseri Mevla Muhammed Üşi (ö. 1016) ihtisar etmiştir. Bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I,928; Ziriklî, *el-A'lâm,* V,31; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I,307.

[523] Bk. Zendevistî, *Ravzatü'l-Ulemâ ve Nüzheti'l-Fudalâ*, s. 230-231.

[524] Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim Ebü'l-Leys es-Semerkandî (ö. 373/983). Semerkand'lı Hanefi fakihidir. Aynı zamanda müfessir ve sufîdir. Lakabı İmâmu'l-Hüdâ'dır. Hanefi mezhebinin gelişimine katkıları olmuştur. Özellikle sözleri, vaazları ve eserleri sayesinde çok tanınmıştır. O'nun *Tenbîhü'l-gâfilîn* ve *Bustânü'l-ârifîn* isimli eserleri öne çıkmış olanlardır. Bk. İbn Kutluboğa, *Tacü't-terâcim*, s. 310; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye,* s.220; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye,* II,96; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II,490.

[525] Bk. Ebu'l-Leys es-Semerkandî, *Tenbîhu'l-gâfilîn*, I,166.

günah olmadan önce tevbe etmiştir dedi. Çünkü o sözler gıybet edilene ulaştığı zaman günah olur. Şayet tevbeden sonra gıybet edilene ulaşır mı diye sordum. O'da: tevbesi boşa çıkmaz. Umulurki Allah o ikisini de bağışlar. Gıybet edeni tevbesi için ve gıybet edilen kimseyi de kendisinin hakkına isabet eden meşakkatten dolayı bağışlar. Çünkü Allah kerimdir, tevbeyi kabul ettikten sonra reddetmek O'nun keremine yakışmaz. Belki her ikisinide affeder"[526] diye geçmiştir.

Veyahut bir kimse bir kişiye bühtan (iftira) attığı zaman, o attığı iftiralar o kişide yoksa bu gibi durumda üç yerde tevbeye ihtiyaç vardır: *Birincisi*, buhtanda bulunduğu topluluğun huzuruna dönerek, ben sizin yanınızda falanca hakkında şöyle şöyle söylemiştim; bilin ki, ben yalan söyledim, o sözler doğru değildir. *İkincisi*, iftira attığı kişiye giderek ve durumu kendisine anlatarak helallik alana kadar onun rızasını talep eder. *Üçüncüsü*, Allah'ın hukuku konusunda önceki kısımlarda geçtiği gibi tevbe etmesi gerekir. Günahlar arasında bühtandan daha büyük hiçbir şey yoktur. Kulun her durumda tevbe ile meşgul olması gerekir. Hadislerde bu durum varid olmuştur.[527]

Netekim Nebi Aleyhisselam şöyle buyurmuştur: "*Günde yüzyetmiş defa da olsa istiğfar etmekten geri durmayın.*"[528], "*Rabbinize tövbe edin. Şüphesizki ben her günde yüz defa tevbe ederim.*"[529], "*Günde yüz defa Allah'a istiğfar etmek kalbime yük olmaz*."[530] Bu hadis-i şerifte murad edilen, tehlikelerden korunmaktır. Zira kalb tehlikelerden, şehvetten, çeşitli şeylere meyletmekten ve onları istemekten uzak duramaz. Nitekim hz. Peygamber (s.a.v) bu tehlikelerden korunmak için Allah Teâla'dan yardım istemiştir.

Bilinmesi gerekli olan şeylerden olan saîd kişi hakkında ise, Allah'ın ilminde saîd olan kimse olarak kastedilir. Ve aynı şekilde şakî olan kimse için de böyledir. Saadet ve şekavete gelince bunlar, ezelde takdir olan manadır. Nitekim hz. Nebi Aleyhisselam şöyle

---

[526] Bk. Zendevisti, *Ravzatü'l-ulema ve Nüzheti'l-fudâla*, s. 233.

[527] Bk. Zendevisti, *a.g.e*, s. 235.

[528] Beyhakî, *el-Adab*, I,342, *Şuabü'l-îmân*, IX,308-VI,97; *es-Sünenü'l-Kübra*, X,317 ve *ed-Da'vati'l-Kebir*, I,238; Ebu Dâvud, *es-Sünen*, II,84; Taberânî, *ed-Dua*, I,507.

[529] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXX/224-226,XXXVII,473; İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, III,209; Ebu Dâvud, *es-Sünen*, 2/527.

[530] Taberânî, *Kitâbü'd-Duâ*, I,515; *el-Mucemu'l-Kebir*, I,302; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXIX,391; Müslîm, *el-Câmiu's-sahîh*, IV,2075; Beyhâki; el-*Âdab*, I,340, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VII,84 ve *Şuabü'l-îmân*, II,147, IX,249.

buyurmuştur: "*Saîd kişi, annesinin karnında said olandır. Şakî olan da, annesinin karnında şaki olandır.*"[531] Bu hadis-i şeriften murad; said kişi şimdiki halde saiddir, şaki olan kişi de şimdiki halde şakidir. Buradaki mana; saadet ve şekavet, değiştirilebilir demektir. Yani sonunda saîd kişi şakî olur, şakî de saîd olur. O sözdeki mana; said bazen şaki olur, şaki, bazen şaki olur. Şimdiki halde saadetle vasıflanan gelecekte bazen şaki olabilir. Bunun akside olabilir. Bu babdaki hilaf, lafzidir.

[531] Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, III,107 ve *el-Mu'cemü'l-kebir*, III,176, IX,100; Beyhakî, *el-İ'tikâd*, I,139 ve *Kitâbü'l-Kazâ ve'l-Kader*, I,156.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HAMÎDİYYE RİSÂLESİNİN İLMİ NEŞRİ

{هذه تقريظات أفاضل هذه الرسالة{

] فما كتبه السيد الحاج عمر فهمى رئيس أول محكمة تمييز[

قد تشرفت بمطالعة هذه الرسالة الشريفة فوجدتها أحسن ما كتب فى هذه المباحث اللطيفة فهى تدل على دقة قريحة مؤلفها و إستقامة ذهنه فالله دره و أحسانه أطال بقائه و متع المسملين ببركات فضائله و علمه آمين.

حرره الفقير السيد الحاج عمر فهمى رئيس أول محكمة تمييز المشرف برتبة صدر أناضولى.

}وما كتبه السيد جعفر ابن السيد إسمعيل المدنى البرزنجى مفتى الشافعية بالمدينة{

الحمد لله الذى أوجب على نفسه الرحمة لعباده وفق إرادته فى الأزل و مراده فضلا و كرما و استعطافا منه للمتولين عنه الى الإقبال عليه و اخبارا بأنه أكرم الاكرمين و أرحم الراحمين بعباده المنيبين اليه و وعد بقبول توبة من إليه تاب و أنابة من إليه قال جل و علا تنزيه الله عنه قطعا و حسبك فى هذا نص من لا ينطق عن الهوى [532]الهادى إلى سبيل الرشاد من ضل عن الطريق السوى و غوى حيث قال من وعده الله على عمل ثوابا فهو منجز له و من أوعده على عمل عقابا فهو بالخيار إن شاء عذبه و إن شاء غفر له. و الصلاة وهو الذى يقبل التوبة عن عباده [533]و لو كافرا تاب عن كفره و عناده فوعد الله لا يتخاف شرعا إذ الخلف فيه نقص يجب و السلام على سيدنا و مولانا و شفيعنا محمد أفضل من إلى ربه إقترب القائل فى قصة الأعرابى لا تضيق واسعا يا أخا

[532] ـ سورة النجم، ٥٣/٣.

[533]ـ سورة الشورى، ٢٥/٤٢.

العرب و على آله و أصحابه و تابعيه و أخزابه {أما بعد} فقد أطلعنى العلامة الورع التقي ألفهامة الرضى النقى صاحب التأليف العديدة و المباحث المحررة المفيده معدن البلاغة و الفصاحة حضرة ذى السماحة المعروف بجركشى شيحى زاده بسط الله له بساط العلم زاده مولانا السيد محمد توفيق أفندى ناظر مجلس المشايخ الممنوح المصدر برتبة صدر روم ايلى قاضى عسكر الراسخ على هذه الرسالة الشريفة و ألارجوزة المنيفة التى إعتنى بها موجب و رصعها و إقتطف نصوصها من معتبرات الكتب و رصفها فى معنى وجوب قبول التوبة على الله جزاه الله عنا خير او تولاه فوجدتها بعد أن طالعتها مؤسسة على قواعد الشرع الراصين و عقائد أولى التمكين من فحول العلماء الراسسخين الذين يقتدى بهم فى أمور الدين الجازمين بأن الله تعالى منجز وعده لا محاله و من نفى ذلك فقد هوى به الهوى فى مهاوى الضلاله لقد حوت مسائل تنشرح لها الصدور و تحل عقد الإشكال عن كل منفوث مصدور سلك فيها سلوك الإيجاز كاد أن يقال هذه من عجائب الأعجاز فياله من مؤلف قد أجاد فيما حرره و أفاد و ياله من ناصح نصوح ينادى بأن باب التوبة مفتوح و يعظ المؤمنين بأن لال تنسوا آيتى لا تقنطوا [534]أو لا تيأسوا[535]

.كتبه الراجي المنجي رحمة ربه المنجي السيد جعفر ابن إسماعيل المدني البرز نجي مفتى الشافعية بمدينة خير البرية عليه ألف صلاة و تحية.

{و ما كتبه الفاضل مصطفى وهبي}

الحمد لله لذي وعد قبول توبة عبده إذا تاب لا سيما و يفرح بتوبته كما ورد عن سيد الأحباب و الصلاة و السلام على سيدنا محمد و الآل و الاصحاب {و بعد} فهذه رسالة نفيسة ينشرح بمطالعتها صدر اللبيب إذ هى موافقة للكتب المعتبرة فى حسن الإفادة و للترتيب يقبلها قبولا حسنا كل من تحلى بحلية الإنصاف و تجنب عن طريق العناد و الإعتساف فالله در مؤلفها التحرير حيث ألفها تأليفا حسنا ينتفع بها الطالب ولا يستغنى عنها المنتهى الفاضل الراغب جعل الله سعيه مشكورا و عمره موفورا آمين. كتبه الفقير إلى الأمر به الغني معلم مجله رد مكتب نواب مصطفى وهبي.

---

[534] ـ سورو الزمر، ٥٣/٣٩

[535] سورة يوسف، ٨٧/١٢

{و ما كتبه الفاضل الشيخ عمر صبرى{

{بسم الله الرحمن الرحيم}

حمد المن رفع شأن الصالحين بالتوبة و جعل لهم درجات و محاذنوب المذنبين بسبها و بدل سيآتهم حسنات كما ورد فى الآيات المحكمات و نطق به شفيع العصاة فى يوم العرصات و صلاة و سلاما على من هو أشرف الموجودات و أكمل المخلوقات و على آله و أصحابه الذين لم يتخلفوا عن رسول الله حتى في الشدائد و الغزوات {أما بعد} فإن أمر التوبة من أعاظم أمور الدين و أجل المقاصد لدى سيد المرسلين فيجب على كل من يحب و يأمل وراثته صلى الله عليه و سلم أن يجتهد فى ترغيب الناس إليها و تبليغ المواعيد التى وردت فى حقها و أن يطالع و يدرس الرسالة التى أخذها و إستخرجها من عمدة تفاسير الآيات و الأحاديث الراسخ ذو الفكر الشامخ و الرأى الشاذخ مولانا ناظر المشايخ نفعنا الله تعالى ببقاء ذاته العلمية و آثاره العلمية فأنى طالعتها على سبيل التبرك و الافتخار لعمرى وجدتها روضة الأثمار و حديقة الأنوار و جنة مملوءة من الأزهار واصلة أعلى مراتب التحقيق بالغة أقصى مدارج التدقيق أدامه الله المولى و هو ولىّ التوفيق نعم المولى و نعم الرفيق في 17 أربيع الآخر سنة 1310.

الداعى المأذون بالتدريس العام بمدينة السلام عمر صبرى.

{الرسالة الحمدية}

فى معنى وجوب قبول التوبة على الله تعالى تأليف العلامة النحرير و الجهبذ الشهير صاحب السماحة مولانا السيد محمد توفيق أفندي المعروف بجركشي زاده شيخى زاده حفظه الله و نفع به آمين.

بسم الله الرحمن الرحيم

و الصلاة و السلام على من هو [536]الحمد الله الذى هدانا لهذا و ما كنا لنهتدى لولا أن هدانا الله اوّل خلق الله وخاتم رسول الله وعلى سائر الأنبياء و المرسلين و على آلهم و أصحابهم أجمعين أما قط أو سعيد فأعلم أن المكلّف إما شقي و إما سعيد مذنب مات غير تاب أو سعيد لم يذنب بعد مذنب مات تائبا أما الشقي فهو مخلد فى النار قطعا بالنص القاطع و بإجماع الصحابة و السلف إن الكفر مذهب يعتقد للأبد فعلى ذلك " :[538]فى التوحيد [537]أبو منصور الماتريدى قال الشيخ عقوبته أن يخلد فى النار و سائر الكبائر لا تفعل للأبد بل فى بعض الأوقات عند غلبة الشهوات و أما المذنب .[539]"فعلى ذلك عقوبتها فى بعض الحالات إن لم يعف عنه ولم تتداركه الشفاعات الذي مات غير تائب سواء كان الذنب صغيرة أو كبيرة فأمره مفوّض إلى الله تعالى قال فى السعيد و ما كان من السيئات دون الشرك و الكفر و لم يتب عنها حين مات مؤمنا فإنه " :[540]الفقه الأكبر فى قال [541]"فى مشيئة الله تعالى إن شاء عذب و إن شاء عفي عنه و لم يعذبه بالنار أبدا

---

[536] سورة الأعراف، ٤٣/٧.

[537]- هو محمد بن محمود أبو منصور الماتريدي (مت. ٣٣٣هـ/٩٤٤م). أصله من ماترید محلة بسمرقند في بلاد ماوراء النهر. إمام الهدي، إمام المتكلمين، مصحح عقائد المسلمين، رئيس أهل السنة و الجماعة في علم الكلام. كان إماما في الفقه و العقيدة و كانت بلاد ماوراء النهر أحنافا. هو الذي نظم أفكار أبي حنيفة الكلامية على نسق مذهب كلامي. الجناح الثاني لمذهب أهل السنة. هذا المذهب الوجود و الإستمرار ألى يومنا لهذا. مات بسمرقند. له كتاب التوحيد، تأويلات القرآن. أنظر: (الأعلام للزركلي، ١٩/٧)، (تاج التراجم لإبن قطلوبغا،٢٤٩/١)،(مفتاح السعادة لطشكوبري زاده،٨٦/٢)، (كشف الظنون لحاجي خليفة،٢٦٢/١)، (الفوائد البهية للكنوي،١٩٥)، (هدية العارفين لإسماعيل باشا، ٣٦/٢)، (الجواهر المضية للقرشي، ١٣٠/٢).

[538]- و هي كتاب التوحيد و إثبات الصفات في الكلام لأبي منصور محمد بن محمد الماتريدي. و هو على أجزاء. أنظر: (كشف الظنون لحاجي خليفة، ١٤٠٦/٢)؛ (هدية العارفين لإسماعيل باشا، ٣٦/٢).

[539]- وردت هذه العبارة في كتاب التوحيد للماتريدي، ٣٦٢/١، كذا: " ثم الوجه الآخر من طريق الإعتبار أن الكفر مذهب يعقد و المذاهب تعقد للأبد فعلى ذلك عقوبته؛ و سائر الكبائر تفعل للأوقات و هو عند غلبة الشهوات لا للأبد فعلى ذلك عقوبتها و لا قوة إلا بالله"

[540]- هي الفقه الأكبر في الكلام أو في رسالة العقائد للإمام الأعظم أبي حنيفة النعمان بن ثابت الكوفي (مت ١٥٠هـ/٧٦٧م). الموضوع في علم الكلام. فشرحه غير واحد من قضلاء منهم. روى عنه أبو مطيع و حماد. أنظر: (كشف الظنون، ١١٥١/٢- ١٢٨٧)؛ (الفهرست، ابن النديم، ٢٥١)، (الأعلام للزركلي، ٣٦/٨)، (تاريخ بغداد للخطيب البعدادي، ٣٢٥/١٣)، (الفكر السامي للحجوي، ٤٠٩/٤).

[541] - وردت هذه العبارة في فقه الأكبر لإمام الأعظام أبي حنيفة تأليف و ترجم: مصطفى أوز،٧٤، كذا: "و ما كان من السيأت دون الشرك و الكفر و لم يتب عنها صاحبها حتى مات مؤمنا فإنه في مشيئة الله تعالى، إن شاء عذبه بالنار، و إن شاء عفا عنه و لم يعذبه بالنار أصلا."

أى لا يقطع له بعفو و لا عقاب [543]"و من ميت و لم يتب من ذنبه فأمره مفوّض لربه":[542]الجوهرة [546]شرح الفقه الأكبر فى [545]علي القارى و قال [544]شرح مقاصد انتهى بل إحتمال العفو مرجوح إِنَّ اللهَ لاَ يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَ} :صاحب المعصية تحت المشيئة عند أهل السنة لقوله تعالى": يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ} :أى من غير توبة و إلا فهو سبحانه و تعالى [547]{ُيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَالِكَ لِمَنْ يَشَاء شرح فى [550]التفتازانِي و ما قال [549].الشرك و غيره بمقتضي وعده و إخباره و يغفر بها [548]{ِعِبَادِه

---

[542]- هي جوهرة التوحيد للشيخ إبراهيم بن إبراهيم اللقاني المالكي (مت. ١٠٤١هـ/١٦٣٢م). منظومة في الكلام. و له عليها ثلاثة شروح: صغير، وسط، كبير. إسم المطوسط: (تلخيص التجريد لعمدة المريد) ثم شرحها ولده: عبد السلام (مت. ١٠٧٨). أيضا في أورق قليلة سماه: (إرشاد المريد) فصيح أخرجه و تناوله بعض طلبة التكرور؛ فبادر إلى شرح وسط سماه: (إتحاف المريد). حاشية على إتحاف المريد للامير الكبير. طبعت بولاق ١٢٤١ معها شروح مط الميمنية ١٣٠٩ وغير ذلك. أنظر: (كشف الظنون، لحاجي خليفة، ٦٢٠/١)، (معجم المطبعات، لسركيس، ١٥٩٢/٢)، (الأعلام، لزركلي، ٢٨/١).

[543]-وردت هذه العبارة في إتحاف المريد لشرح جوهرة التوحيد لشيخ عبد السلام بن إبراهيم، اللقاني المالكي، تأليف و مترجم: علي نار، في المسمى عقائد رسائل، ٧٦ ، كذا: " - و من يمت من لم يتب من ذنبه - فأمره مفوّض لربه"

[544]- و هو كتاب شرح المقاصد أو شرح المقاصد الطالبين في علم أصول الدين أو شرح مقاصد الطالبين متن المقاصد أو مقاصد الطالبين في أصول الدين أو مقاصد الطالبين في علم أصول الدين أو مقاصد الطالبين في الكلام أو المقاصد في علم الكلام. لإمام العلامة سعد الدين مسعود بن عمر التفتازاني، (مت. ١٣٩٠/٧٩١م). و له عليه شرح جامع و قد أورد في شرحه مغلطة. و قد شرحها الفضلاء و عليه حاشية. طبع الشرح في الأستانة ١٢٧٧جزء ٢ و بهامشها متن مقاصد الطالبين في سنة ١٣٠٥ جزء ١. فرغ من تأليف ٧٨٤هـ. بسمرقند. أنظر: (كشف الظنون لحاجي خليفة، ١٧٨٠/٢)؛ (الأعلام للزركلي، ٢١٩/٧)، (معجم المطبعات لسركيس، ٦٣٨/٢)؛ (هدية العارفين لإسماعيل باشا، ٤٣٠/٢)؛ (مفتاح السعادة لطاش كبري زاده، ١٩٢/١)؛ (البدر الطالع للشوكاني، ٣٠٣/٢-٣٠٤)؛ (البغية الوعاة للسيوطي، ٢٨٥/٢)، (شذرات الذهب، لإبن العماد، ٥٤٧/٨- ٥٤٨).

[545] - هوالشيخ الملا علي القاري، علي بن سلطان محمد، نور الدين الملا الهروي القاري (مت. ١٠١٤هـ/١٦٠٥م). المعروف القاري واشتهر ذكره. ولد في الهراة، سكن مكة و توفى بها. أخذ كابن حجر الهيثمي. فقيه حنفي، من صدور العلم عصره. عالم مشارك في أنواع من العلوم. فرد عصره الباهر السمت في التحقيق و تنقيح العبارة. كان يكتب في كل عام مصحفا و عليه من القرآات و التفسير. وصفه الجامع للعلوم النقلية و العقلية و المتضلع من السنة أحد جماهير و إعترض على الإمام مالك، فإن المجتهد شأنه. و صنف كتبا كثيرة منها: المرقاة على شرح المشكاة المصابح في الحديث، و شرح الفقه الأكبر في الكلام و غير ذلك. أنظر: (البدر الطالع للشوكاني،٤٤٥/١-٤٤٦)؛ (الأعلام للزركلي، ١٢/٥-١٣)، (هدية العارفين لإسماعيل باشا، ٧٥١/١-٧٥٣)، (خلاصة الأثر للمحبي،١٨٥/٣-١٨٦)، (معجم المطبعات لسركيس، ١٧٩١/٢- ١٧٩٢)، (معجم المؤلفين لكحالة، ١٠٠/٧)، (الفوائد البهية للكنوي، ٨).

[546] - هي شرح كتاب الفقه الأكبر أو مسمى منح الروض الأزهر في شرح الفقه الأكبر المنسوب إلى الإمام أبي حنيفة لإمام ملا علي القاري في الكلام. مشهورة أعرف. طبع دهلي ١٨٩٠، مصر ١٣٢٣، ١٣٢٧، أستانة. أنظر: (الأعلام للزركلي، ١٣/٥)؛ (الفوائد البهية للكنوي، ٨)، (خلاصة الأثر للمحبي، ١٨٥/٣)، (هدية العارفين لإسماعيل باشا، ٧٥٣/١)،(معجم المطبعات لسركيس، ١٧٩٤/٢).

[547] - سورة النساء، ٤٨/٤، ١١٦.

[548]- سورة التوبة، ١٠٤/٩؛ - سورة الشورى، ٢٥/٤٢.

[549] - وردت هذه العبارة في شرح الفقه الأكبر لعلي القاري على الإمام الأعظام أبي حنيفة، ١٢٥، كذا: " و ذلك لأن صاحب المعصية تحت المشيئة عند أهل السنة و الجماعة لقوله تعالى: {إِنَّ الله لاَ يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَ يَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءَ}. من غير توبة و إلا فهو سبحانه يقبل التوبة عن عباده و يغفر بها الشرك و غيره بمقتضي وعده و إخباره خلافا للمعتزلة حيث يقولون: يجب على الله تعالى عقاب العاصي و ثواب المطيع و قبول التوبة و أمثاله."

[550] - هو سعد الدين مسعود بن عمر بن عبد الله الهروي الخراساني التفتازاني (ت.٧٩٢هـ/١٣٩٠م). الشهير التفتازاني. نسبة إلى تفتازان بلدة بخراسان ولد فيها مات بسمرقند. لقب سعد الدين. العلامة الفقيه الأديب الحنفي أو الشافعي. الإمام كبير صاحب التصانيف المشهورة. و أخذ عن قطب و العضد. كان لسانه لكنة. فاق في النحو و الصرف و المنطق و المعاني و البيان و الأصول و التفسير و الكلام و كثير من العلوم. و تقدم في الفنون. و اشتهر ذكره و طار صيته و انتفع الناس بتصانيفه. السيد شريف و بينه في مجلس تيمور من المباحثة. و كلاهما من الفضلاء في وري تضرب بهما الامثال. من تصانيفه: شرح العقائد و المقاصد في الكلام، المفتاح و التلويخ في أصول الفقه. أنظر: (مفتاح السعادة لطاشكوبري زاده، ١٩٠/١-١٩١)، (البدر الطالع لشوكاني، ٣٠٣/٢-٣٠٤)، (بغية الوعاد لجلال الدين السيوطي،٢٨٥/٢)، (طبقات المفسرين للداوودي، ٣١٩/٢)، (هدية العرفين لإسماعيل باشا، ٤٢٩/٢-٤٣٠)، (الأعلام للززركلي، ٢١٩/٧)، (الفوائد البهية للكنوي، ١٣٤-١٣٦)، (شذرات الذهب لإبن العماد، ٥٤٧/٨- ٥٤٨).

من الصغائر والكبائر مع التوبة و [552]{ُعند قوله: {و يَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاء" : [551]العقائد ففيه أن قوله مع التوبة سهو قلم ليس فى محله من جهتين حيث [553]".بدونها خلافا للمعتزلة خالف الطائفتين لأن المشيئة بدون التوبة محل خلاف للمعتزلة و أما فيها فلا خلاف فى المسئلة كما صح حديث [554]"فإنهم أجمعوا على أن لا عذاب على التوبة" :شرح المقاصد كما صرح به فى [556]{ِوَ هُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبادِه} :و قوله تعالى [555]{ُالتَّائِبُ مِنَ الذَّنْبِ كَمَنْ لاَ ذَنْبَ لَه} ألثاني الآيات الدآلة عليه أى على العفو عن الكبيرة قبل التوبة ": [558]فى المواقف قال [557]."إنتهى فإن ما عدا الشرك " :[561]السيد قال [560]"{ُوَ يَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاء}: [559]"نحو قوله تعالى

---

[551] ـ هي شرح العقائد النسفية لسعد الدين مسعود بن عمر التفتازاني (مت.٧٩١هـ/١٣٩٠م) في الكلام، فمن أجمل الشروح و أشهرها و فرغ منه ٧٦٨ على متن النسفية، كتاب العقائد النسفية أو عقائد النسفي وهو الشيخ نجم الدين أبو حفص عمر بن محمد النسفي (ت. ٥٣٧هـ/١١٤٢م). و هو متن متين، كتاب العقائد مشهور و عليها شروح، إعتنى عليه جماعة من الفضلاء، إن المختصر المسمى بالعقائد. أنظر: (كشف الظنون لحاجي خليفة، ١١٤٥/٢)، (هدية العارفين لإسماعيل باشا، ٤٣٠/٢)، (البدر الطالع للشوكاني، ٣٠٤/٢)، (الأعلام للزركلي، ٢١٩/٧)، (شذرات الذهب لإبن العماد، ٢٧٧/١، ٥٤٨/٨)، (شروح و حواشي العقائد النسفية، المحقق أحمد فريد المزيدي، ٢٧/٥، ٤٣).

[552]ـ سورة النساء، ٤٨/٤، ١١٦

[553] ـ وردت مثل هذه العبارة في شرح العقائد النسفية للتفتازاني، ١٤٢، كذا: "{و يغفرما دون ذلك لمن يشاء} من الصغائر و الكبائر مع التوبة أو بدونها خلافا للمعتزلة."

[554]ـ وردت هذه العبارة في شرح المقاصد للتفتازاني، ١٤٨/٥، مثل: "(إتفقت الأمة على العفوعن الصغائر مطلقا،و عن الكبائر بعد التوبة، و على أنه لا عفو عن الكفر على إختلاف في الجواز عقلا، وإختلفوا في العفو عن الكبائر بدون التوبة، فجوزوه إصحابنا بل أثبتوه، و منعه المعتزلة سمعا، و إن جازعقلا عند الأكثرين منهم. لنا على الجواز أن العقاب حقه. فله إسقاط.و على الوقوع النصوص الناطقة."

[555]ـ أخرجه علي بن الجعد، في مسند ابن الجعد،٢٦٦/١؛ ابن ماجه، في سنن، ١٤١٩/٢؛ الطبراني؛ في المعجم الكبير، ١٥٠/١٠، و في الدعاء، ١/ ٥١٠؛ اللاكائي، في شرح أصول إعتقاد أهل السنة، ١١٢١/٦؛ أبو نعيم الأصبهاني، في حلية الأولياء، ٢١٠/٤، ٣١٨، ٧٧/٨؛ القضاعي، في مسند الشهاب،٩٧/١؛ البيهقي؛ في السنن الكبرى، ٢٥٩/١٠ـ ٢٦٠، و في شعب الإيمان، ٢٦٢/٩، ٣٧٠؛ البغوي، في شرح السنة، ٨١/٥. قال البيهقي: هذا إسناد فيه ضعف و روي من وجه آخر ضعف. أنظر: البيهقي في سنن الكبرى ، ٢٦٠/١٠؛ و قال السخاوي في المقاصد الحسنة: ابن ماجه، و الطبراني، و البيهقي من طريق أبي عبيدة بن عبد الله بن مسعود عن أبيه، رفعه بهذا، و رجاله ثقات، بل حسن شيخنا يعني لشواهده، و إلا فأبو عبيدة جزم غير واحد، بأنه لم يسمع من أبيه، و من شواهده ما أخرجه البيهقي عن الخولاني و عن ابن عباس، ٢٤٩/١؛ قال الهيثمي في مجمع الزوائد : رجاله الصحيح، ٢٠٠/١٠؛ و قال المنذري في الترغيب و الترهيب: رواة الطبراني رواة الصحيح، ٤٨/٤؛ و قال المناوي في فيض القدير: قال ابن حجر حسن، ٢٧٦/٣؛ قال الألباني في صحيح الجامع: حسن، ٥٧٨/١.

[556]ـ سورة الشورى، ٢٥/٤٢.

[557] ـ وردت هذه العبارة في شرح الفقه الأكبر لعلي القاري على الإمام الأعظم أبي حنيفة، ١٢٦، كذا: " ففيه أن قوله مع التوبة سهو قلم ليس في محله من جهتين حيث خالف الطائفتين لأن المشيئة بدون التوبة محل خلافا للمعتزلة، و أما معها فلا خلاف في المسألة كما صرح في شرح المقاصد بأنهم أجمعوا على أن لا عذاب على التائب كما صح في حديث التائب من الذنب كمن لا ذنب له، و كقوله تعالى: {و هوالذي يقبل التوبة عن عباده}."

[558] ـ هي المواقف في علم الكلام أو المواقف للعلامة عبد الرحمن بن أحمد بن الغفار القاضي عضد الدين الإيجي (ت ٧٥٦هـ/١٣٥٥م). وهو كتاب جليل القدير، رفيع الشأن. إعتنى به الفضلاء. شرحه كثير. شرحه للسيد الشريف، طبع مع شرح المواقف. أنظر: (معجم المؤلفين لكحالة، ١١٩/٥)، (هدية العارفين لإسماعيل باشا، ٥٢٧/١)، (شذرات الذهب لإبن العماد، ٢٩٨/٨)، (معجم المطبعات لسركيس، ٦٨٠/٢)، (كشف الظنون لحاجي خليفة، ١٨٩٣/٢).

[559] ـ وردت هذه العبارة في المواقف في (شرح المواقف) للجرجاني، مترجم: عمر توركر، ٥٩٣/٣، كذا: " الثاني الآيات الدالة عليه أى على العفو عن الكبيرة قبل التوبة"

[560] ـ سورة النساء، ٤٨/٤، ١١٦.

[561]ـ هو علي بن محمد بن علي المعروف السيد الشريف الجرجاني (ت. ٨١٦هـ/١٤١٣م). ولد فيي جرجان. درس و توفي في شيراز. كان أشعريا في الأصول حنفيا في الفروع. صار إماما في جميع العلوم العقلية و غيرها. كان حجة في العلوم العقلية. متفردا بها مصنفا في جميع

داخل فيه ولا يمكن التقييد بالتوبة لأن الكفر مغفور معها فيلزم تساوى ما نفى عنه الغفران و ما و العفو " :[563]العضد و قال [562].ثبت له و ذالك مما لا يليق بكلام عاقل فضلا عن كلام لله تعالى أنْ ُلاَ يَغْفِر َإنَّ الله} :لقوله تعالى": [565]الجلال قال [564]".عن الصغائر و الكبائر بلا توبة جائز و ليس المراد بعد التوبة لأن الكفر بعد التوبة أيضا [566]"{ُيُشْرَكَ بِهِ وَ يَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاء قوله لأن الكفر أيضا":[568]الكلنبوى قال [567]."كذلك فيلزم تساوى ما نفي عنه الغفران ما أثبت له كذلك أى مغفور بعد التوبة فيلزم تساوى ما نفى عنه الغفران و ما أثبت له في جواز المغفرة بعد التوبة فلو حمل النفى و الإثبات على معنى إنه تعالى لاَ يَغْفِرُ أنْ يُشْرَكَ بِهِ إن تاب و يغفر ما دون ذلك إن تاب أيضا يلزم أن لا يغفر الشرك بعد التوبة و ذلك ظاهر الفساد فلا بد أن يحملا على معنى إن لم يتب يغفر ما دون ذلك إن لم يتب أيضا و أما حمل عدم ِأنه تعالى لاَ يَغْفِرُ أنْ يُشْرَكَ بِه المغفرة على المقيد بعدم التوبة والمغفرة على المقيد بالتوبة و الاخلال بنظم إذ يجب الإتحاد فيما

أنواعها مبتحرا في دقيقها و جليلها و طار صيته في الآفاق و انتفع الناس بمصنفاته في جميع البلاد و هي مشهورة في كل فن يحتج بها أكابر العلماء و ينقلون و يوردون و يصدرون عنها. كان عالم الشرق علامة دهره. و كثرت أتباعه و طلبته و اشتهر ذكره و بعد صيته. فارس في البحث و الجدل. فيلسوف من كبار العلماء بالعربية. كانت بينه و بين التفتازاني مباحث و محاورات في مجلس تمرلنك. جعلوه هو و السعد حجة في علومهما. فمن مصنفاته نافعة كثيرة: المشهورة شرح المواقف وحواشي الأصفهاني للتجريد للنصير الطوسي و غير ذلك. أنظر: (الفوائد البهية للكنوي، ١٢٥ـ ١٣٤)، (الضوء اللامع لسخاوي، ٣٢٨/٥)، (معجم المطبعات لسركيس، ٦٧٨/٢ـ ٦٧٩)، (الأعلام للزركلي، ٧/٥)، (البدر الطالع للشوكاني، ٤٨٨/١)، (مفتاح السعادة لطاشكوبري زاده، ١٩٢/١).

[562] ـ وردت هذه العبارة في شرح المواقف للجرجاني، مترجم عمر تورکر، ٥٩٣/٣، كذا: " فإن ماعدا الشرك داخل فيه و لا يمكن التقييد بالتوبة لأن الكفر مغفور معها فيلزم تساوي ما نفي عنه الغفران و ما أثبت له و ذلك مما لا يليق بكلام عاقل فضلا عن كلام الله تعالى"

[563] ـ هي العقائد العضدية للقاضي عضد الدين عبد الرحمن بن أحمد اللإيجي (ت. ٧٥٦هـ/١٣٥٥م). مشهور وهي: مختصرة مفيدة في الكلام. و إعتنى عليه الفضلاء.على شرحه كثير. إن العقائد العضدية لم تدع قائدة من أصول العقائد الدينية إلا و أتت عليها. ضمن مجموع من مهمات الفنون. أنظر: (كشف الظنون لحاجي خليفة، ١١٤٤/٢)، (هدية العارفين لإسماعيل باشا، ٥٢٧/١)، (معجم المطبعات لسركيس، ١٣٣٢/٢).

[564] ـ وردت هذه العبارة في شرح العقائد العضدية لجلال الدين الدواني، تأليف و مترجم: مصطفى عقمان، ١٢٠، كذا: "(و العفو عن الصغائر و الكبائر بلا توبة) (جائزا)"

[565]ـ هو جلال الدين محمد بن أسعد بن محمد الصديقي الدواني (ت. ٩٠٨هـ/١٥٠٢). نسبة إلى ولد دوان قرية بلاد كازرون من إعمال شيراز الفقيه الشافعي. متكلم الأشعرية. عالم العجم بأرض فارس. قاض شيراز و مفتيها، سكن شيراز وتوفي بها. و إمام المعقولات و فاق في جميع العلوم لا سيما العقلية. باحث، يعد من الفلاسفة. له شهرة كبيرة وصيت عظيم و تكاثر تلامذته. له مصنفات كثيرة مقبولة منها شرح على العقائد العضدية مشهور و شرح تهذيب المنطق و الكلام، حاشية على شرح القوشجي لتجريد الكلام و غير ذلك. أنظر: (كشف الظنون لحاجي خليفة، ١١٤٤/٢)، (البدر الطالع للشوكاني، ١٢٩/٢)،(هدية العارفين لإسماعيل باشا، ٢٢٤/٢)، (الأعلام لزركلي، ٣٢/٦).

[566]ـ سورة النساء، ٤٨/٤، ١١٦.

[567] ـ وردت هذه العبارة قي شرح العقائد العضدية للجلال الدين الدواني، تأليف و مترجم: مصطفى أقمان، ١٢٠ "(جائز): لقوله تعالى: "إن الله لا يغفر أن يشرك به و يغفر ما دون ذلك لمن يشاء" و ليس المراد بعد التوبة، لأن الكفر بعد التوبة أيضا كذلك، فيلزم تساوي ما نفي عنه الغفران، و ما أثبت له."

[568]ـ هو إسماعيل بن مصطفى أبو الفتح الكلنبوي (ت. ١٢٠٥هـ/١٧٩١م) الرومي الحنفي، و يعرف شيح زاده. إشتهر بالريضات و المنطق. عالم بالمنطق و آداب البحث و المناظرة. قاض حنفي عثماني ببلدة يكي شهر. نسبته إلى بلدة كلنبة من ولاية آيدين. من آثاره: حاشية على شرح الدواني للعقائد العضدية، البرهان رسالة في المنطق و غير ذلك. أنظر: (هدية العارفين لإسماعيل باشا، ٢٢٢/١)، (الأعلام للزركلي، ٣٢٧/١)، (معجم المؤلفين لكحالة، ٢٩٦/٢).

تفسير [570]وكذا في [569]بين النفى و الإثبات و الإختلاف لا يليق بكالم عاقل فضلا عن كلامه تعالى و أما السعيد الذى لم يذنب قط فلا يعذب و لا يعاقب قطعا. قال [572]و أبي السعود [571]الرازى أن الله تعالى يجازي " :[575]أبي حنيفة رحمه الله عن روى [574]حاشية شرح العقائد فى [573]الكستلى

---

[569] - وردت هذه العبارة في حاشية الكلنبوى على الجلال على العقائد العضدية، ٥١٤، كذا: " (قوله تعالى لأن الكفر أيضا كذلك) أى ما نفي عنه الغفران و ما أثبت له في جواز المغفرة بعد التوبة فلو حمل النفى و الإثبات على معنى أنه تعالى لا يغفر أن يشرك به إن تاب و يغفر ما دون ذلك إن تاب أيضا يلزم أن لا يغفر الشرك بعد التوبة و ذلك ظاهر الفساد فلا بد أن يحملا على معنى أنه تعالى لا يغفر أن يشرك به إن لم يتب و يغفر ما دون ذلك إن لم يتب أيضا و أما حمل عدم المغفرة على المقيد بعدم التوبة و مغفرة على المقيد بالتوبة فإحلال بالنظم إذ يجب الإتحاد فيما بين النفي و الإثبات و الإختلاف لا يليق بكلام عاقل فضلا عن كلامه تعالى"

[570]- وردت هذه العبارة في تفسير الكبير (مفاتح الغيب) لفخر الدين الرازي، ٩٨/١٠: فإذا كان قوله: إن الله لا يغفر الشرك هو أنه لا يغفره على سبيل التفضل، وجب أن يكون قوله: و يغفر ما دون ذلك هو أن يغفره على سبيل التفضل، حتى يكون النفي و الإثبات متواردين على معنى واحد."؛ - وردت هذه العبارة في إرشاد العقل السليم لأبي السعود، ١٨٧/٢، كذا: " والثاني عمن تاب فقد ضل سواء الصواب كيف لا و إن مساق النظم الكريم لإظهار كمال عظم جريمة الكفر و امتيازه عن سائر المعاصي ببيان إستحالة مغفرته و جواز مغفرتها فلو كان الجواز على تقدير التوبة لم يظهربينهما فرق للإجماع على مغفرتهما بالتوبة و لم يحصل ما هو المقصود من الزجر البليغ عن الكفر و الطغيان و الحمل على التوبة و الإيمان"

[571]- هي مفاتيح الغيب هو المعروف المسمى بالتفسير الكبير للإمام فخر الدين محمد بن عمر بن الحسين الرازي (مت. ٦٠٦هـ/١٢١٠م). في مجلدات كبار و هو مطبوع و متداول بين أهل العلم. ليحظى بمشهورة واسعة بين العلماء.و ذلك لأنه يمتاز عن يره من كتب الفسير. و قد صرح في مقدمة نهاية العقول. و المرتب على أبواب و تقاسيم. يريد الفاتحة أن يستنبط من فوائدها و نفائسها فاستبعد هذا بعض الحساد فشرعت. ذكرها في موضع كثيرة، فيه كل شئ إلا التفسير. إهتمامه ببيان المناسبات بين آيات القرآن و سوره موقوفه من علوم الفقه و الأصول و النحو و البلاغة. موقوفه من المعتزلة بذكر أقوالهم و الرد عليهم .إنه كسنّي يرى ما يراه أهل السنة. يعتقد بكل ما يقررون من مسائل علم الكلام. و يعرض كثيرا لأقوال الفلاسفة بالرد و التنقيد. إهتمامه بالعلوم رياضية و الفلسفة. يورد شبه المخالفين في المذهب و الدين على غاية ما يكون من التحقيق ثم يورد أهل السنة و الحق. كان يعاب بإيراد الشبهة الشديدة و يقصر في حلها. بكثرة الإستنباطات و الإستطرادات. أشبه ما يكون بموسوعة في علم الكلام و في علوم الكون و الطبيعة. اختصره برهان الدين النسفي (مت. ٦٨٧هـ) سماه الواضح. أنظر: (كشف الظنون لحاجي خليفة، ١٧٥٦/٢)، (طبقات الشافية الكبرى للسبكي، ٣٤٤/١)، (التفسير و المفسرين لحسين الذهبي، ٢٠٦/١- ٢١٠)، (لسان الميزان لإبن حجر العسقلاني، ٤٢٧/٤).

[572]- هي إرشاد العقل السليم، إلى مزايا الكتاب الكريم لشيخ الإسلام و مفتي الأنام أبي السعود بن محمد العمادي (مت. ٩٨٢هـ/١٥٧٤م). في تفسير القرآن على مذهب النعمان. يعتمد قي تفسيره على الكشاف و البيضاوي و غيرهما ممن تقدم. وغير أنه لم يغتر بما جاء في الكشاف من الإعتزال. فاشتهر صيته و انتشر نسخه في الأقطار و وقع التلقي بالقبول من الفحول و الكبار لحسن سبكه و لطف تعبيره. من المعلوم أن تفسير أحد سواه بعد الكشاف و القاضي لم يبلغ إلى ما بلغ من رتبته الإعتبار و الإشتهار. أن غاية في بابه و نهاية في حسن الصوغ و جمال التعبير كشف فيه صاحبه عن أسرار البلاغة القرآنية بما لم يسبقه أحد إليه. أرسله إلى سلطان سليمان خن. فرغ سنة ٩٧٣ جزء ٢ بولاق ١٢٧٥، ١٢٨٥ و طبع بهامشها مفاتيح الغيب. و غير ذلك. أنظر: (كشف الظنون لحاجي خليفة، ٦٥/١)، (التفسير و المفسرون لحسين الذهبي، ٢٤٥/١- ٢٥٠)، (معجم المطبعات لسركيس، ٣١٥/١)، (الشقائق النعمانية لطاشكوبر زاده، ٤٤٤/١- ٤٤٥)، (الفوائد البهية للكنوي، ٨٢).

[573]- و هو الكستلي، مصلح الدين مصطفى بن محمد القسطلاني، الرومي، الحنفي و يعرف بكستلى (مت. ٩٠١هـ/١٤٦٠م). من القضاة و المدرسين. قرأ على مولي الروم، و خدم المولي خضربك، و درس في بعض المدارس ثم ولي قضاء بروسة، أدرنة، القسطنطينية، فقضاء العسكر. من آثاره رسالة في سبع اشكالات من المواقف في علم الكلام للإيجي، حاشية على شرح العقائد النسفى للتفتازاني، و غير ذلك. أنظر: (هدية العارفين لإسماعيل باشا، ٤٣٣/٢)، (الكواكب السائرة للغزي،٣٠٦/١-٣٠٧)، (شذرات الذهب لإبن العماد، ١٨/١٠- ١٩)، (كشف الظنون لحاجي خليفة، ١١٤٥/٢)، (معجم المؤلفين لكحالة، ٢٨٢/١٢).

[574]- هي حاشية بكستلي على شرح العقائد النسفي للتفتازاني و هي لمصلح الدين مصطفى بن محمد الكستلي (ت. ٩٠١هـ/١٤٩٦م) و هو مشهور مطبوع عديدة. أنظر: (كشف الظنون احاجي خليفة، ١١٤٥/٢)، (معجم المؤلفين لكحالة، ٢٨٢/١٢)،(شذرات الذهب لإبن العماد، ١٨/١٠- ١٩).

[575] - هو النعمان بن ثابت زوطي، التيمي بالوفاء، الكوفي، الإمام الأعظام أبو حنيفة (ت١٥٠هـ/٧٦٧م). الإمام الفقيه الملة عالم الكوفي من العراق. إمام الحنفية، الفقيه المجتهد المحقق، أحد الأئمة الأربعة عند أهل السنة؛ المذهب صحابة. لأنه أدرك عصر صحابة. إمام في الرأى و ساد أهل زمانه. أحد أركان العلماء. إمام المسلمين، سيد التابعين. أوحد أئمة الإسلام. كان من التابعين لقي عدة من الصحابة. قيل: من أبناء فارس أو الترك. قد صرح بأكثر قواعد أهل السنة. له فقه الأكبر أنظر: (الأعلام للزركلي، ٣٦/٨)، (سير أعلام النبلاء للذهبي، ٣٩٠/٦- ٤٠٣)،(تذكرة الحفاظ للذهبي، ١٢٦/١- ١٢٧)، (مفتاح السعادة لطاشكوبرزاده، ١٧٣/٢-١٧٥)، (ميزان الإعتدال للذهبي، ٢٦٥/٤)، (وفيات الأعيان لإبن خلكان، ٤٠٥/٥)، (الجواهر المضية للقرشي،٢٦/١- ٣٢)، (النجوم الزاهرة لتغري بردي، ١٢/٢- ١٣)، (تهذيب التهذيب لإبن حجر،٤٤٩/١٠-٤٥١)، (التاريخ البعداد للخطيب البعدادي ٣٢٥/١٣)، (البداية و النهاية لإبن كثير، ١١٤/١٠)، (الفهرست لإبن نديم، ٢٥٧/١).

عباده على أفعاله يثيب على الايمان و الطاعة و يعاقب على الكفر والمعاصى و إنه لا يجوز أن ينسب الى الله تعالى أن يعذب من لا ذنب له لأنه حاكم عادل و العذاب من غير سابقة ذنب لا وأما السعيد المذنب الذى مات تائبا فلا يعذب ولا يعاقب كمن لا ذنب [576]".يليق باحكمة و العدل له لأن التوبة واجب قبولها على الله تعالى لكن لا عقلا كما ذهبت اليه المعتزلة بل سمعا و وعد فلا ترد البتة بمعنى أن الله تعالى أوجب قبول التوبة على نفسه بحكم الوعد و إرادتها لأزالية تفضلا و إحسانا إذ الخلف عن الوعد محال على الله الإتفاق و كذا عن الوعيد عندنا و إن ذهبت الاشاعرة و كذا ما علم و أراد شيأ في الأزل يجب و [577]{ُإِنَّ اللهَ لاَ يُخْلِفُ الْمِيعَاد} الى جوازه قال الله تعالى وهذا الوجوب والإمتناع يسميان [579]والسيلكوتى [578]الخياى قوعه و يمتنع خلافه كما سيجىء عن فيه معنى الإلزام وللزوم بل هو إلتزام لمّا يلزم و الباطل إنما هو الأول لا الثاني فالمعترض على قولنا السابق أن أراد من الوجوب الذي ذكره فى صغرى قياسه الوجوب بالمعنى الأول و الثانى فسلم كبرى قياسه لكن لا نسلم الصغرى إذ ليس فى كلامنا ما يشعر به بل فيه قرينة لفظية دآلة على الوجوب بالمعنى الثالث و هو قولنا لكن لا عقلا كما ذهبت إليه بالوجوب العادى و الإمتناع بالغير و هما يجامعان مع الإمكان الذاتى. فإن قيل قولكم هذا يشعر بإثبات الوجوب على الله تعالى وهو باطل أقول و بالله التوفيق إعلم أولاً أيها الذكى الرشيد إن الإختلاف الواقع بين أهل السنة والمعتزلة في جواز إثبات الوجوب على الله تعالى وعدم جوازه إنما هو فى الوجوب العقلى والشرعى لا الوجوب العادى و الوعدى بمعنى الإيجاب و التقرير فقال أهل السنة لا يجب على الله تعالى بالنظر إلى ذاته

---

[576]- وردت هذه العبارة في حاشية الكستلي على شرح العقائد للتفتازاني، ١٤٤- ١٤٥، كذا: " و هو المناسب لما روى عن أبي حنيفة من أن الله تعالى يجازي عباده على الإيمان و الطاعات و يعاقب على الكفر و المعاصي و إنه لا يجوز أن ينسب إلى الله تعالى أن يعذب من لا ذنب له لأنه حكيم عادل و العذاب من غير سابقة ذنب سفه لا يليق بالحكمة و العدل"

[577] - سورة آل عمران، ٩/٣.

[578] - هو خيالي الرومي - أحمد بن موسى الشهير بالخيالي الرومي الحنفي (ت.٨٧٥هـ/١٤٧٠م). شمس الدين، متكلم، فقيه، أصولي. قرأ على والده و على حضر بك و برع في العلوم العقلية. و فاق أقرانه و درس بمدارس الروم. فقد كان من فضلاء الدولة العثمانية. و صار مدرسا ببعض المدارس الأثمان في بروسة ثم إزنيق. و هو موجود في دولة السلطان محمد خان. و كان كثير الدرس قليل الأكل. له مصنفات منها حواشي شرح العقائد النسفية و شرح القصيدة النونية لخضر بك في علم الكلام و غير ذلك من التصانيف. أنظر: (كشف الظنون لحاجي خليفة، ١١٤٥/٢)، (هدية العارفين لإسماعيل باشا، ١٣٢/١)، (البدر الطالع للشوكاني، ١٢١/١-١٢٢)، (الطبقات السنية للتميمي، ١٥٥/١)، (الفوائد البهية للكنوي، ٤٣)، (الأعلام للزركلي، ٢٦٢/٢)، (معجم المؤلفين، ١٨٧/٢).

[579] - هو عبد الحكيم بن شمس الدين محمد السيالكوتي، البنجاوي، الهندي، الحنفي (ت. ١٠٦٧هـ/١٦٥٦م). الفقيه الحنفي الفاضل من أهل سيالكوت التابعة للأهور بالهند و علامة الهند و إمام العلوم من كبار العلماء و لم يبلغ أحد من علماء الهند في وقته. مشارك في أنواع من العلوم. و كان رئيس العلماء عند سلطان الهند خرزم شاه جان فأكرمه و أنعم عليه لا يصدر إلا عن رأيه. من مؤلفاته عديدة منها حاشية على شرح العقائد النسفية للسعد التفتازاني و حاشية السيالكوتي على الخيالي و حاشية على شرح المواقف طبعت في إستانبول سنة مختلفة. و غير ذلك. أنظر: (كشف الظنون لحاجي خليفة، ١١٤٥/٢؛١٨٩٣)، (الأعلام للزركلي، ٢٨٣/٣)، (معجم المؤلفين لكحالة، ٩٥/٥)، (خلاصة الأثر للمحبي، ٣١٨/٢- ٣١٩)، (معجم المطبوعات لسركيس، ١٠٦٨/٢)، (هدية العارفين لإسماعيل باشا، ٥٠٤/١).

شيء عقلا لأنه حاكم على الإطلاق و فاعل بالإختيار و: "أما المعتزلة فأوجبوا على الله تعالى أموراً منها اللطف و هو أن يفعل ما يقرب العبد إلى اللطاعة فقيل هذا التقرير يمكنه أن يفعل إبتداء فيكون الوسط عبثا و منها الثواب على الطاعة فقيل تلك الأعمال لا تكافئ النعم السابقة فكيف تقتضى مكافأة و منها العقاب على الكبائر قبل التوبة فقيل هو حقه فله عفوه و منها يفعل الأصلح لعباده في الدنيا فقيل الأصلح للكافرالفقير أن لا يخلق و منها أن لا يفعل القبيح عقلا لعلمه بقبحه و إستغنائه عنه قياسا على الشاهد فقيل لا قبيح بالنسبة الى الله تعالى فحيث يقال فيه لا يجب قال [580]على الله شئ فالمراد منه الوجوب العقلى و الشرعي فقط لا الوجوب العادى و الوعدى تلخيص الجواب إن غاية ما يدل عليه هذا الدليل هو الوجوب " : [582]على الجلال [581]الكالنبوى لعارض العلم و الأخبار و لا يلزم منه الوجوب فى نفسه لجواز أن يكون العقاب ممكن الترك في نفسه و واجبا عليه تعالى بالتقرير على نفسه كما هو الوجوب بالمعنى الثالث و عاية ما دل عليه ثم [583]دوام العقاب لا وجوبه عقلا بحيث يلزم من تركه محال لأن مطلوبهم هو الوجوب العقلى أعلم أن الوجوب معانن الأول مصطلح الأصوليين و هو ما يكون تاركه مستحقا للذم و العقاب و الثاني الوجوب العقلى و هو ما لزم صدوره عن الفاعل بحيث لا يتمكن عن الترك بناء على إستلزامه محالاً الثالث مصطلح المتكلمين و هو ما قرره الله تعالى بإرادته على نفسه بأن يفعله و لا يتركه و إن كان تركه جائزا و يقال له الوجوب العادى و الوعدى أيضا أى المترتب على الإرادة و الاختيار بمعنى إن ارادة الله تعالى إذا تعلقت بشئ في الأزل يجب و قوعه فيكون خلافه ممتنعا بغير فالوجوب بالمعنى الأول و الثاني لا يجوز ثباته على الله تعالى قطعا بل يجب نفيه عنه تعالى لكونه

---

[580]ـ وردت هذه العبارة حاشية على شرح المواقف لعبد الحكيم و حسن جلبي، ٥٢٩/١ـ٥٣٠، " و المعتزلة أوجبوا أمورا منها اللطف و هو أن يفعله ما يقرب العبد إلى الطاعة فقيل هذا التقريب يمكنه أن يفعل إبتداء فيكون الوسط عبثا و منها الثواب على الطاعة فقيل تلك الأعمال لا تكافي النعم السابقة فكيف تقتضي مكافاة و منها العقاب على الكبائر قبل التوبة فقيل هو حقه فله عفوه هو منها أن يفعل الأصلح لعباده في الدنيا فقيل الأصلح للكافر الفقيران لا يخلق و منها أن لا يعقل القبيح عقلا لعلمه بقبيحه و إستغنائه عنه قياسا على الشاهد..."

[581] ـ و هي حاشية على شرح الجلال على عقائد العضدية، لإسماعيل بن مصطفى الكلنبوي (ت. ١٢٠٥هـ/١٧٩١م). و حلي هامشها بالحاشيتين للمولى المرجاني و الخلخالي جزء ٢ أستانة ١٣٠٦. طبعت مختلفة في إستانبول سنة ١٢٣٣هـ، ١٣٠٦هـ، ١٣٢٥هـ. أنظر: (معجم المطبعات لسركيس، ١١٦٥/٢)، (الأعلام للزركلي، ٣٢٧/١).

[582] ـ هي شرح العقائد العضدية لجلال الدين الدواني (ت. ٩٠٨هـ/١٥٠٢م). فرغ منه سنة ٩٠٥. قال الدواني إن العقائد العضدية لم تدع قائدة من أصول العقائد الدينية إلا و أتت عليها ولم تترك من أمهاتها مسألة إلا و قد صرحت بها. و عليه حاشية. طبعت معه حاشية الكلنبوي عليه أستانة. و طبعت غير ذلك. أنظر: (كشف الظنون لحاجي خليفة، ١١٤٤/٢)، (البدر الطالع للشوكاني، ١٣٠/٢)، (هدية العارفين لإسماعيل باشا، ٢٢٤/٢)، (معجم المطبعات لسركيس، ١٣٣٢/٢)، (الأعلام للزركلي، ٣٢/٦).

[583] ـ وردت هذه العبارة في حاشية الكلنبوى على الجلال على العقائد العضدية، ٤٤٧، كذا: " قوله واجب عنه بأن غايته إلى آخره تلخيص الواجب أن غاية ما يدل عليه هذا الدليل هو الوجوب لعارض العلم و الإخبار و لا يلزم منه الوجوب في نفسه لجواز أن يكون العقاب ممكن الترك في نفسه و واجبا عليه تعالى بالتقرير على نفسه كما هو الوجوب بالمعنى الثالث فغاية ما دل عليه دوام العقاب لا وجوبه عقلا بحيث يلزم من تركه محال فلا يتم التقريب لأن مطلوبهم هو الوجوب العقلي،"

حاكما مطاقا و فاعلا مختارا و أما الوجوب بالمعنى الثالث فيجوز إثباته عليه تعالى خصوصا اذا قامت قرينة لفظية دآلة على المعنى المراد مثل تقييد الوجوب بلفظ الوعد أو مبقتضى جرى العادة أو بالإيضاح بعد الإطلاق كما يظهر لك من أقوال المفسرين و المحدثين لأن الوجوب بهذا المعنى لا ينافي الإختيار بل يؤيده و يحققه و لا يوهم مذهب الإعتزال إذ ليس المعتزلة بل سمعا و وعدا و إن أراد به الوجوب بالمعنى الثالث فنسلم صغراه لكن لا نسلم بطلان كبراه إذ لا ضرر فيه أصلا كيف و قد ثبت بالكتاب و السنة و أقوال المفسرين و المحدثين و المتكلمين و الأصوليين اثبات الوجوب إما عبارة عما يستحق تاركه الذم" :الجلال قال الوجوب بالمعنى الثالث على الله تعالى كما قال بعض المعتزلة أو عما تركه مخل بالحكمة كما قال بعض آخر أو ما قرره الله تعالى على نفسه أن يفعله و لا يتركه و إن كان تركه جائزا كما أختاره بعض الصوفية و المتكلمين كما يشعر به و قوله صلى الله عليه و سلم [585]{ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا حِسَابَهُم } قوله تعالى [584]"الآيات و الأحاديث مثل و قوله كما يشعر به أى بالوجوب " [586]{يَا عِبَادِى إِنِّى حَرَّمْتُ الظُّلْمَ عَلَى نَفْسِى} :الله تعالى حاكيا عن و [587]"{كلنبوى} مع ترك الجواز فالوجوب المستفاد من كلمة على و مآدة التحريم عادى لا عقلى مَنْ آمَنَ باللهِ وَ رُسُلِهِ وَ أَقَامُ الصَّلاَةَ وَ صَامَ رَمَضَانَ كَانَ) النبى عليه السلام البخاري قال فى قال

---

584 ـ وردت في هذه العبارة شرح العقائد العضدية للجلال الدين الدواني، تأليف و مترجم: مصطفى أقمان، ٨٦-٨٧، " (ولا يجب عليه شيء): لأن الواجب: إما عبارة عما يستحق تاركه الذم، كما قال بعض المعتزلة: أو عما تركه مخل بالحكمة، كما قاله بعض آخر. أو عما قدر الله تعالى على نفسه أن يفعله، و لا يتركه، وإن كان تركه جائزا، كما إختاره بعض الصوفين و المتكلمين، كما يشعر به ظواهر الآيات و الأحاديث، مثل قوله تعالى: "ثم إن علينا حسابهم" و قوله صلى عليه و سلم حاكيا عن الله تعالى: "يا عبادي إني حرمت الظلم على نفسي".

585 ـ سورة الغاشية، ٢٦/٨٨.

586ـ أخرجه معمر بن راشد، في الجامع، ١٨٢/١١؛ البخاري، في الأدب المفرد، ١٧٢/١؛ المسلم، في صحيح، ١٩٩٤/٤؛ ؛ ابن خزيمة، في كتاب التوحيد، ٢١/١؛ محمد بن حبان، في صحيح ابن حبان، ٣٨٥/٢؛ الطبراني، في مسند الشاميين، ١٩٢/١؛ ؛ البيهقي، في الآداب، ٣٤١/١، و في الأسماء و الصفات، ٥٣٣/١، و في السنن الكبرى، ١٥٤/٦، و في القضاء و القدر، ٢٦٩/١، و في شعب الإيمان، ٣٠٠/٩.

587 ـ وردت هذه العبارة في حاشية الكلنبوي على الجلال على العقائد العضدية، ٤٣٩، كذا: (قوله كما يشعربه) أى بالوجوب مع ترك الجواز و ذلك لأن الحساب و التحريم في الآياة و الحديث فعلان مسندان إليه تعالى و المتبادر من الأفعال المسندة إلى الفاعل المختار أن يكون إختيارية كما ذكره الشريف في بعض كتبه فالوجوب المستفاد من كلمة على و مادة التحريم عادي لا عقلي"

كان حقا على الله [590]قوله" :[589]قال العينى [588](ِحَقًّا عَلَى اللهِ أنْ يَدْخُلَهُ الْجَنَّةَ إلَى آخَرِ الْحَدِيث تعالى إحتجت به المعتزلة و القدرية على أن الله يجب عليه الوفاء لعبده الطّائع و أجاب أهل السنة ١١ جدل فيه المتنازع معنى الحق الثابت وهو واجب بحسب الوعد شرعا لا بحسب العقل وهو فالممكن يجب صدوره عن العلة ثم يوجد و هذا " فى شرح المقاصد و قال [591]".٥٤٨ صحيفة وجوب سابق و بعد ما وجد يمتنع عدمه ضرورة إمتناع الوجود و العدم و هذا وجوب لاحق يسمى ما ذكرتم من كون وجود الممكن مسبوقا بالوجوب لا يصح {فإن قيل} الضرورة بشرط المحمول اذا كان {قلنا} فيما يصدر عن الفاعل بالإختيار لأن الوجوب ينافى الإختيار و حينئذ ينتقض دليلكم الإختيار من تمام العلة لم يتحقق الوجوب إلا بعد تحقق الإختيار و كون المعلول واجبا بالإختيار هامش فى قال الكلنبوى و [593]المواقف و كذا فى [592]"و لا ينافى كونه مختارا بل يتحققه أقول غاية ما ثبت بذالك هو الضرورة بشرط المحمول و هو لا ينافى الإختيار إلا " :[594]السيلكوتى

---

588 ـ وردت هذه العبارة في صحيح للبخاري، ١٦/٤، رقم، ٢٧٩٠؛ ١٢٥/٩، رقم، ٧٤٢٣.

589 ـ هو محمود بن احمد بن موسى بن أحمد، أبو محمد (أبو الثناء)، بدر الدين العيني، العينتابي (ت. ٨٥٥هـ/١٤٥١م). المعروف بالعيني. الحنفي: مؤرخ، علامة، من كبار المحدثين.الأصل الحلب المولد العينتاب و إليها بنسبته. و إستقر بالقاهرة و درس و ولي في القاهرة الحسبة و قضاء القضاة الحنفي المصرية عالمها و مؤرخها. و نظر السجون. و له حظ عند الملوك. ثم صرف عن وظائفه و عكف على التدريس و التصنيف إلى أن توفي بالقاهرة. و برع في علوم كثيرة منها الحديث و التاريخ، فقيه، أصولي، لغوي، نحوي، بيان، عروضي فصيح باللغتين العربية و التركية. و من تصانيف الكثيرة: عمدة القاري في شرح صحيح البخاري، البناية في شرح الهداية في فروع الفقه الحنفي، عقد الجمان في تاريخ أهل الزمان، و له بالتركية تاريخ الأكاسرة. و غير ذلك. أنظر: (معجم المؤلفين لكحالة، ١٥٠/١٢)، (الأعلام للزركلي، ١٦٣/٧)، (فهرس الفهارس للكتاني، ٨٣٩/٢)، (الضوء اللامع، للسخاوي، ١٣١/١٠)، (معجم المطبعات لسركيس،١٤٠٢/٢)، (البدر الطالع للشوكاني، ٢٩٤/٢ـ٢٩٥).

590ـ هي عمدة القاري في شرح صحيح البخاري بشرح العلامة لبدر الدين، أبي محمد: محمود بن أحمد العيني الحنفي (مت. ٨٥٥هـ/١٤٥١م).و من الشروح المشهورة و هو شرح كبيرا في عشرة أجزاء و أزيد. شرع ٨٢١ و فرغ ٨٤٧. إستمد فيه من فتح الباري و كان ينقل فيه فتح الباري و ربما يتعقب ذلك. فإن شرحه حافل كامل في معناه لكن لم ينتشر كانتشار فتح الباري في حياة مؤلف و هلم جرا. و طوله بما تعمد ابن حجر حذفه من سياق الحديث بتمامه و إفراده كل من تراجم الرواة بالكلام، و بين الإنساب، و اللغات و الإعراب و المعاني و البيان و الإستنباط الفوائد من الحديث و الأسئلة و الأجوبة. و حكى أن بعض الفضلاء ذكر لإبن حجر ترجيح شرح العيني بما إشتمل عليه من البديع و غيره. أنظر: (كشف الظنون لحاجي خليفة، ٥٤٩/١)، (معجم المطبعات لسركيس، ١٤٠٤/٢)، (الضوء اللامع لسخاوي، ١٣٣/١٠ـ ١٣٤)، (البدر الطالع للشوكاني، ٢٩٥/٢).

591 ـ وردت هذه العبارة في عمدة القاري شرح صحيح البخاري للعينى، ١١٥/٢٥، كذا: " قوله: كان حقًا على الله تعالى إحتجت به المعتزلة و القدرية على أن الله يجب عليه الوفاء لعبده الطائع، و أجاب أهل السنة: بأن معنى الحق الثابت أو هو واجب بحسب الوعد شرعا لا بحسب العقل، و هو المتنازع فيهجلد ١١صحيفة ٥٤٨."

592 ـ وردت هذه العبارة على شرح المقاصد للتفتزاني، ١/ ٤٩٥ـ ٤٩٧، كذا: " فالممكن بحسب صدوره عن العلة، ثم يوجد، و هذا وجوب سابق، و بعد ما وجد يمتنع عدمه ضرورة إمتناع إجتماع الوجود و العدم و هذا وجوب لاحق يسمى بالضرورة، بشرط المحمول. فإن قيل: ما ذكرتم من كون وجود الممكن مسبوقا بالوجوب لا يصح فيما يصدر عن الفاعل بالإختيار، لأن الوجوب ينافي الإختيار، و حينئذ ينتقض دليلكم. قلنا: إذا كان الإختيار من تمام العلة لم يتحقق الوجوب، إلا بعد تحقيق الإختيار، و كون المعلول واجبا بالإختيار، لا ينافي كونه مختاراً بل يتحققه."

593 ـ وردت هذه العبارة شرح المواقف، ١٣٩/٣، مثل: "[٢٣٩] قلنا: أى لأنا نقول: و قد مر مثله وجوب الشيء بالإختيار لا ينافي الإختيار بل يحققه لأنه فرعه."

594 ـ هي حاشية الكلنبوي على شرح العقائد العضدية للجلال الدين الدواني أو حاشية على شرح الدواني للعقائد العضدية لإسماعيل بن مصطفى الكلنبوي و حلي هامشها بالحاشيتين للمولى المرجاني و الخلخالي جزء ٢ أستانة ١٣٠٦. طبعت مختلفة في إستانبول سنة ١٢٣٣هـ، ١٣٠٦هـ، ١٣٢٥هـ. و غير ذلك. أنظر: (معجم المطبعات لسركيس، ١١٦٥/٢)، (الأعلام للزركلي، ٣٢٧/١)

و قال [595]".يرى إن الله تعالى بشرط كونه خالقا خالق بالضرورة و هو لا يوجب كون الفاعل موجبا فيكون فعله الأختيارى واجبا أو ممتنعا فهذا **{فإن قيل}**" :في بحث أفعال العباد شرح العقائد فى ممنوع فإن الواجب بالإختيار محقق للإختيار لا مناف و أيضا منقوض بأفعال **{قلنا}**ينافى الإختيار توجيه النقض بالعلم ظاهر و أما بالإرادة فمبنى على أزلية " : [597]الخيالى قال [596]".البارى تعالى قوله توجيه النقض بالعلم ظاهر بأن يقال " :[599]السيالكوتى قال [598]".تعلقتها و قد يجاب الى آخره ما علم الله وجوده فى الأزل يجب و ما علم عدمه يمتنع فلا تكون الأفعال الصادرة عنه تعالى فيما لا يزال إختيارية مع أنها إختيارية بإتفاق من المتخاصمين قوله و أما بالإرادة فمبني إلى آخره أى النقض بإرادته تعالى مبنى على أن تعلقات الإرادة أزلية فيقال ما أراد الله في الأزل وجوده يجب و قوله: "و قد يجاب [600]."إلا يمتنع فلا يكون له تعالى إختيار في الأفعال الصادرة عنه فيما لا يزال بأن الإختيار إلى آخره حاصل الجواب أن الإختيار عبارة عن التمكن عن إرادة الضد حال إرادة الشئ لا بعدها فالوجوب الحاصل بعد إرادته لا ينافي الإختيار و هذا حاصل في ذاته تعالى بالنسبة إلى الإرادة لأنه كان يمكن في الأزل أن يتعلق إرادة الله تعالى بكل من الطرفين على سبيل البدل و كذا بالنسبة إلى العلم أيضا لأنه ليس قبل تعلق إرادة الله تعالى تعلق علمه الموجب لتعلق الإرادة لأن

---

[595] ـ وردت هذه العبارة في شروح و حواشي على العقائد النسفية من تصنيف السيالكوتي، ٢٣٠/٤، "قال بعض المحققين: (قوله: هذا لا يثبت الإيجاب...إلخ) قال بعض المحققين: أقول: غاية ما ثبت بذلك هو الضرورة بشرط المحمول، و هو لا ينافي الإختيار ألا ترى أن الله تعالى بشرط كونه خالقا خالق بالضرورة، و إلا لإجتمع النقيضان؛ و ذلك لأن العلم التصديقي للواجب تعالى يستحيل تعلقه بخلاف الواقع؛ لأنه جهل، فهو إنما يتعلق بالواقع بشرط كونه واقعا، بناء على أن تعلقه مشروط بالوقوع، قولنا: لو لم يقع لزم ذلك، فغاية ما لزم ضرورة وقوع الواقع بشرط كونه واقعا، و هي ضرورة بشرط المحمول، و هي لا توجب كون الفاعل موجباً؛ و لهذا نقض الدليل المذكور بأفعال البارئ تعالى، و لعل مراد هذا المحشي من الإستلزام هو الضرورة بشرط المحمول، فتأمل. إنتهى."

[596] ـ وردت هذه العبارة في شرح العقائد النسفية للتفتازاني، ص. ١١٣، كذا: " فإن قيل: فيكون فعله الإختياري واجبا أو ممتنعا، و هذا ينافي الإختيار. قلنا: التنافي ممنوع؛ فأن الوجوب بالإختيارمحقق للإختيار لا مناف له. و أيضا منقوض بأفعال الباري"

[597]ـ و هي للمولى أحمد بن موسى الشهير بخيالي الرومي (ت. ١٢٠٥هـ/١٧٩١م). حاشية على شرح عقائد النسفية للسعد التفتازاني. و هي مقبولة سلك فيها مسلك الإيجاز يمتحن بها الأزكياء من الطلاب. طبعت في إستانبول سنة مختلفة. أنظر: (كشف الظنون لحاجي خليفة، ٢/ ١١٤٥)، (الأعلام للزركلي، ٢٦٢/٢)، (معجم المؤلفين، ١٨٧/٢)، (الطبقات السنية للتميمي، ١٥٥/١).

[598] ـ وردت هذه العبارة في شروح و حواشي على العقائد النسفية من تصنيف حاشية الخيالي، ٢٢٦/٤، كذا: " قوله: و أيضا منقوض...إلخ) توجيه النقض بالعلم ظاهر، و أما بالإرادة فمبني على أزلية تعلقاتها أيضا، وقد يجاب بأن الإختيار هو التمكن من إرادة الضد حال إرادة الشيء لا بعدها، و كان يمكن في الأزل أن تتعلق إرادته تعالى بالترك بدل الفعل، و ليس قبل تعلقها تعلق علم موجب له، إذ لا قبل للأزل بخلق إرادة العبد، فتأمل."

[599]ـ هي حاشية على شرح العقائد النسفية للسعد التفتازاني لعبد الحكيم بن شمس الدين الهندي السيالكوتي (ت. ١٠٦٧هـ/١٦٥٧). أنظر: (الأعلام للزركلي، ٢٨٣/٣)، (معجم المؤلفين لكحالة، ٩٥/٥)، (خلاصة الأثر للمحبي، ٣١٨/٢ـ ٣١٩).

[600] ـ وردت هذه العبارة في شروح و حواشي على العقائد النسفية من تصنيف حاشية السيالكوتي ٢٢٨/٤، "(قوله: توجيه النقض بالعلم ظاهر) بأن يقال: ما علم الله تعالى وجوده في الأزل يجب و ما علم عدمه يمتنع، فلا يكون الأفعال الصادرة عنه فيما لا يزال إختيارية مع أنها إختيارية بالإتفاق من المتخاصمين."؛ "(قوله: و أما بالإرادة فمبني...إلخ) أى: النقض بإرادته تعالى مبني على أن تعلقات الإرادة أزلية، ما أراد الله تعالى في الأزل وجوده يجب و إلا يمتنع، فلا يكون له إختيار في الأفعال الصادرة عنه فيما لا يزال، أما إذا كانت حادثة فلا يتم؛ إذ لا يكون للإرادة تعلق سابق على وجود الأشياء به يجب أو يمتنع."

و في إرسال " :[603]النسفية [602]قال في متن [601].تعلقاتها أزلية و لا يتصور القبلية و البعدية في الأزل أى مصلحة و عاقبة حميدة و في هذا إشارة ألى أن الإرسال واجب " :قال السعد [604]."الرسل حكمة لا بمعنى الوجوب على الله تعالى بل بمعنى أن قضية الحكمة تقتضيه لما فيه من الحكم و المصالح و ليس بممتنع كما زعمت السمنية و البراهمة و لا بممكن يستوي طرفاه كما ذهب إليه بعض قوله بمعنى أن قضية الحكمة تقتضيه أى ترجح جانب " :قال الخيالي [606].(الأشاعرة) [605]"المتكلمين قوله أى ترجح جانب الوقوع إلى آخره " :قال السيلكوتي [607]."الوقوع و تخرج عن حد المساواة يعنى ليس المراد بإقتضاء الحكمة أنها تقتضيه بحيث لا يمكن تركه بل المرادأن الحكمة ترجح جانب وقوع الإرسال تخرجه عن حد المساواة مع جواز الترك في نفسه و هذا الوجوب العادي بمعنى أن يفعله البتة و إن كان تركه جائزا في نفسه كعلمنا بأن جبل أحد لم ينقلب ذهبا مع جوازه قال [608]."و ليس من الوجوب الذي زعمته المعتزلة بحيث يكون تركها موجبا للسفه و العبث

---

[601]- وردت هذه العبارة في شروح و حواش على العقائد النسفية لتصنيف حاشية السيالكوتي، ٢٢٩/٤، و كذا: "(قوله: وقد يجاب بأن لإختيار..إلخ) حاصل الجواب: إن لإختيار عبارة عن التمكن عن إرادة الضد حال إرادة الشيء لا بعدها، فالوجوب الحاصل بعد إرادته لا ينافي الإختيار، و هذا حاصل في ذاته تعالى بالنسبة إلى الإرادة؛ لإنه كان يمكن في لأزل أن يتعلق إرادة الله بكل من الطرفين على سبيل البدل، و كذا بالنسبة إلى العلم أيضا؛ لأنه ليس قبل تعلق إرادته تعالى تعلق علم موجب لتعلق لإرادة؛ لأن تعلقاتها أزلية، ولا يتصور القبلية و البعدية في الأزل بخلاف إرادة العبد، فإن تعلقها متأخرعن تعلق علمه تعالى و إرادته الأزلية، فيتحقق الوجوب أو الإمتناع قبله، فلا يكون له التمكن من الطرفين حين تعلق الإرادة."

[602] - هي عقائد النسفي لنجم الدين أبو حفص عمر بن محمد النسفي (ت.٥٣٧هـ/١١٤٢م). و هو متن متين. إعتنى عليه من الفضلاء، إن المختصر المسمى بالعقائد يشتمل على غرر الفوائد، في ضمن فصول هي للدين قواعد و أصول مع غاية من التنقيح و التهذيب. العقائد مشهور و عليها شروح فشرحه التفتازاني أنظر: (كشف الظنون لكاتب جلبي، أنظر: (كشف الظنون لكاتب جلبي، ١١٤٥/٢)، (هدية العارفين لإسماعيل باشا، ٧٨٣/١).

[603] - هو عمر بن محمد أحمد النسفي، نجم الدين، أبو حفص النسفي (ت. ٥٣٧هـ/١١٤٢م). ثم السمرقندي الفقيه الحنفي الإمام الزاهد. كان إماما فاضلا أصوليا متكلما مفسرا محدثا فقيها حافظا نحويا. و كان فقيها عارفا بالمذهب و الأدب. أحد الأئمة المشهورين بالحفظ الوافر و القبول التام عند الخواص و العوام. أخذ الفقه عن صدر الإسلام البزدوي. صنف في كل نوع من العلم في التفسير و الحديث و الشروط و الفقه و نظم حتى صنف قريبا من مائة مصنف. له صنف العقائد مشهور و عليها شروح، التيسير في التفسير، المنظومة في الفروع. أنظر: (تاج التراجم لإبن قطلبوغا، ٢١٩/١- ٢٢٠)، (هدية العارفين لإسماعيل باشا، ٧٨٣/١)، (الشذرات الذهب لإبن العماد، ١٩٠/٦)، (طبقات المفسرين للسيوطي، ٨٨/١)، (طبقات المفسرين للداوودي، ٧/٢- ٩)، (الفواهد البهية للكنوي، ١٤٩- ١٥٠).

[604] - وردت هذه العبارة في شرح عقائد النسفية لسعد الدين بن مسعود التفتازاني، ١٦٠، كذا: " (و في إرسال الرسول)، (حكمة)"

[605] - وردت هذه العبارة في شرح العقائد النسفية للتفتازاني، ١٦٠، كذا: "(حكمة) أى مصلحة و عاقبة حميدة. و في هذا إشارة إلى أن الإرسال واجب، لا بمعنى الوجوب على الله تعالى، بل بمعنى أن قضية الحكمة تقضيه لما فيه من الحكم و المصاله، و ليس بممتنع كما زعمت السمنية و البراهمة، و لا بممكن يستوي طرفاه كما ذهب إليه بعض المتكلمين."

وردت هذه البارة ما بين قوسين في شرح العقائد النسفية للتفتازاني، ١٦٠، كذا: "و هم الأشاعرة: حيث جعلوا إرسال الرسول جائز عقلا."

[606] - وردت هذه البارة ما بين قوسين في شرح العقائد النسفية للتفتازاني، ١٦٠، كذا: "و هم الأشاعرة: حيث جعلوا إرسال الرسول جائز عقلا."

[607]- وردت هذه العبارة في شروح و حواشي العقائد النسفية تصنيف الأئمة الأعلام من تصنيف الخيالي، ٩٢/٥، "(قوله: بل بمعنى أن قضية الحكمة تقضيه) أى: ترجيح جانب الوقوع و تخرجه عن الحد المساواة"

[608] - وردت هذه العبارة في حاشية السيالكوتي العقائد للتفتازاني، ٩٢/٥ " (قوله أى ترجيح جانب إلخ) يعني ليس المراد بإقتضاء الحكمة أنها تقتضيه بحيث لا يمكن تركه بل المراد أن الحكمة ترجيح جانب وقوع الإرسال و تخرجه عن الحد المساواة مع جواز الترك في نفسه و هذا

فلا يرد على المحصل الآتي أن ترك الرحمة على العباد بعد إرادته تعالى و " :الكلنبوى على الجلال يستلزم تخلف المراد عن الإرادة و الكذب في خبره و كل [609]كتب على نفسه الرحمة إخباره بأنه منهما محال في حقه تعالى فليس الرحمة بالوجوب العادي بل بالوجوب العقلي لما عرفت أن الكلام في الوجوب مع قطع النظر عن التقدير و الإرادة و الإخبار و الثبات بذالك الإخبارعادته تعالى و [610]."الوجوب العادى بالنسبة اليه

و قال فى شرح المقاصد :"ثم البعثة لطف من الله تعالى لِما فيها من حكم و مصالح لا تحصى".[611]

و قال: "فيه فى تعريف المعجزة: "و رابعا أن ظهور المعجزة على يد الكاذب لأى غرض فرض و إن جاز عقلا بناء على شمول قدرة الله فهو ممتنع عادة معلوم الإنتفاء قطعا كما هو حكم سائر العاديات".[612] و قال في شرح المواقف[613] في بحث النظر: "فلا يجب عنه صدور شئ منها ولا يجب عليه شئ أيضا.[614] قال السيلكوتى:" قوله فلا يجب عنه صدور شئ منها أى نظرا إلي ذاته فلا ينافى وجوبه بتوسط الإختيار و قوله و لا يجب عليه شئ أيضا أى نظرا إلي ذاته فلا ينافى وجوبه عليه و لزومه إياه بواسطة الوعد".[615]

الوجوب هو الوجوب العادي بمعنى أنه يفعله ألبتة و إن كان تركه جائزا في نفسه كعلمنا بأن جبل أُحد لم ينقلب ذهبا مع جوازه و ليس من الوجوب الذي زعمته المعتزلة بحيث يكون تركها موجبا للسفه و العبث."

609 ـ سورة الأنعام، ١٢/٦.

610 ـ وردت هذه العبارة في حاشية الكلنبوى على الجلال على العقائد العضدية، ٤٤٢، كذا: " فلا يرد على المحصل الآتي أن ترك الرحمة على العباد بعد إرادته تعالى و إخباره بأنه كتب على نفسه الرحمة يستلزم تخلف المراد عن الإرادة و الكذب في خبره و كل منهما محال في حقه تعالى فليس الرحمة بالوجوب العادي بل بالوجوب العقلي لما عرفت أن الكلام في الوجوب مع قطع النظر عن التقرير و الإرادة و الأخبار و الثابت بذلك الأخبار عادته تعالى و الوجوب العادي بالنسبة إليه"

611ـ وردت هذه العبارة في شرح المقاصد للتفتازانين ٦/٥، كذا: " ثم البعثة لطف من الله تعالى و رحمة للعالمين لما فيها من حكم و مصالح لا تحصى منها معاضة العقل فيما يستقل بمعرفته مثل وجود الباري، و علمه، و قدرته."

612ـ وردت هذه العبارة في شرح المقاصد للتفتازاني، ١٦/٥، " و رابعا: أن ظهور المعجزة على يد الكاذب لأى غرض فرض و إن جاز عقلا بناء على شمول قدرة الله، فهو ممتنع عادة معلوم الإنتفاء قطعا، كما هو حكم سائر العاديات."

613ـ و هي كتاب شرح المواقف لسيد الشريف على بن محمد بن علي الجرجاني (ت. ٨١٦هـ/١٤١٣م). على المواقف لعضد الدين عبد الرحمن بن أحمد الإيجي (ت. ٧٥٦هـ/١٣٥٥م). المشهورة من الكتب المنقحة المعتبرة. و هو أدون شروحه، فرغ منه في أوائل شوال ٨٠٧هـ/١٤٠٤م بسمرقند. طبعت في إستانبول و قاهرة. أنظر: (كشف الظنون لحاجي خليفة، ١٨٩٣/٢)، (معجم المطبوعات لسركيس، ٦٨٠/٢)، (بغية الوعاة للسيوطي، ٢٩٦/٢ـ٢٩٧)، (مفتاح السعادة لطاشكوبري زاده، ١٨١/٢)

614 ـ وردت هذه العبارة في شرح المواقف للجرجاني، مترجم: عمر توركر، ٣٢٩/١، كذا: " المقصد الرابع في كيفية إفادة النظر الصحيح للعلم بالمنظور فيه: [٣٦١] و المذهب التي يتعدّ بها ثلاثة مبنية على أصول مختلفة؛ الأول مذهب الشيخ أبي الحسن الأشعري أنه أي حصول العلم عقيب النظر بالعادة، و إنما ذهب إلى ذلك بناءً على أن جميع الممكنات مستندة عنده إلى الله سبحانه ابتداءً بلا واسطة، و على أنه تعالى قادر مختار فلا يجب عنه صدور شيء منها و لا يجب عليه أيضا،"

615ـ وردت هذه العبارة قي حاشية على شرح الموافق لعبد الحكيم السيالكوتي و حسن جلبي، ١٥١/٣، كذا: "لفوله (قلا يوجب عنه صدوره شيء) اى نظرا إلى ذاته فلا يناقي وجوبه بتوسط الإختيار (فوله ولا يجاب عليه) نظرا إلى ذاته فلا ينافي وجوبه عليه و لزومه إياه بواستط الوعد"

تنبيه

(قال في شرح المقاصد:("الوجوب عنه بمعنى اللزوم عند تمام العلة و الوجوب عليه بمعنى إستحقاق الذمّ على الترك."[616] و قال الكلنبوى في بحث النظر: "و أرادوا بالوجوب عن الذات كون الفاعل موجباً بالذات في جميع أفعاله و هو يقتضى قدم العالم و ذلك زعم الفلاسفة و بالوجوب عليه تعالى كون بعض الأفعال واجباً عليه دون بعض بناء على أن تركه قبيح عقلاً بحيث يوجب صفة نقصان و ذلك لا يقتضى قدم العالم و هو زعم المعتزلة مع قولهم بحدوث العالم" إنتهى.[617] و قال حسن جلبي [618]على شرح المواقف[619]: "و أما ثانيا فهو أن مراد المعتزلة من الوجوب عليه تعالى لزوم القبح العقلى في نفس تركهما و هو الذي نمنعه و أما وجوب ثواب المطيع بمقتضى الوعد فلا ننكره كيف و قد قال عز من قائل"[620] {مَا يُبَدَّلُ ٱلْقَوْلُ لَدَىَّ} [621]و قال في السنسوسية[622]: "و أما برهان كون فعل الممكنات أو تركها جائزا في حقه تعالى فلأنه لو وجب عليه تعالى شئ منها

---

[616] ـ وردت هذه العبارة في شرح المقاصد للتفتازاني، ٣٣١/٤، كذا: ورد بأن ذاك بعد التسليم وجوب عنه بمعنى اللزوم عند تمام العلة و الكلام في الوجوب عليه بمعنى إستحقاق الذم على الترك،"

[617]ـ وردت هذه العبارة في حاشية الكلنبوي على الجلال على العقائد العضدية، ١٧١، كذا: "و أرادوا بالوجوب عن الذات كون الفاعل موجبا بالذات في جميع أفعاله و هو يقتضي قدم العالم و ذلك زعم الفلاسفة و بالوجوب عليه تعالى كون بعض الأفعال واجبا عليه دون بعض بناء على أن تركه قبيه عقلا بحيث يوجب صفة نقصان و ذلك لا يقتضى قدم العالم و هو زعم المعتزلة مع قولهم بحدوث العالم."

[618] ـ هو حسن جلبي بن محمد شاه بن محمد بن حمزة بن محمد الرومي الفناري (ت. ٨٩١هـ/١٤٨٦م). كان عالما فاضلا جامعا محققا مدققا نحويا بصيرا بالمعاني و البياني واقفا على الفروع و الأصول و تفسير القرآن صالحا متدينا كان مدرسا بالمدرسة الحلبية بأدرنة فأعطاه محمد خان مدرسة ازنيق ثم احدى المدارس الثمان و مات ببورسا في سلطان بايزيد خان. من تصانيف حواش على شرح المواقف للسيد الشريف و حواش على شرح المطول للتلخيص و حواش على التلويح للتفتازاني و كلها مقبولة عند العلماء تتداولها أيدي الطلبة و المدرسين. أنظر: (الضوء اللامع للسخاوي، ١٢٧/٣ـ ١٢٨)، (الفوائد البهية للكنوي، ٦٤)، (معجم المطبعات لسركيس، ٧٥٧/٢، ٦٨٠/٢)، (الأعلام للزركلي، ٢١٦/٢ـ٢١٧)، (هدية العارفين لإسماعيل باشا، ٢٨٨/١)، (البدر الطالع للشوكاني،٢٠٨/١ـ٢٠٩)، (الشقائق النعمانيه، لطاشكوبري زاده، ١١٤/١ـ١١٥)، (شذرات الذهب، لإبن العماد، ٤٨٥/٩ـ٤٨٦)، (كشف الظنون، لحاجي خليفة، ١٨٩٣/٢)

[619] ـ هي الكتاب حاشية على شرح المواقف للسيد الشريف الجرجاني في الكلام لحسن جلبي الفناري. حاشية لطيفة مفيدة. مقبولة عند العلماء تتداولها أيدي الطلبة و المدرسين. أنه إستعار من خواجه زاده كتاب شرح المواقف و حواشيه و كانت مملوءة بأبكار أفكاره فجزأه و فرقه بين طلبته. فكتبوا النسخة كلها في ليلة واحدة ثم أرسلها غدا و ضمها إلى حواشيه. طبع مع بشرح المواقف و طبع في الستانة في جزء ٣ و بهامش الجزء الأول حاشية حسن جلبي وعليه حاشية عبد الحكيم السيالكوتي. أنظر: (معجم المطبعات، لسركيس،٦٨٠/٢، ٧٥٨)، (كشف الظنون لكاتيب جلبي، ١٨٩٣/٢)، (الفوائد البهية للكنوي، ٦٤).

[620] ـ وردت هذه العبارة قي حاشية على شرح الموافق لعبد الحكيم السيالكوتي و حسن جلبي، ١٣٥/٣، كذا: "و أما ثانيا فهو إن مراد المعتزلة من وجوب عليه تعلى لزومه القبح العقلي في نفس تركهما و هو الذي نحن نمنعه و أما وجوب ثواب المطيع بمقتضي الوعد قلا ننكره كيف وقد قال عز من قائل ما يبدل القول لدى"

[621] سورة الق، ٢٩/٥٠

[622]ـ هي أم البراهين في العقائد يسمى العقيدة الصغرى و هي مشهورة بالسنوسية الصغرى لشيخ محمد بن يوسف بن عمر بن شعيب السنوسي الحسني، أبو عبد الله التلمساني المشهور السنوسي الأشعري عالم بتلمسان في عصره و صالحها (ت. ٨٩٥هـ/١٤٩٠م). و هو مختصر مفيد محتو على جميع عقائد التوحيد و شرح بكلمتي الشهادة عندي. شرحه توحيد أهل العرفان و معفرة الله و رسله بالدليل و البرهان.ولفو معها ترجمةالمانية ليبسيك ١٨٤٨ معها ترجمة الفرنسية لوسياني الجزائر ١٨٩٦ و طبعت بمصر و بفاس مرارا. أنظر: (كشف الظنون لحاجي خليفة، ١٧٠/١)، (هدية العارفين لإسماعيل باشا، ٢١٦/٢)، (الأعلام للزركلي، ١٥٤/٧)، (معجم المطبعات لسركيس، ١٠٥٨/٢).

عقلاً أو إستحال عقلا لإنقلب الممكن واجبا أو مستحيلا و ذلك لا يعقل".[623] قال المحشي[624]: "و إحترز بقوله عقلا من وجوبه سمعا فإنه لا ضرر فيه و ذلك كاثابة الطائع فإنه واجب سمعا لوعده به".} [625]و قال في المرآة [626]{في بحث التكليف: "أنا لا نمنع الوجوب بمقتضى الحكمة و الوعد و الفضل كما لا نمنع الإيجاب بتخلل الإختيار و كل ما أخبر الله تعالى بعدم وقوعه يستخيل وقوعه و إلا أمكن كذبه و إمكان المحال محال".[627] {قال الإزميري}[628] :"قوله كما لا نمنع الإيجاب يعنى أنا نقول أن المعلوم يجب وجوده عند وجود جميع ما لابد منه فيجب إيجاده على الله تعالى و هذا قول بالإيجاب على الله تعالى. إلا إنه إيجاب بالإختيار فلا نمنعه لأن إرادة الله تعالى و إختياره داخل في تلك الجملة فيجب عليه تعالى إيجاده بإختياره".[629] {و قال في التمهيد :[630]{"إن الإيجاب من الله لا غير و قال المعتزلة إن الإيجاب من طريق الحكمة و العقل ثم المعتزلة يقولون حقوق العباد و مصالحهم واجب على الله هذا كفر لأن الوجوب عبارة عن التكليف و الإلزام ثم الإلزام يوجب

---

[623]- وردت هذه العبارة في تهذيب شرح السنوسية (أم البراهين - العفيدة الصغرى) للإمام محمد بن يوسف السنوسي الحسني،، كذا: " و أما برهان كون الفعل الممكنات أو تركها جائزا في حقه تعالى فلأنه لو وجب عليه تعالى شيء منها عقلا إستحال قلا لإنقلب الممكن واجبا أو مستحيلا و ذلك لا يعقل."

[624] - هو محمد بن أحمد بن عرفة الدسوقي (ت.١٢٣٠هـ/١٨١٥م.) المصري المالكي، الشهير بالدسوقي. من علماء العربية من أهل دسوق بمصر. محقق عصره و وحيد دهره بالديار المصرية، تعلم و أقام و توفى بالقاهرة و كان من المدرسين في الأزهر. ذو الحواشي البديعة الفصيحة. من تصانيف حاشية على شرح الصغرى (أم البراهين) للسنوسي و غير ذلك. أنظر: (هدية العارفين لإسماعيل باشا، ٣٥٧/٢)، (معجم المطبعات لسركيس، ٨٧٥/٢-٨٧٦)، (الفكر السامي للحجوي، ٣٥٣/٢)، (الأعلام للزركلي، ١٧/٦).

[625]- وردت هذه العبارة في الحاشية دسوكي على شرح الأم البراهيم على عقائد السنوسية، ١٧٢، كذا: "(قوله فإذا) أى فإذا كان الممكن ما صح وجوده و عدمه لو وجب وجوده أى الممكن عقلا الخ و إحترز بقوله عقلا من وجوبه شرعا فإنه لا ضرر فيه و ذلك كاثابة الطائع فإنه واجب شرعا لوعد الله به و جائز عقلا فالمضر إنما هو صير ورة الممكن واجبا لذاته أو مستحيلا لذاته وأما صيرورته واجبا لغيره أو مستحيلا لغيره فهذا واقع و لا ضرر فيه."

[626] - هي مرآة الأصول شرح مرقاة الوصول إلى علم الأصول أو مرقاة لمولانا محمد بن فرامز، المعروف: ملا خسرو (ت٨٨٥هـ/١٤٨٠م). متن. ثم شرحها و سماه مرآة الأصول و هو شرح لطيف. جامع: للفوائد المنقولة عن المتقدمين مع زوائد أبدعها خاطره الشريف. و الأنسب أن يسمى المتن بمرآة الأصول لكونه مؤلفا فيه. لإيصال الطالب الى معناه. طبعت أستانة مرارا. أنظر: (كشف الظنون لحاجي خليفة، ١٦٥٧/٢)، (معجم المطبعات لسركيس، ١٧٩٠/٢- ١٧٩١)، (المفتاح السعادة، لطاشكوبري زاده، ١٧٤/٢).

[627]- وردت هذه العبارة في مرآة الأصول شرح مرقاة الوصول لملاّ خسرو، ١١٦، كذا: " في بحث التكليف: فإن قيل: هذا يمنع الوقوع فقط؟ قلنا: بل الجواز أيضا؛ لأنا لا نمنع الوجوب بمقتضي الحكمة، و الوعد، و الفضل كما لا نمنع الإيجاب بتخلل الإختيار. و أما نقلا: فلقوله تعالى:{ لا يكلف الله نفسا إلا وسعها} [البقرة: ٢٨٦]، {و ما جعل عليكم في الدين من حرج} [الحج: ٧٨] و غير ذلك، و كل ماأخبر الله تعالى بعدم وقوعه [يستحيل وقوعه]، و إلا أمكن كذبه، و إمكان المحال محال."

[628]- هو محمد بن ولي بن رسول القيرشهري، ثم الإزميري المفتى بها، الحنفي (ت ١١٦٥هـ/١٧٥١م). فاضل مشارك في بعض العلوم. له: أشهر حاشية على المرآة المسمى مرآة الأصول في شرح مرقاة الوصول على شرح ملا خسرو على مختصره في علم الاصول جزء ٢ بولاق ١٢٥٨، ١٢٦٢ و كتب اسم المؤلف في هذه المطبوعة 'سليمان الإزميري' و طبعت الحاشية في الاستانة ١٣٠٢ و ١٣٠٩ و كتب فيها اسم المؤلف: محمد بن ولي بن رسول القرشهري ثم الازميري الازنيقي 'المولي محمد بن قطب الدين'. أنظر: (هدية العارفين لإسماعيل باشا، ٣٢٨/٢)، (معجم المؤلفين لكحالة، ٩٥/١٢)، (معجم المطبعات لسركيس، ٤٢٩/٢-٤٣٠).

[629]- وردت هذه العبارة في حاشية على المرآت لفاضل الإزمير، ٢٩٩/١، كذا: "(قوله كما لا نمنع الإيجاب) يعني إنا نقول إن المعلوم يجب وجوده عند وجود جميع ما بد منه فيجب إيجاده على الله تعالى و هذا قول بالإيجاب على الله إلا إنه إيجاب بالإختيار فلا نمنعه لأن إرادة الله تعالى و إختياره داخل في تلك الجملة فيجب عليه تعالى إيجاده بإختياره"

[630]- هو التمهيد في بيان التوحيد، لأبي شكور: محمد بن عبد السيد بن شعيب الكشي، السالمي الحنفي (ت. ٤٦٠هـ/١٠٦٨م.) وهو مختصر في أصول المعرفة و التوحيد. فأورد: ما يجوز كشفه من علم الكلام. أنظر: (كشف الظنون لحاجي خليفة، ٤٨٤/١).

الجبر لا محالة فالملزم عليه يكون مجبورا و من وصف الله تعالى بهذه الصفة يكون كافرا إلا أنا نقول بأن الله ضمن حوائج العباد كالرزق و كذا الرحمة و المغفرة للمحسن و وعد العذاب و العقوبة للمسيء أقول إن الضمان هو الوجوب العادى و الوعدى".[631] و {قال المرجاني[632] في شرحه على العقائد :{"و إعلم أن القول بالإيجاب و الإختيار متصوّر على إنحاء أربعة (الأوّل) وجوب الصدور نظرا إلى ذات الفاعل من حيث هو مع عزل النظر عن الإرادة و لم يقل أحد هذا النحو من الإختيار و إثبات الوجوب إلا طائفة متأخرى الأشعريين في صدور الصفات عنه تعالى (الثاني) الوجوب نظرا إلى الذات بناء على عينية الإرادة فلما كان مذهب الحكماء و بعض الصوفية نفى الصفات لزمهم الإيجاب بهذا المعنى (الثالث) وجوب الصدور نظرا إلى العناية المقتضية للفعل الداعية علي الوجوب من الإختيار المقابل له و لم بهذا النحو من الوجوب إلا المعتزلة (الرابع) وجوب الصدور نظرا إلى وجوب الإرادة و الحكمة و هذا النحو من الوجوب هو مذهب الحنيفة و جمهورالصوفية و قدماء الأشاعرة و أما وجوب الصدور بعد الإختيار فقد إتفقوا عليه و لم يخالف في إنتفاء الإختيار المقابل له إلا طائفة من الشيعة الكيانية". [633]{قال في متن السنوسية{: "لا يجب من ذلك الشيء على الله".} [634]قال المحشي}: "أى بالنظر لذات الله فلا ينافى وجوبه لوعده تعالى الذي لا يتخلف

631- وردت هذه العبارة في التمهيد في بيان التوحيد لأبو شكور السالمي، ٢٧٦-٢٧٧، كذا: " القول في أنه لا يجب على الله شيء من جهة العباد قال أهل السنة و الجماعة: إن الإيجاب من الله تعالى لا غير. و قالت المعتزلة: إن الإيجاب من طريق الحكمة و العقل كالإيجاب من الله تعالى، و هذا كفر... ثم عند المعتزلة حقوق العباد و مصالحهم واجب على الله تعالى، و يجب عليه...و هذا الكفر لأن الوجوب عبارة عن التكليف و الإلزام؛ ثم الإلزام يوجب الجبر لا محالة، و الملزم عليه يكون مجبورا، و من وصف الله تعالى بهذه الصفة فإنه يكون كافرا...دل بهذه المعاني أنه لا يجب على الله شيء من جهة العباد و لا بوجه من الوجوه؛ إلا أنا نقول: إن الله تعالى ضمن حوائج العباد كالرزق و نحوه، و كذلك وعد الرحمة و المغفرة للمحسن، و أوعد العذاب و العقوبة للمسيئ،."

632 - هو شهاب الدين بن بها الدين بن سبحان بن عبد الكريم المرجاني القزاني الحنفي (ت ١٨١٨هـ/١٨٨٩م). مؤرخ، كان عالم عصره في بلاده. و عالم مشارك في أنواع من العلم. أصله من قرية (مرجان) التابعة لولاية (قزان) و ولادته في قرية (يابنجي) و دراسته في بخارى و سمرقند. تولى الإمامة و الخطابة و التدريس في الجامع الأول بقزان و تخرج على يديه كثيرمن العلماء. من تصانيف الكثيرة: الحكمة البالغة الجنية في شرح العقائد الحنفية و غير ذلك. أنظر: (الأعلام للزركلي، ١٧٨/٣)، (معجم المؤلفين لكحالة، ٣٠٨/٤)، (هدية العارفين لإسماعيل باشا، ٤١٨/١)، (إيضاح المكنون لإسماعيل باشا، ١٠٠/٣).

633 - وردت هذه العبارة في شرح العقائد الحنفية تأليف المرجاني، ٣٩- ٤٠، كذا: (و اعلم أن القول بالإيجاب و الإختيار يتصور على أنحاء أربعة تتفرع على مسألة الصفات و تعليل الأفعال بالنفي أو الإثبات (الأول وجوب الصدور نظرا إلى ذات الفاعل من حيث هو مع عزل النظر عن الإرادة و غاية الفعل و الإختيار الذي يقابله و لم يقل أحد بنفي هذا النحو من الإختيار و الإثبات الوجوب المقابل له في حقه تعالى الا طائفة من متأخرى الأشعرية في صدور الصفات عنه تعالى عن ذلك علوا كبيرا بل هو عند الحكماء و من لا يقول بمغايرة الصفات غير متصور لا محالة (و الثاني الوجوب نظرا إلى الذاتبناء على عينية الإرادة و الغاية و الإختيار الذي يقابله فلما كان مذهب الحكماء و بعض الصوفية نفي الصفات و كونه تعالى بذاته علة غائية لوجود العالم لزمهم الإيجاب بهذا المعنى و لم يمكنهم القول بمقابله على خلاف غيرهم (و الثالث وجوب الصدور نظرا إلى الغاية المقتضية للفعل الداعية إلى الوجود و الإختيار المقابل له و لم يقل بهذا النحو من الوجوب الا المعتزلة و من يحذ وحذوهم (و الرابع وجوب الصدور نظرا إلى وجوب الإرادة و الحكمة و هذا النحو من الوجوب هو مذهب الحنفية و جمهور الصوفية و قدماء الأشاعرة و الإختيار المقابل له مذهب المتأخرين من الأشعرية و قدماء المعتزلة و أما وجوب الصدور بعد الإختيار فقد إتفقوا عليه و لم يخالف في إنتفاء الإختيار المقابل له الا طائفة من الشيعة الكيسانية القائلين بالبدأ في الإرادة و الخلق و هو أن يظهر له تعالى عن ذلك صواب على خلاف ما أراد أو أخذ في الإيجاب فيتركه و يأخذ بما بدأ له من السداد"

634 - وردت هذه العبارة في الحاشية دسوكي على شرح الأم البراهيم على عقائد السنوسية، ١٤٦- ١٤٧، كذا: (قوله لا يجب من ذلك شيء على الله)"

أو لإقتضاء حكمته وجوده أو لتعلق علمه في الأزل بوجوده و الحاصل إنه ليس مراد الأشعرى بقوله إنه لا يجب على الله شيء نفي الوجوب مطلقا بل المراد نفى الوجوب بإعتبار ذاته تعالى و هذا إلا ينافى إنه قد يجب عليه بإعتبار صفاته كما لو إقتضت حكمته شيأ فلابد منه بمقتضى الحكمة و إن لم يجب بإعتبار ذاته وكما لوعلم في الأزل وجود شيء فلابد من وجود و ألا إنقلب العلم الجهلا و إن لم يكن وجوده واجبا بإعتبار ذاته وكما إذا أخبر بحصول ثواب في المستقبل للطائعين فلابد من حصوله لئلا يتخلف الوعد و إن لم يكن وجوده واجبا بإعتبار ذاته و لا محذور في ذلك".[635]{و قال في شرح المواقف :{"ههنا مذهب آخر إختاره الإمام و هو إنه واجب غير متولد منه".[636] {قال سيد}: "قيل أخذ هذا المذهب من القاضى[637] و إمام الحرمين[638] حيث قالا بإستلزام النظر للعلم على سبيل الوجوب من غير توليد ورد بأن مرادهما الوجوب العادى دون العقلى".[639] و {قال

[635]- وردت هذه العبارة في الحاشية دسوكي على شرح الأم البراهيم على عقائد السنوسية، ١٤٦- ١٤٧، كذا: (قوله لا يجب من ذلك شيء على الله) أى بالنظر لذات الله فلا ينافي وجوبه لوعده تعالى الذي يتخلف أو لإقتضاء حكمته وجوده أو لتعلق علمه في الأزل بوجوده و الحاصل إنه ليس مراد الأشعاري بقوله أنه لا يجب على الله شيء نفي الوجوب مطلقا بل المراد نفي الوجوب بإعتبار ذاته تعالى و هذا لا ينافي أنه قد يجب عليه بإعتبار صفاته كما لو إقتضت حكمته شيأ فلا بد منه بمقتضي الحكمة و إن لم بإعتبار ذاته و كما لو علم في الأزل وجود شيء فلا بد من وجوده و إلا إنقلب العلم جهلا و إن لم يكن وجوده واجبا بإعتبار ذاته و كما إذا أخبر بحصول ثواب في المستقبل للطائعين فلا بد من حصوله لئلا يتخلف الوعد و إن لم يكن وجوده واجبا بإعتبار ذاته و لا محذور في ذلك.

[636] - وردت هذه العبارة في شرح المواقف للجرجاني، مترجم: عمر توركر، ٣٣٣/١، كذا: " [٣٦٨] و ههنا مذهب آخر إختاره الإمام الرازي و هو أنه يعني العلم الحاصل عقيب النظر واجب لازم حصوله عقيبة عقلا غير متولد منه."

[637] - هو أبو بكر بن الطيب بن محمد بن جعفر بن القسم المشهور القاضي البقلاني (ت ٤٠٣/١٠١٣م). المتكلم على مذهب الأشعري من اهل البصر سكن بغداد. كان إمام أهل السنة في عصره على مذهب الشيخ أبي الحسن الأشعري، مؤيدا إعتقاده و ناصرا طريقة الأشعري في علمه أوحد زمانه، و كان جيد الإستنباط و سريع الجواب. فجرت له مناظرات مع علماء النصرانية بين يدي ملكها. و له التصانيف الكثيرة المنتشرة في الرد على المخالفين من الرافضة، المعتزلة و الجهمية. المشهورة في علم الكلام و غيره، له تصانيف كثيرة من أشهرها: الإنصاف، التمهيد. أنظر: (وفايات الأعيان لإبن خلكان، ٢٦٩/٤)، (الأعلام للزركلي، ١٧٦/٦)، (تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، ٤٥٥/٢)

[638] - هو عبد الملك بن عبد الله بن يوسف بن محمد بن عبد الله بن حيوية، أبو المعالي، إمام الحرمين، الجويني، النيسابوري (ت. ٤٧٨هـ/ ١٠٨٥م).الفقيه الشافعي المقلب ضياء الدين المعروف بإمام الحرمين. البحر الحبر المدق المحقق النظار الأصولي المتكلم. علم من أعلام الامة الإسلامية. كان شفعيا و أشعريا. درس بالنظامية، تلامذه الغزالي. من أهم مؤلفاته: البرهان في أصول الفقه، الشامل و الإرشاد في أصول الدين. أنظر: (طبقات الشافية الكبرى للسبكي، ١٦٥/٥)، (وفيات الأعيان لإبن خلكان، ١٦٧/٣-١٦٨)، (النجوم الزاهر لتغري بردي، ١٢١/٥)

[639] - وردت هذه العبارة في شرح المواقف للجرجاني، مترجم: عمر توركر، ٣٣٣/١، كذا: " قيل أخذ هذا المذهب من القاضي البقلاني، و إمام الحرمين حيث قالا باستلزام النظر للعلم على سبيل الوجوب من غير توليد، ورد بأن مرادهما الوجوب العادي دون العقلي،"

الغزالي[640] في الإحياء :{[641]"إعلم أنك إذا فهمت معنى القبول لم تشك في إن كل توبة صحيحة فهى مقبولة لا محالة فإنما عليك التزكية و التطهير و أما القبول فمبذول قد سبق به القضاء الذي لا مراد له و لا أعنى بما ذكرته من وجوب قبول التوبة على الله إلا ما يريد القائل بقوله أن العطشان إذا شرب الماء وجب زوال العطش و ليس في شيء من ذلك ما يريده المعتزلة بالإيجاب على الله و لكن ما سبقت به الإرادة الأزلية فواجب كونها لا محالة".[642] و قال صاحب العمدة[643] [644] :"من أكابر الماتريدية و من تاب عن كبيرة صحّت توبته مع الإصرار على كبيرة أخرى و لا يعاقب بها"[645]

---

[640]- هو محمد بن محمد بن محمد بن أحمد الطوسي الإمام الجليل أبو حامد الغزالي (ت٥٠٥هـ/١١١١م) الملقب حجة الإسلام، زين الدين، الطوسي، أبو حامد، المعروف الغزالي، الفقيه الشافعي. ولد و توفي بطوس. متكلم فقيه، حكيم، أصولي، صوفي، مشارك في أنواع من العلم. الإمام عصره، مجتهد أهل زمانه، رباني الأمة، الذكاء المفطرغوص على المعاني. درس نظامية و لازم إمام الحرمين و جد و اجتهد حتى برع في المذهب و الخلاف، الجدل، الأصولين، المنطق. كان من أقطاب المذهب الأشعري في الأصول. و من كلام أهل عصره فيه. و مهر في الكلام و الجدل. فولاه النظام تدريس نظامية بغداد. و قرأ الحكمة والفلسفة و فهم كلامهم و تصدى للرد عليهم أحكم كل ذلك. و رد على الباطنية. و انكشفت الشبهات ثم ترك التدريس سلك طريقة التصوف في آخره حياته. وصنف الكتب المفيدة في عدة فنون منها أشهرها: تهافت الفلاسفة، إحياء علوم الدين، المستصفى في أصول الفقه، الإقتصاد في الإعتقاد في أصول الدين، ميار العلم في المنطق وغير ذلك. أنظر: (طبقات الشافعية الكبرى للسبكي، ١٩١/٦- ٢٢٧)، (سير أعلام النبلاء للذهبي، ٣٢٢/١٩- ٤٤٦)، (مفتاح السعادة لطاشكوبري زاده،٣٠١/٢-٣١٦)، (وفيات الأعيان لإبن خلكان،٢١٦/٤- ٢١٩)، (الفوائد البهية للكنوي، ٢٤٣)، (معجم المؤلفين لكحالة، ٢٦٦/١١)، (النجوم الزاهرة لتغري بردي، ٢٠٣/٥).

[641]- هي إحياء علوم الدين لأبي حامد الغزالي (ت ٥٠٥هـ/١١١١م). هو أنفس الكتب و أجلها. و فيه خير كثير لولا ما فيه من آداب و رسوم و زهد من طرائق الحكماء و منحرفي الصوفيه. و هو من أجل كتب المواعظ، و أعظمها حتى قيل فيه: إنه لو ذهبت كتب الإسلام و بقي الإحياء أغنى عما ذهب. و هو مرتب على أربعة أقسام: ربع العبادات، و ربع العادات، و ربع المهلكات، و ربع المنجيات. في كل منها عشرة كتب. طبعت مرارا. أنظر: (سير أعلام النبلاء للذهبي،٣٣٩/١٩-٣٤٣)، (كشف الظنون لحاجي خليفة، ٢٣/١-٢٤)، (طبقات الشافية للسبكي، ٢٠٦/٦)، (وفيات الأعيان لإبن خلكان، ٢١٧/٤).

[642]- وردت هذه العبارة في الإحياء علوم الدين، ١٣/٤- ١٥، كذا: " بيان أن التوبة إذا استجمعت شرائطها فهي مقبولة لا محالة: إعلم أنك إذا فهمت معنى القبول التوبة لم تشك في أن كل توبة صحيحة فهي مقبولة." ؛ "فإنما عليك التزكية و التطهير و أما القبول فمبذول قد سبق به القضاء الأزلي الذي لا مرد له و هو المسمى فلاحا في قوله:(قد أفلح من زكاها)، { سورة الشمس، ٩١/٩}"؛ و كذا ص،١٥، كذا: " فإن قلت أفتقول ما قالته المعتزلة من أن قبول التوبة واجب على الله فأقول لا أعني بما ذكرته من وجوب قبول التوبة على الله إلا ما يريده القائل بقوله إن الثوب إذا غسل بالصابون وجب زوال الوسخ و إن العطشان إذا شرب الماء وجب زوال العطش و إنه إذا منع الماء مدة وجب العطش و إنه إذا دام العطش وجب الموت و ليس في شيء من ذلك ما يريده المعتزلة بالإيجاب على الله تعالى بل أقول خلق الله تعالى الطاعة مكفرة للمعصية و الحسنة ماحية للسيئة كما خلق الماء مزيلا للعطش و القدرة منسعة بخلافه لو سبقت به المشيئة و القدرة على الله تعالى و لكن ما سبقت به إرادته الأزلية فواجب كونه لا محالة"

[643]- هو عبد الله بن أحمد بن محمود حافظ الدين أبو البركات النسفي الحنفي (ت ٧١٠هـ/١٣١٠م). نسبة إلى نسف من بلاد السغد فيماوراء النهر. كان إماما كاملا عديم النظير في زمانه رأسا في الفقه و الأصول بارعا في الحديث و معانيه. أحد الزهاد المتأخرين صاحب التصانيف المفيدة في الفقه و الأصول. تصانيف منها مدارك التنزيل و حقائق التأويل في تفسير القرآن، عمدة العقائد في الكلام، كتاب المنار في أصول و كنز الدقائق في الفروع. أنظر: (هدية العرفين لإسماعيل باشا،٤٦٤/١)، (الفوائد البهية للكنوي، ١٠١-١٠٢)(تاج التراجم لإبن قطلوبغا، ١٧٤/١-١٧٥).

[644]- و هي عمدة أو عمدة العقائد أهل السنة و الجماعة للإمام حافظ الدين عبد الله بن أحمد أبو البركات النسفي.هو مختصر. يحتوي على أهم قواعد علم الكلام، يكفي لتصفية العقائد الإيمانية، في قلوب الأنام. ثم شرحه المصنف المذكور سماه الإعتماد في الإعتقاد. أنظر: (كشف الظنون لحاجي خليفة، ١١٦٨/٢).

[645] - وردت هذه العبارة في العمدة العقائد للإمام أبي البركات النسفي، ١٥١-١٥٢، كذا: " ولا يلعن صاحب الكبيرة، ومن تاب عن كبيرة صحت توبته مع الإصرار على كبيرة أخرى خلافا لأبي هاشم. و لا يعاقب بها، و من تاب عن الكبائر لا يستغنى عن توبة الصغائر، و يجوز أن يعاقب بها عند أهل السنة و الجماعة."

أى عن الكبيرة التي تاب عنها. و قال الكرمانى[646] في منسكه[647]: "ثم إذا تاب توبة صحيح صارت مقبولة غير مردودة قطعا من غير الشك و الشبهة بحكم الوعد بالنص أى قوله تعالى وهو الذي يقبل التوبة عن عباده ولا يجوز لأحد أن يقول التوبة الصحيحة في مشيئة الله فإن ذلك جهل محض يخاف على قائله الكفر لأنه تعالى وعد قبول التوبة قطعا من غير شك فإذا تشكك التائب في قبول توبته إذا كانت صحيحة فإنه بتلك التوبة و الإعتقاد يكون مذنبا بذنب أعظم من الأول"[648] نعوذ بالله من ذلك و من جميع المهالك إنتهى. قال علي القاري: "توضيحه ما ذكره الإمام الغزالي من أن التوبة إذا استجمعت شرائطها فهى مقبولة لا محالة فمن تاب إنما يشكّ في قبول توبته لأنهليس بمستيقن شروطها و لو تصور أن يعلم ذلك لتصور أن يعلم القبول في حق الشخص المعين ولكن هذا الشك في الإيمان لا يشككنا في أن التوبة طريق القبول لا محالة".[649] قال العضد[650] في المواقف: "المقصد السادس في تقريب مذهب أصحابنا و فيه مباحث الأوّل قالوا الثواب فضل وعد به فيفي من غير وجوب لأن الخلف بالوعد نقص تعالى الله عنه".[651] أقول قوله فيفي به إثبات

---

[646] ـ هو محمد بن مكرم بن شعبان أبو منصور الكرماني (ت ٩٧٥هـ/١٥٦٧م) الملقب بزين الدين، الحنفي، الفقيه، له تصانيف المسالك في علم المناسك، زلة القراء، المستعذب شرح مختصر القدور في الفروع، الحجج الشفية و الدلائل الكافية في سنن السفر. أنظر: (كشف الظنون، لحاجي خليفة، ١٦٦٣/٢)، (هدية العارفين، لإسماعيل باشا، ٢٥٠/٢)، (الجواهر المضية، للقرشي، ٢٥٠/٢).

[647]ـ و هي المسالك في علم المناسك لمحمد بن مكرم بن شعبان الكرماني. (ت ٩٧٥هـ/١٥٦٧م). في مجلد ضخم. جعله على ثلاثة أقسام: الأول: في سنن السفر و آدابه. الثاني: في مناسك الحج، و سننه و فرائضه. الثالث: في فضيلة المجاورة بمكة المكرمة و ما فيها من الكراهة. أنظر: (كشف الظنون لحاجي خليفة، ١٦٦٣/٢)، (هدية العارفين لإسماعيل باشا، ٢٥٠/٢)، (الجواهر المضية، للقرشي، ١٣٥/٢)

[648] ـ وردت هذه العبارة في المسالك في المناسك للإمام أبي منصور محمد بن مكرم بن شعبان الكرماني، ١٤٧/١-١٤٨، كذا: " وإذا تاب نصوحا على ما ذكرنا، صارت التوبة مقبولة غير مردودة قطعا، من غير شك ولا شبهة بحكم الوعد بالنص لقوله تعالى: {وهو الذي يقبل التوبة عن عباده} وقد قال الله تعالى: {إن الله لا يخلف الميعاد} ولا يجوز لأحد أن يقول: إن قبول التوبة النصوح في مشيئة الله تعالى. فإن ذلك جهل محض، و يخاف على قائله الكفر؛ لأنه وعد قبول التوبة قطعا، و هذا بخلاف الإيعاد، فإن العفو و ترك العقوبة كرم منه؛ لا أنه خلف. وهذا هو مذهب أهل السنة و الجماعة خلافا للمعتزلة. تمامه عرف في الأصول. و إنما ذكرت هذه المسألة هنا لئلا يتشكك التائب في قبول توبته إذا كانت توبة نصوحا، فإنه بتلك التوبة و الإعتقاد يصير مذنبا أعظم من الذنب الأول."

[649] ـ وردت هذه العبارة في شرح الفقه الأكبر للعلي القاري على الإمام الأعظام أبي حنيفة، ٢٦٨، كذا: " و توضيحه ما ذكره الإمام الغزالي من أن التوبة إذا إستجمعت شرائطها فهي مقبولة لا محالة، ثم قال: و من تاب فإنما يشك في قبول توبته لأنه ليس يستيقن حصول شروطها، ولو تصوّر أن يعلم ذلك لتصوّر أن يعلم القبول في حق الشخص المعين، ولكن هذا الشك في الأعيان لا يشككنا في أن التوبة في نفسها طريق القبول لا محالة إنتهى."

[650] ـ هو الإيجي ـ عبد الرحمن بن أحمد بن عبد الغفار، القاضي، أبو الفضل، عضد الدين الإيجي الشيرازي (ت. ٧٥٦هـ/١٣٥٥م). المشهور بالعضد. إيج بلدة من نواحي شيراز (بفارس) ولي القاضي و قاضي القضاة المشرق. شيخ العلماء و العلامة الشافعي في تلك البلاد. كان إماما في العلوم متعددة محققا مدققا. عالم مشارك في العلوم العقلية و الأصولين و المعاني و البيان و النحو و الفقه و علم الكلام. و أنجب تلامذة عظاما إشتهروا في الآفاق منهم التفتازاني و غيره. له في علم الكلام المواقف و العقائد العضدية مشهور و في المعاني و البيان الفوائد الغياثية و في أصول الفقه شرح مختصر لإبن الحاجب و في تفسير القرآن تحقيق التفسير في تكثير التنوير و غير ذلك. أنظر: (هدية العارفين لإسماعيل باشا، ٥٢٧/١)، (الأعلام للزركلي، ٢٩٥/٣)،(طبقات الشافية الكبرى للسبكي، ٤٦/١٠)، (شذرات الذهب لإبن العماد، ٢٩٨/٨)، (مفتاح السعادة لطاشكوبري زاده، ٢٩٥/١)،(معجم المؤلفين لكحالة، ١١٩/٥)، (بغية الوعاة لجلال الدين السيوطي، ٧٥/٢ـ ٧٦)، (معجم المطبعات للسركيس، ١٣٣٣/٢).

[651] ـ وردت هذه العبارة في المواقف، مترجم: عمر توركر، ٥٨٣/٣، كذا: "المقصد السادس في تقرير مذهب أصحابنا. [١١٣١] و فيه مباحث؛ الأول قالوا: الثواب فضل من الله وعد به، فيفي به من غير وجوب لأن الخلق في الوعد نقص تعالى الله عنه"

للوجوب الوعدى و قوله نم غير وجوب نفي للوجوب العقلى. قال في الفتوحات المكية [652]في المجلد الرابع في صحيفة ٣٠٣: "و العطاء منه واجب و منه إمتنان فإعطاء الحق العالم الوجود إمتنان و إعطاء كل موجود من العالم خلقه واجب و هو قوله: {أَعْطى كُلَّ شيءٍ خَلْقَهُ} [653]يعنى في نفس الأمر {ثم هدى}[654] بين التعريف إنه أعطى كل شيء خلقه و الجود و الأنعام و الكرم الذاتي أوجب هذا العطاء عليه كما قال:{كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلَى نَفْسِهِ الرَحْمَةِ}[655] فأوجبها للعالم على نفسه لا كل العالم بل لعالم مخصوص و هو المنعوت في قوله تعالى {أَنَّهُ مَنْ عَمَلَ مِنْكُمْ سُواً بِجَهالَةٍ ثُمَّ تَابَ مِنْ بَعْدِهِ وَ أَصْلَحَ}[656] و في قوله تعالى: {فَسَأَكْتُبُهَا لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ وَ يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَ الَّذِينَ هُمْ بِآيَاتِنَا يُؤْمِنُونَ الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الأُمِّيَّ}[657] و ما عدا هؤلاء المنعوتين فإن الله يرحمهم برحمة الإمتنان من غير وجود نعت و هى الرحمة التي وسعت كل شيء. [658]

تنبيه

هذا الوجوب بمعنى الثبوت و التحقق يعني أنه ليس بمعنى الإلزام و اللزوم بل بمعنى إلتزام مالا يلزم وهذا الوجوب أى الوجوب العادي و الوعدي أثبته الله تعالى على نفسه و أخبر به في كثير من الآيات قال الله تعالى: {وَ مَا مِنْ دآبَّةٍ فِي الأَرْضِ إلا على الله رِزْقُهَا}[659] {قال الإمامُ}[660]: "فيه مسئلتان الأولى

---

[652]ـ هو الفتوحات المكية، في أسرار المالكية أو الملكية، مجلدات، للشيخ محيي الدين: محمد بن علي، المعروف: بإبن عربي، الطائي، المالكي (ت. ٦٣٨هـ/١٢٤٠م). من أعظم كتبه، و آخرها تأليفا و قال: أن ترتيب أبواب الفتوحات، لم يكن عن إختيار و لا عن نظر فكري، و إنما الحق تعالى يملي لنا، على لسان ملك الإلهام، جميع ما نسطره. ما فتح الله، عند طوافي بيته المكرم. ذكر فيه خمسمائة و ستين بابا و كان الفراغ من هذا الباب ٦٢٩ طبعت مصر بولاق، ١٢٧٤، ١٢٩٣. أنظر: (كشف الظنون لحاجي خليفة، ١٢٣٨/٢)، (معجم المطبعات لسركيس، ١٧٨/١).

[653] ـ سورة طه، ٥٠/٢٠.

[654]ـ سورة طه، ٥٠/٢٠.

[655] ـ سورة الانعام، ٥٤/٦.

[656]ـ سورة الانعام، ٥٤/٦.

[657]ـ سورة الأعراف، ١٥٦/٧ـ ١٥٧.

[658] ـ وردت هذه العبارة في الفتوحات المكية لمحيي الدين محمد بن علي ابن العربي، ٣٠٣/٤، كذا: " و العطاء منه واجب و منه إمتنان فإعطاء الحق العالم الوجود إمتنان و إعطاء كل موجود من العالم خلقه واجب وهو قوله أعطى كل شيء خلقه يعني في نفس الأمر ثم هدى بين بالتعريف أنه أعطى كل شيء خلقه و الجود و الأنعام و الكرم الذاتي أوجب هذا العطاء عليه كما قال كتب ربكم على نفسه الرحمة فأوجبها للعالم على نفسه و لكن لا كل العالم بل لعالم مخصوص و هو المنعوت في قوله تعالى (إنه من عمل منكم سواء بجهالة ثم تاب من بعده و أصلح) و في قوله تعالى (فسأكتبها للذين يتقون و يؤتون الزكاة و الذين هم بآياتنا يؤمنون الذين يتبعون الرسول النبي الأمي) و ما عدا هؤلاء المنعوتين فإن الله يرحمهم برحمة الإمتنان من غير وجود نعت و هي الرحمة التي وسعت كل شيء"

[659] ـ سورة الهود، ٦/١١.

[660]ـ هو محمد بن عمر بن الحسين التيمي البكري، أبو عبد الله، الإمام فخر الدين الرازي الطبرستاني (مت. ٦٠٦هـ/١٢١٠م).أصله طبرستان و مولده في الري و إليها نسبته. المعروف بابن خطيب، الملقب فخر الدين الرازي. و رحل إلى حوارزم و ماوراء النهر و خراسن. الفقيه

تعلق بعضهم بأنه يجب على الله تعالى بعض الأشياء بهذا الآياة و قال أن كلمة على الوجوب و هذا يدل على أن إيصال الرزق إلى الدابة واجب على الله تعالى و جوابه أنه واجب بحسب الوعد".[661] و كذا قال [662]الخطيب الشربيني[663] و قال البيضاوي[664] و أبو السعود[665] عند تفسير[666] هذه الآياة و إنما أتى بلفظ الوجوب تحقيقا لوصوله و حملا على التوكل فيه.[667] و قال إبن حجر[668] في شرحه

الشافعي. من كبار الأشاعرة. الإمام المفسر، و أمام المتكلمين. أوحد زمانه في المعقول و المنقول و علوم الأوائل. و فاق أهل زمانه في علم الكلام. كان من أئمة الأصول و كتبه في الأصولين شهرة سائر. أقبل الناس على كتبه في حياته يتدارسونها. توفي في هراة. و له تصانيف المفيدة في الفنون عديدة منها: تفسير الكبير: مفاتيح الغيب مجلدات مطبوع في تفسير القرآن الكريم، المطالب العالية و المحصل في علم الكلام و غيرها. أنظر: (الأعلام للزركلي، ٣١٣/٦)، (وفيات الأعيان لابن خلكان، ٢٤٨/٢- ٢٤٩)، (طبقات الشافية الكبرى للسبكي، ٨١/٨)، (لسان الميزان لإبن حجر العسقلاني، ٤٢٧/٤).

[661]- وردت هذه العبارة في التفسير الكبير (مفاتح الغيب) لفخر الدين الرازي، ٣١٨/١٧، كذا: "المسألة الثانية: تعلق بعضهم بأنه يجب على الله تعالى بعض الأشياء بهذه الآية و قال: إن كلمة (على) للوجوب، و هذا يدل على أن إيصال الرزق إلى الدابة واجب على الله. و جوابه: أنه واجب بحسب الوعد و الفضل و الإحسان."

[662] - وردت هذه العبارة في السراج المنير: تفسيرالخطيب شربيني للخطيب الشربيني، ٤٦/٢، كذا: "فإن قيل: إن كلمة على للوجوب قيدل على أن إيصال الرزق إلى الدابة واجب على الله تعالى. أجيبت: بأنه تعالى إنما أتى بذلك تحقيقا لوصوله بحسب الوعد و الفضل و الإحسان و حملا على التوكل فيه.

[663] - هي سراج المنير في الاعانة على معرفة بعض كلام ربنا الحكيم الخبير و يعرف بتفسير الخطيب الشربيني. بولاق ١٢٨٥ جزء٤. كتاب عظيم يعني بثلاثة أشياء تقرير الأدلة و توجيهها و الكلام على المناسبات بين السور و الآيات و سرد كثير من القصص و الروايات. أنظر: (مناهل العرفان للزرقاني، ٦٦/٢ -٦٨)، (معجم المطبعات للسركيس، ١١٠٩/٢)

[664] - هو ناصر الدين أبو الخير أبو السعيد عبد الله بن عمر بن محمد الشهيرازي قاضي القضاة البيضاوي (مت. ٦٨٥هـ/١٢٨٧). كان الإمام العلامة، الفقيه الشافعي. ولي قضاء شيراز،عالم أذربيجان. كان عالما بعلوم كثيرة، كان عارفا بالفقه و التفسير و الأصلين و العربية و المنطق و الكلام. مبرزا نظارا خيرا متعبدا صالحا. صنف التصانيف المشهورة في أنواع العلوم منها: أنوار التنزيل في أسرار التأويل في تفسير القرآن مختصر الكشاف و طوالع الأنوار في الكلام. المنهاج في الأصول. أنظر: (مفتاح السعادة لطشكوبرى زاده، ٩٢/٢)، (طبقات الشافعية الكبرى للسبكي، ١٥٧/٨)، (بغية الوعاة لسيوطي، ٥٠/٢)، (البداية و النهاية لإبن كثير، ٣٠٩/١٣)، (كشف الظنون لحاجي خليفة،١٨٦/١)، (شذرات الذهب لإبن العماد، ٦٨٥/٧- ٦٨٦)،(التفسير والمفسرين لمحمد السيد حسين الذهبي، ٢١١/١)،(شذرات الذهب للكتاني، ٦٨٥/٧-٦٨٦).

[665]- هو أبو السعود محمد بن محيي الدين محمد بن مصطفى الإسكليبي العمادي (مت ٩٨٢هـ/١٥٧٤م). الشيخ الاسلام، المفتى الأنام، ساطان المفسرين، الرومي الفقيه الحنفي، و عالم تحرير له نظير إنهت إليه رياسة الحنفية في زمانه و علو الشأن كان يجتهد في بعض المسائل و يخرج و يرجح بعض الدلائل و له في الأصول و الفروع قوة كاملة و أعطاه السلطان سليم خان مدارس ثم نال قضاء ببرسا و إستانبول ثم قضاء العسكر ثم شيخ الإسلام. من مصنفاته إرشاد العقل السليم إلى مزيا الكتاب الكريم في تفسير القرآن. أنظر: (الفوائد البهية للكنوي، ٨١)، (هدية العارفين لإسماعيل باشا، ٢٥٣/٢)

[666] - هي أنوار التنزيل و أسرار التأويل يعرف بتفسير البيضاوي للقاضي الإمام العلامة ناصر الدين أبي سعيد عبد الله بن عمر البيضاوي الشافعي (مت. ٦٨٥هـ/١٢٨٧). و هو لخص فيه من الكشاف ما يتعلق بالإعراب و المعاني و البيان و من التفسير الكبير ما يتعلق بالحكمة و الكلام و من التفسير راغب بالإشتقاق و غوامض الحقائق و لطائف الإشارات. وضم إليه ما رواه زناد فكره من الوجوه المعقولة و التصرفات المقبولة. و قد إختصر من الكشاف و إن كان أحيانا إلى الكشاف. جمع فيه صاحبه بين التفسير و التأويل على مقتضى قواعد اللغة العربية و قرر فيه الادلة على أصول أهل السنة. من أشهر الكتب و أكثرها تداولا بين أهل العلم. وهو مطبوع عدة طبعات و متوسط في حجمة. حاشية التامة عليه فكثيرة. أنظر: (التفسير و المفسرين محمد السيد حسين الذهبي، ٢١١/١- ٢١٦)، (كشف الظنون لحاجي خليفة،١٨٦/١)، (معجم المطبوعات لسركيس، ٦١٧/٢).

[667]- وردت هذه العبارة في أنوار التنزيل و أسرار التأويل لبيضاوي، ١٢٨/٣، كذا: " و ما دابة في الأرض إلا على الله رزقها غذاؤها و معاشها لتكفله إياه تفضلا و رحمة، و إنما أتى بلفظ الوجوب تحقيقا لوصوله و حملا على التوكل فيه."

[668]- هو شهاب الدين أحمد بن محمد بن علي بن حجر الهيتمي (مت. ٩٧٤هـ/ ١٥٦٧م). قرية الصعيد (السعدي) المصري، ثم المكي الشافعي مفتي مكة. المكي الفقيه المحدث الصوفي. و من مشايخه زكريا الأنصاري و برع في جميع العلوم خصوصا فقه الشافعيÇ كان بحرا في القفه إماما إقتدى به الأئمة. و صنف التصانيف الحسنة. و من مؤلفاته شرح المنهاج، فتح المبين في شرح الأربعين النووية و غير ذلك. أنظر: (فهرس الفهارس للكتاني، ٣٣٧/١-٣٤٠)، (البدر الطالع للشوكاني، ١٠٩/١)، (معجم المطبعات لسركيس، ٨١/١-٨٤)، (الكواكب السائرة، للغزي، ١٠١/٣-١٠٢)، (خلاصة لأثر لمحبي، ١٦٦/٢-١٦٧)، (الفوائد البهية للكنوي، ٢٤٠).

على حديث الأربعين للنووي[669] في صحيفة ١٧١ : "عند تفسير هذه الآياة هو الإلتزام منه تفضلا لا إنه واجب عليه بالإصالة فهو تطير قوله إنما التوبة على الله أى قبولها واجب منه تفضلا و إلتزاما لا عليه لزوما".[670] و قال جل شأنه: {سَأَلَ سآئِلٌ بِعَذَابٍ وَاقِعٍ لِلْكَافِرِينَ لَيْسَ لَهُ دَافِعٍ مِنَ اللهِ ذيِ الْمَعَارِجِ[671]{ قال {الإمام} "التوجيه الثاني أن يكون التقدير ليس له دافع من الله أى ليس لذلك العذاب الصادر من الله دافع من جهته فإنه إذا أوجبت الجكمة وقوعه إمتنع أن لا يفعله الله".[672] و قال الله تعالى في سورة الليل:} إنَّ عَلَيْناَ لَلْهُدَى[673]{ {قال الإمام}: "أى إن الذي يجب علينا في الحكمة إذا خلقنا الخلق للعبادة أن نبين لهم وجوه التعبد فقد غعلنا ما كان فعله واجبا علينا غي الحكمة".[674] و قال عز و جل: {ثُمَّ إنَّ عَلَيْنَا حِسَابَهُمْ [675]{قال {الإمام}: "إن محاسبة الكفار إنما تكون لا يصال العقاب عليهم و ذلك حق الله و لا يجب على المالك أن يستوفي حق نفسه و الجواب إن ذلك واجب عليه بحكم الوعد الذي يمتنع وقوع الخلف فيه".[676] و قال عز من قائل: {منْ قَبْلُ أنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لا مَرَدَّ لَهُ مِنَ اللهِ [677]{قال {الإمام البيضاوي و أبو السعود :{"قوله من الله يجوز أن يكون صلة لقوله لا مرد يعني لا يرده الله تعالى بعد ما حكم به".[678] وتعلقت إرادته القديمة

---

669 ـ هو كتاب الفتح المبين في شرح الأربعين (أى الأربعين حديثا النووية) لأبن حجر الهيتمي، مؤلف في زيارة النبي صلى الله عليه و سلم. و بالهامش حاشية على حسن المدابغي على الأربعين المذكرة (حديث) الميمنية. ١٣٠٧، ١٣١٧، ١٣٢٠، مصر، ١٣٠٧، ١٩٧٨، بيروت. أنظر: (معجم المطبعات لسركيس،٨٣/١، ٨٤)، (الكواكب السائرة للغزي، ١٠٢/٣).

670ـ وردت هذه العبارة في فتح المبين في شرح الأربعين لأحمد بن حجر الهيتمي، ١٧٣، مثل: " فقوله تعالى و ما من دابة في الأرض إلا على الله رزقها إلتزام منه تفضلا لا أنه عليه واجب بالإصالة فهو نظير إنما التوبة على الله الآية أى قبولها واجب منه تفضلا إلتزاما لا عليه لزوما."

671 ـ سورة المعارج، ١/٧٠ـ٣

672 ـ وردت هذه العبارة في تفسير الكبير لفخر الدين الرازي، ٦٣٧/٣٠، "وقوله: من الله فيه وجهان الأول: أن يكون تقدير الآية بعذاب واقع من الله للكافرين الثاني: أن يكون التقدير ليس له دافع من الله، أى ليس لذلك العذاب الصادر من الله دافع من جهته، فإنه إذا أوجبت الحكمة وقوعه إمتنع أن لا يفعله الله."

673ـ سورة الليل، ١٢/٩٢

674 ـ وردت هذه العبارة في تفسير الكبير لفخر الدين الرازي، ١٨٥/٣١، " فقال: إن علينا للهدى أى إن الذي يجب علينا في الحكمة إذا خلقنا الخلق للعبادة أن نبين لهم وجوه التعبد و شرح ما يكون المتعبد به مطيعا مما يكون به عاصيا، إذ كنا إنما خلقناهم لننفعهم و نرحمهم و نعرضهم للنعيم المقيم، فقد فعلنا ما كان/ فعله واجبا علينا في الحكمة،"

675 ـ سورة الغاشية، ٢٦/٨٨.

676 ـ وردت هذه العبارة في تفسير الكبير لفخر الدين الرازي، ١٤٧/٣١، " فإن علينا حسابهم و فيه سؤال: وهو أن محاسبة الكافر إنما تكون لإيصال العقاب إليهم و ذلك حق الله تعالى، و لا يجب على الله المالك أن يستوفي حق نفسه و الجواب: عليها بحكم الوعد الذي يمتنع وقوع الخلق فيه"

677ـ سورة الروم، ٤٣/٣٠؛ سورة الشورى، ٤٧/٤٢.

678 ـ وردت هذه العبارة في أنوار التنزيل و أسرار التأويل لقاضي البيضاوي، ٨٤/٥، كذا، سورة الشورى،٤٧/٤٢: " إستجيبوا لربكم من قبل أن يأتي يوم لا مرد له من الله لا يرده الله بعد ما حكم به و من صلة ل مرد. و قيل صلة يأتي أي من قبل أن يأتي يوم من الله لا يمكن رده."؛

بمجيئه.[679] و قال عز و جل: {وَ إِنْ مِنْكُمْ إِلاَّ وَارِدُهَا كَانَ عَلَى رَبِّكَ حَتْماً مَقْضِيًّا} [680]{قال العضد[681]{: "ولتأكيد الوعد أوجب على نفسه إذا الحتم الوجوب".[682] و قال البيضاوي: "كان ورودهم واجبا أوجبه الله على نفسه و قضى بأن وعد به وعد إلا يمكن الخلف".} [683]قال النسفي :[684]{"كان ورودهم واجبا كائنا محكوما".[685] و كذا قال أبو السعود: "و قال الله تعالى} كَانَ عَلَى رَبِّكَ وَعْداً مَسْؤُلًا} [687]"[686]{ قال القاضي :{"و ما في على من معنى الوجوب لإمتناع الخلف في وعده و لا يلزم منه إلا لجاء الإنجاز فإن تعلق الإرادة بالموعود مقدم على الوعد الموجب للإنجاز".} [688]قال الشيخ زاده :[689]{"قوله و ما في على من معنى الوجوب إلى آخره و المعنى كان الذي يشاؤنه موعودا واجبا

ـ وردت هذه العبارة في إرشاد العقل السليم لأبي السعود، ٣٦/٨، و كذا، سورة ال الشورى،٤٧/٤٢: " أي لا يرده الله بعد ما حكم به على أن من صلة مرد أو من قبل أن ياتي من الله يوم لا يمكن رده."

[679]ـ وردت هذه العبارة في أنوار التنزيل و أسرار التأويل لقاضي البيضاوي، ٢٠٨/٤، كذا: في تفسير سورة الروم،٤٣/٣٠: "(من قبل أن يأتى يوم لا مرد له) لا يقدر أن يرده أحد، و قوله: من الله متعلق (ب) يأتى، و يجوز أن يتعلق (ب) مرد لأنه مصدر على معنى لا يرده الله لتعلق إرادته القديمة بمجيئه."؛ ـ و وردت هذه العبارة في إرشاد العقل السليمل لأبي السعود، ٦٣/٧، و كذا: في تفسير الروم،٤٣/٣٠: " {لا مرد له} لا يقدر أحد على إراده {من الله} متعلق بيأتي أو بمرد لأنه مصدر و المعنى لا يردّه الله تعالى لتعلق إرادته القديمة بمجيئه."

[680]ـ سورة المريم، ٧١/١٩

[681] ـ هو تحقيق التفسير في تكثير التنوير في تفسير القرآن لعضد الدين الإيجي (ت. ٧٥٦هـ/١٣٥٥م). أنظر: (هدية العارفين لإسماعيل باشا، ٥٢٧/١)، (معجم المؤلفين لكحالة، ١١٩/٥).

[682]ـ وردت هذه العبارة في تحقيف التفسير في تكثير التنوير لعضد الدين الإيجي، ٩a/٢، كذا: "و لتأكيدا لوعد أوجب على نفسه إذ المعنى الحتم الواجب من قولهم حتم الأمر إذا أوجبا"

[683] ـ وردت في هذه العبارة في أنوار التنزيل و أسرار التأويل لبيضاوي، ١٧/٤، كذا: "كان على ربك حتما مقضيّا كان ورودهم واجبا أوجبه الله على نفسه و قضى به بأن وعد به وعدا لا يمكن خلفه.

[684] ـ هو مدارك التنزيل و حقائق التأويل لأبي البركات النسفي (ت ٧١٠هـ/١٣١٠م) في تفسير القرآن. و جرى فيه على مذهب أهل السنة. و هو كتاب من تتعين إجابته كتابا وسطا في التأويلات جامعا لوجوه الإعراب و القراءات متضمنا لدقائق علم البديع و الإشارات حاليا بأقاويل أهل السنة خاليا عن أباطيل أهل البدع. مختصرا من تفسير الكشاف جامعا لمحاسنة متحاشيا لمساوئه. أن الكتاب لمتداول بين أهل العلم و مطبوع في أربعة أجزاء متوسطة الحجم. أنظر: (التفسير و المفسرون لمحمد السيد حسين الذهبي، ٢١٦/١ـ ٢٢٠)، (كشف الظنون لحاجي خليفة، ١٦٤٠/٢)،(هدية العارفين لإسماعيل باشا، ٤٦٤/١).

[685]ـ وردت هذه العبارة في مدارك التنزيل و حقائق التأويل لأبو البركات النسفي، ٣٤٧/٢، كذا: "{كان على ربك حتما مقضيًّا} أى كان ورودهم واجبا كائنًا محتومًا و الحتم مصدر حتم الأمر إذا أوجبه فسمي الوجوب كقولهم ضرب الأمير"

[686]ـ سورة الفرقان، ١٦/٢٥.

[687] ـ وردت هذه العبارة في إرشاد العقل السليم لأبي السعود، ٢٧٦/٥، كذا: "أى أمرًا محتومًا أوجبه الله عز و جل على ذاته و قضى أنه لا بد من وقوعه ألبتة و قيل أقسم عليه"

[688]ـ وردت هذه العبارة في أنوار التنزيل و أسرار التأويل لقاضي البيضاوي، ١٢٠/٤، " و ما في على من معنى الوجوب لإمتناع الخلف في وعده تعالى و لا يلزم منه الإلجاء إلى الأنجاز، فإن تعلق الإرادة بالوعود مقدم على الوعد الموجب للأنجاز."

[689]ـ هو محيي الدين محمد بن الشيخ مصلح الدين مصطفى القوجوي، المعروف بشيخ زاده، الحنفي المدرس الرومي (مت ٩٥٠هـ/١٥٤٣م). العالم الفاضل. الحنفي المدرس الرومي مفسر، من فقهاء الحنفية، كان مدرسا في إستانبول. كان متواضعا متخاشعا و كان يروي التفسير في مسجده و انتفع به كثيرون. و هو مؤلف حاشية على أنوار التنزيل للبيضاوي و غير ذلك. أنظر: (كشف الظنون لحاجي خليفة، ١٨٨/١)، (هدية العارفين لإسماعيل باشا، ٢٣٨/٢)، (الشقائق النعمانيه لطاشكبري زاده، ٢٤٥/١)، (البدر الطالع للشوكاني، ٢٦٩/٢ـ٢٧٠)،)معجم المطبعات لسركيس، ١١٦٦/٢)، (الأعلام للزركلي، ٩٩/٧).

على ربك أنجزه لكونه وعدا للكريم الذي يمتنع الخلف في وعده و ليس المعنى كما ذكره الكشاف إن ذلك كان موعودا واجبا على ربك أنجازه حقيقا أن يسئل و يطلب لكونه جزاء و أجراء مستحقا عليه لأن العبد لا يستوجب عليه تعالى شيأ بل كل ما يصل إليه من الخير فهو تفضل مخض و لمّا ورد أن يقال لمّا وجب عليه إنجاز الموعود و إن كان ذلك بناء على كرمه و إمتناع الخلف في وعده لزم منه أنه تعالى ملجأ إلى الإنجاز و غير قادر على تركه و من كان ملجأ إلى و غير قادر على تركه لا يكون مستحقا للمدح والثناء بذلك ولله ذو الفضل العظيم يختص برحمته من يشاء[690] أجاب عنه بقوله و لا يلزم منه إلا لجاء إلى الإنجاز لأن وجوب الإنجاز إنما لزم من الوعد الذي هو الأخبار بالفعل المتوقت على العلم بالفعل و كل واحد من الأخبار بالفعل و العلم به يوجب الفعل فوجب الفعل لأنه لو لم يفعله لإنقلب خبره الصادق كذبا وعلمه جهلا و الوجوب اللازم من الأخبار و العلم لا يستلزم كونه تعالى ملجأ إلى الفعل غير قادر على الترك لأن تعلق الإرادة الأزلية بالفعل متقدم على الإخبار به و العلم بوقوعه و الفعل الواقع بالإرادة لا يكون صادرا على سبيل لجاء و يكون تركه مقدرا و يستحق فاعله المدح و الثناء جلد ٢ ورق "٤٤٦.[691] و قال جل جلاله :{ كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلَى نَفْسِهِ الرَحْمَةِ} [692](قال الإمامنا إمام الهدى أبو منصور الماتريدي[693] في التأويلات [694](:"في تفسيرهذه الآياة أى وعد وعدا مؤكدا وذكر بلفظ كتب تحقيقا و تأييدا للوعد فإنه غفوز رحيم

---

690 ـ سوروة البقرة، ٤١٠٥/٢ ـ سورة آل عمرآن، ٧٤/٣.

691ـ وردت هذه العبارة في حاشية شيخ زاده على تفسير القاضي البيضاوي، كذا: ٤٤٦/٢، "(قوله و ما في على من معنى الوجوب لإمتناع الخلف في وعده) و المعنى كان الذي يشاؤونه موعودا واجبا على ربك إنجازه لكونه وعد الكريم الذي يمتنع الخلف في وعده و ليس المعنى كما ذكره صاحب الكشاف إن ذلك كان موعودا واجبا على ربك أنجازه حقيقا أن يسأل و يطلب لكونه جزاء و إجراء مستحقا عليه لان العبد لا يستوجب عليه تعالى شيأ بل كل ما يصل إليه من الخير فهو تفضل محض و لما ورد أن يقال لما وجب عليه أنجاز الموعود و إن كان ذلك بناء على كرمه و إمتناع الخلف في وعده لزم منه أنه تعالى ملجأ إلى الأنجاز و غير قادر على تركه و من كان ملجأ إلى الفعل و غير قادر على تركه لا يكون مستحقا للمدح و الثناء بذلك فالله ذو الفضل العظيم يختص برحمته من يشاء أجاب عنه بقوله و لا يلزم منه الإجاء إلى الأنجاز لأن وجوب الأنجاز إنما لزم من الوعد الذي هو الاخبار بالفعل المتوقف على العلم بالفعل و كل واحد من الأخبار بالفعل و العلم به يوجب الفعل فوجب الفعل لانه لو لم يفعله لإنقلب خبره الصادق كذبا و علمه جهلا و الوجوب اللازم من الأخبار و العلم لا يستلزم كونه تعالى ملجأ إلى الفعل غير قادر على الترك لإن تعلق الإرادة الأزلية بالفعل متقدم على الأخبار به و العلم بوقوعه و الفعل الواقع بالإرادة لا يكون صادرا على سبيل الإلجاء و يكون تركه مقدورا و يستحق فاعله المدح و الثناء"

692ـ سورة الأنعام، ٥٤/٦.

693 ـ هو محمد بن محمود أبو منصور الماتريدي (ت ٣٣٣هـ/٩٤٤م). أصله من ماترید محلة بسمرقند. إمام الهدي، إمام المتكلمين، مصحح عقائد المسلمين، رئيس أهل السنة و الجماعة في علم الكلام. مات بسمرقند. له كتاب التوحيد، تأويلات القرآن. أنظر: (الأعلام للزركلي، ١٩/٧)، (تاج التراجم لإبن قطلوبغا، ٢٤٩/١) ،(مفتاح السعادة لطشكوبري زاده،٨٦/٢)، (كشف الظنون لحاجي خليفة،٢٦٢/١)، (الفوائد البهية للكنوي، ٣٢٠)، (هدية العارفين لإسماعيل باشا، ٣٦/٢)، (الجواهر المضية للقرشي، ١٣٠/٢).

694ـ هي تأويلات القرآن، تأويلات الماتريدية للإمام أبي منصور محمد بن محمد الماتريدي (مت. ٣٣٣هـ/٩٤٤م). و هو ما أخذ منه أصحابه المبرزون تلقفا. و صنف التصانيف الجليلة ورد أكاذيب أقوال أصحاب العقائد الباطلة. و هو كتاب لا يوازيه فيه كتاب بل لا يدانيه شئ من تصانيف من سبقه في ذلك الفن. أنظر: (كشف الظنون لحاجي خليفة، ٣٣٥/١ـ ٣٣٦)، (الفوائد البهية للكنوي، ١٩٥)، (الجواهر المضية للقرشي، ١٣٠/٢).

أوجب على نفسه أن يرحم و يغفر لمن تاب.) [695]قال العضد) :"و معنى كتب الإيجاب و ذلك بإيجاب الله تعالى على نغيه تفضلا و إحسانا لا وجوبا بمعنى أن تركه يكون قبيحا من الله كما قاله المعتزلة".) [696]و قال أبو السعود :("ومعنى كتب الرحمة على نفسه إنه تعالى قضاها و أوجبها بطريق التفضيل و الإحسان على ذاته المقدسة". [697]و كذا قال الرازي[698] (و قال القاضي) :"إلتزمها تفضلا و إحسانا أقول قد سبق إن الإلتزام يسند إلى الله و إنما المحال هو الإلزام من الغير و اللزوم العقلي".[699] و قال الله تعالى: {أَلَمْ ي يعلم يَعْلَمُوا اَنَّ اللهَ هُوَ يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ}،[700]{و يَعْفُوا عَنِ السَّيِّئَاتِ}) [701]قال الرازي :("قالت المعتزلة قبول التوبة واجب عقلا على الله تعالى و هو باطل بالوجوه و قال أصحابنا قبول التوبة واجب بحكم الوعد و التفضل و الإحسان إما عقلا فلا".[702] و قال عز و جل {فَأُولَئِكَ يَتُوبُ اللهُ عَلَيْهِمْ) [703]{قال البيضاوي :("وعد بالوفاء بما وعد به و كتب على نفسه بقوله إنما التوبة على الله و كان الله عليما فهو يعلم في التوبة حكيما و الحكيم لا يعاقب التائب".[704] و قال الله تعالى:} إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللهِ) [705]{قال العضد :(إن هذا إعلام بأن الله تعالى

---

[695] ـ وردت هذه العبارة في تأويلات لأبي منصور الماتريدي، ٩٥/٤، " و جائز أن يكون قوله (كتب ربكم على نفسه الرحمة) أى: كتب على خلقه الرحمة أن يرحم بعضهم بعضًا. و جائز ما ذكرنا أنه كتب على نفسه الرحمة: أى: أوجب أن يرحم و يغفر لمن تاب."

[696] ـ وردت هذه العبارة في تحقيق التفسير في تكثير التنوير لعضد الدين الإيجي، ١٧٥b/١، كذا: " و معنى كتب الإيجاب و ذلك بإيجاب الله سبحانه على نفسه تفضلا و الزاما لا وجوبا بمعنى أن تركه يكون قبيحا من الله كما قاله المعتزلة لما سبق من أنه لا معنى للواجب الا ما يذم تاركه شرعا"

[697]ـ وردت هذه العبارة في إرشاد العقل السليم لأبي السعود، ١١٥/٣، " و معنى كتب الرحمة على نفسه أنه تعالى قضاها و أوجبها بطريق التفضل و الإحسان على ذاته المقدسة بالذات لا بتوسط شيء أصلا"

[698] ـ وردت هذه العبارة في تفسير الكبير (مفاتيح الغيب) لفخر الدين الرازي، ٦/١٣، " أما قوله كتب ربكم على نفسه الرحمة ففيه مسائل المسألة الأولى: قوله كتب كذا على فلان يفيد الإيجاب. و كلمة "على" أيضا تفيد الإيجاب و مجموعهما مبالغة في الإيجاب. فهذا يقتضي كونه سبحانه راحما لعباده رحيما بهم على سبيل الوجوب و اختلف العقلاء في سبب ذلك الوجوب فقال أصحابنا: له سبحانه أن يتصرف في عبيده كيف شاء و أراد، إلا أنه أوجب الرحمة على نفسه على سبيل الفضل و الكرم."

[699] ـ وردت هذه العبارة في أنوار التنزيل و أسرار التأويل للبيضاوي، ١٥٥/٢، " كتب على نفسه الرحمة إلتزمها تفضلا و إحسانا و المراد الرحمة ما يعم الدارين"

[700]ـ سورة التوبة، ١٠٤/٩.

[701]ـ سورة الشورى، ٢٥/٤٢.

[702]ـ وردت هذه العبارة في تفسير الكبير(مفاتيح الغيب) لفخر الدين الرازي، ١٤٠/١٦، " المسألة الرابعة: قالت المعتزلة: قبول التوبة واجب عقلا على الله تعالى. و قال أصحابنا: قبول التوبة واجب بحكم الوعد و التفضل و الإحسان، أما عقلا فلا."

[703]ـ سورة النساء، ١٧/٤.

[704]ـ وردت هذه العبارة في أنوار التنزيل و أسرار التأويل للبيضاوي، ٦٥/٢، " فأولئك يتوب الله عليهم وعد بالوفاء بما وعد به و كتب على نفسه بقوله: إنما التوبة على الله و كان الله عليما فهو يعلم بإخلاصهم في التوبة حكيما و الحكيم لا يعاقب التائب."

[705]ـ سورة النساء، ١٧/٤.

أوجب على نفسه القبول إيجاب الفضل و الإحسان لا إيجاب الإستحقاق.[706] (و قال الخازن) :[707] "قال أهل المعاني إن الله وعد قبول التوبة من المؤمنين في قوله كتب ربكم على نفسه الحمة وإذا وعد الله شيأ أنجزه ميعاده و صدق فيه فالمعنى قوله على الله أوجب على نفسه من غير إيجاب أحد عليه.[708] (و قال الشيخ زاده) على القاضي[709]: "وهو تعالى إذ أوعد شيأ لابد أن ينجز وعده لأن الخلف في وعده محال لمَّا كان ذلك شبيها بالواجب صح إطلاق كلمة على فأن معنى الواجب ههنا عند أهل السنة إن عادة الله تعالى جارية بقبول التوبة بحيث إستمرت و لم يقبل التغير فلهذا صور بصورة الوجوب و عبر عنه بعلى".[710] و قال الله تعالى: {وَ مَنْ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ إلاَّ اللهُ} [711]{قال القسطلاني)[712] في شرحه على البخاري[713]: "فيه تطييب لنفوس العباد و في إسناد غفران الذنوب

706ـ وردت هذه العبارة في تحقيق التفسير في تكثير التنوير لعضد الدين الإيجي، ١٢١b/١، كذا: " قوله تعالى فاولئك يتوب الله عليهم بعد قوله إنما التوبة على الله أن هذا أعلام بأنه تعالى أوجب على نفسه القبول إيجاب الفضل و الإحسان لا إيجاب الإستحقاق"

707ـ هو لباب التأويل في معاني التنزيل تفسير القرآن و يعرف بتفسير الخازن لعلي بن محمد الخازن. مطبوع بمصر، في ثلاثة أو أربعة مجلدات. فرغ من تأليف سنة ٧٢٥. ذكر فيه أن معالم التنزيل للبغوي، فانتخب مع ضم فوائد لخصها من كتب التفسير بحذف الأسانيد. و جعل علامة للصحيحين و ذكر أسامي غيرهما. و له ولوع بالتوسع في روايات و القصة و من مزايا أن يتبع القصة ببيان ما فيها من باطل حتى لا ينخدع بها غر و لا يفتن الجاهل. أنظر: (كشف الظنون لحاجي خليفة، ١٥٤٠/٢)، (معجم المطبعات للسركيس، ٨٠٩/٢)، (مناهل العرفان للزرقاني، ٦٩/٢)

708ـ وردت هذه العبارة في لباب التأويل في معاني التنزيل لخازن، ٣٥٥/١، كذا: "و قال أهل المعاني إن الله تعالى وعد قبول التوبة من المؤمنين في قوله كتب ربكم على نفسه الرحمة و إذا وعد الله شيأ أنجز ميعاده و صدق فيه فمعنى قوله على الله أوجب على نفسه من إيجاب أحد عليه لأنه تعالى يفعل ما يريد للذين يعملون السوء يعني الذنوب و المعاص"

709ـ هي حاشية القوجوي على أنوار التنزيل للبيضاوي تأليف شيخ زاده محيي الدين محمد بن مصلح الدين مصطفى القوجوي (مت ٩٥٠هـ/١٥٤٣م). كتب على تفسير البيضاوي حاشية حاملة جامعة لما تفرق من الفوائد في كتب التفاسير بعبارات سهلة واضحة لينتفع به المبتدئ. و هي أعظم الحواشي فائدة و أكثرها نفعا، كتبها أولا على سبيل الأيضاح و البيان للمبتدئ ثم استأنفها ثنيا بنوع تصرف فيه و زيادة عليه فانتشرت هاتان النسختان. مجلدات مطبوع عديدة في طبع إستانبول و قاهرة. أنظر: (كشف الظنون لحاجي خليفة، ١٨٨/١)، (الشقائق النعمانية لطاشكبري زاده، ٢٤٥/١)، (هدية العارفين لإسماعيل باشا،٢٣٨/٢)، (الأعلام للزركلي، ٩٩/٧)، (البدر الطالع للشوكاني، ٢٧٠/٢).

710ـ وردت هذه العبارة في حاشية شيخ زاده على تفسير القاضي البيضاوي ١٩/٢/١، " و هو سبحانه و تعالى إذا وعد بشيء لابد أن ينجز وعده لأن الخلف في وعده محال و لما كان ذلك تشبيها بالوجوب صح إطلاق كلمة على فإن معنى الوجوب ههنا عند أهل السنة إن عادة الله جارية بقبول التوبة بحيث إستمرت و لم تقبل التغيير فلهذا صور بصورة الوجوب و عبر و عبر عنه بعلي"

711ـ سورة آل عمرآن، ١٣٥/٣.

712ـ هو أبو العباس شهاب الدين أحمد بن محمد الخطيب القسطلاني (ت ٩٢٣هـ/١٥١٧م). الشافعي المصري الإمام العلامة الحجة الرحلة الفقيه المقرئ المحدث المسند. من علماء الحديث. و من وصفه الإمام و الحافظ. و حفظ القرآن و تلا للسبع، و حفظ الشاطبي و الجزيرة و غير ذلك، و أخذ عن جماعة من الحفاظ كالسخاوي. و قرأ البخاري على الشاوري في خمسة مجالس. و لم يكن له نظير في العظ. و صنف التصانيف المقبولة التي سارت بها الركبان في حياته. و من مؤلفاته المشهورة شرح البخاري المسمى إرشاد الساري على صحيح البخاري و شرح صحيح مسلم مثله. أنظر :(فهرس الفهارس للكتاني، ٩٦٧/٢ـ٩٧٠)، (البدر الطالع للشوكاني، ١٠٢/١ـ١٠٣)، (الأعلام للزركلي، ٢٣٢/١)، (شذرات الذهب لإبن العماد،١٦٩/١٠ـ١٧٠)، (النور السافر للعيدروس،١٠٦)

713ـ ـ هو إرشاد الساري لشرح صحيح البخاري لأحمد بن محمد القسطلاني (ت. ٩٢٣هـ/١٥١٧م). يتقدمه خطبة في الحديث و مصطلح الحديث ثم ترجمة الإمام البخاري. من أجلها شرحه على صحيح البخاري مزجا في عشرة أسفار كبار، طبع مرارا. لعله أحسن شروحه و أجمعها و ألخصها. و كان بعض شيوخنا يفضله على جميع الشروح من حيث الجمع و سهلة الأخذ و التكرار و الإفادة، و بالجملة فهو للمدرس أحسن و أقرب من فتح الباري فمن دونه. طبع جزء ١٠ بولاق وقاهرة بهامشها شروح النووي عليه ١٢٧٦، ١٢٨٥، ١٢٩٢، ١٣٠٤، و جزء ١٢ معه كتابان الاول نيل الاماني للمشيخ عبد الهادي الابياري ـ والثاني تحفة الباري على صحيح البخاري للشيخ زكريا الانصاري ١٢٨٥، ١٣٠٧، ١٣٢٥. أنظر: (فهرس الفهارس للكتاني، ٩٦٨/٢)، (النور السافر للعيدروسي، ١٠٧)، (شذرات الذهب لإبن العماد، ١٧٠/١٠)، (معجم المطبعات لسركيس، ١٥١١/٢ـ ١٥١٢)، (البدر الطالع للشوكاني، ١٧٠/١).

إلى نفسه المقدسة و إثباته لذاته بعد وجود الإستغفار دلالة على وجوب ذلك قطعا بحسب الوعد الذي لا خلف له".) [714]قال في شرح المقاصد): إتفقت الأمة و نطق الكتاب و السنة بأن الله تعالى عفو غفور يعفو عن الصغائر مطلقا و عن الكبائر بعد التوبة و إختلفوا في العفو عن الكبائر بدون التوبة فجوّزه الأصحاب بل أثبتوه خلافا للمعتزلة".[715] و قال فيه: "فإن قيل فعندكم حكم الكل الواحد و هو التفويض إلى مشيئة الله و هذه جهالة و مكابرة قلنا حكم الكل واحد في أنه لا يجب على الله تعالى في حقهم شيء لكنه يثيب المطيع و التائب ألبتة بمقتض الوعد و معنى ألبتة الوجوب العادي و الوعدي".[716] كما سبق من السيلكوتي) .و قال النووي [717]على المسلم[718](: "في باب بيان نقصان الإيمان فهذان الحديثان معنى الظاهر هما غي الصحيح قول الله عز و جل: {إِنَّ اللَّهَ لاَ يَغْفِرُ اَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَ يَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ [719]{مع إجماع أهل الحق على أن الزاني و السارق و

---

[714] ـ وردت هذه العبارة إرشاد الصاري لشرح على صحيح البخاري للقسطلاني، ١٧٥/٩، "(و من يغفر الذنوب إلا الله) من مبتدأ و يغفر خبره و فيه ضميره يعود إلى من و إلا الله بدل من الضمير في يغفر و الإستفهام بمعنى النفي، و التقدير و لا أحد يغفر الذنوب إلا الله و فيه تطييب لنفوس العباد و تنشيط للتوبة و بعث عليها و ردع عن اليأس و القنوط و بيان لسعة رحمته و قرب مغفرته من التائب و إشعار بأن الذنوب و إن جلت فإن عفوه أجل و كرمه أعظم، و في إسناده غفران الذنوب إلى نفسه المقدسة سبحانه و إثباته لذاته المقدسة بعد وجود الإستغفار و تتصل عبيده دلالة على وجوب ذلك قطعا بحسب الوعد الذي لا خلف له"

[715]ـ وردت هذه العبارة على شرح المقاصد للتفتازانى، ١٤٨/٥، كذا: " إتفقت الأمة على العفو عن الصغائر مطلقا، و عن الكبائر بعد التوبة، و على أنه لا عفو عن الكفر على إختلاف في الجواز عقلا، و إختلفوا في العفو عن الكبائر بدون التوبة، فجوزه أصحابنا، بل أثبتوه، و منعه المعتزلة سمعا، و إن جاز عقلا عند الأكثرين منهم. لنا على الجواز أن العقاب حقه. فله إسقاطه. و على الوقوع النصوص الناطقة: (و يعفوعن السيأت) ،(إن الله يغفر الذنوب جميعاً) ،(إن الله لا يغفر أن يشرك به و يغفر ما دون ذلك لمن يشاء)؛ و نطق الكتاب و السنة بأن الله تعالى عفو غفور يعفو عن الصغائر مطلقاً، و عن الكبائر بعد التوبة، و لا يعفو عن الكفر قطعاً، و إن جاز عقلا، و منع بعضهم الجواز العقلي أيضا لأنه مخالف لحكمة التفرقة بين من أحسن غاية الإحسان و من إساء غاية الإساءة و ضعفه ظاهر. و إختلفوا في العفو عن الكبائر بدون التوبة فجوزه الأصحاب، بل أثبتوه خلافا للمعتزلة حيث منعوه سمعا و إن جاز عقلا عند الأكثرين منهم، حتى صرح بعض المتأخرين منهم بأن القول بعدم حسن العفو عن المستحق للعقاب عقلا قول أبي القاسم الكعبي"

[716]ـ وردت هذه العبارة في شرح المقاصد للتفتازاني، ١٦٧/٥ـ ١٦٨، كذا: فإن قيل: عندكم حكم المؤمن المواظب على الطاعات، المعصوم عن المعاصي، و المؤمن المصر على المعاصي طول عمرة، من غير عبادة أصلا، و المؤمن الجامع بين الطاعات و المعاصيمن غير توبة، المؤمن التائب عن المعاصي واحد، و هو التفويض إلى مشيئة الله تعالى من غير قطع بالثواب أو العقاب. فلا رجاء من الطاعة و التوبة، و لا خوف من المعصية و الإصرار. و هذه جهالة جاهلة، و مكابرة تائهة. قلنا: حكم الكل واحد في أنه لا يجب على الله تعالى في حقهم شيء. لكن يثيب المطيع و التائب البتة بمقتضى الوعد على تفاوت درجات. و يعاقب العاصي المصر بمقتضى الوعيد على اختلاف دركات. لكن مع إحتمال العفو إحتمالا مرجوحا، فأين تسلوي، و إنقطاع الخوف و الرجاء. نعم، خوفنا لا ينهي إلى حد اليأس و القنوط، إذ لا ييأس من روح الله إلا القوم الكافرون.

[717] ـ هو أبو زكريا يحي بن شرف بن مري النووي (مت. ٦٧٦هـ/١٢٧٧م) الحزامي الحوران، الدمشقي الشافعي، ولد و وفاته بنوى قرى حوران بسورية و إليها بنسبته من علم دمشق. الفقيه الزاهد أحد الأعلام شيخ الإسلام. و علامة بالفقه و الحديث. تولى الحديث بالأشرفية. و صار مدققا في علمه و حافظا لحديث عارفا بأنواعه، من صحيح و سقيمه و غريب الفاظه و إستنباط فقهه حافظا لمذهبه و قواعده و أصوله و أقوال الصحابة و التابعين و إختلاف العلماء. و قد صرف أوقاته كلها في أنواع العلم و العمل و لا يأكل الا مرة و لم يتزوج. من كتبه: الاذكار، روض الطالبين في فقه، المنهاج في شرح صحيح مسلم، رياض الصالحين، الاربعون حديثا النووية. و شرحها كثيرون و غير ذلك. أنظر: (الأعلام للزركلي، ١٤٩/٨)، (معجم المطبعات لسركيس، ١٨٧٦/٢)، (طبقات الشافعية لإبن قاضى شهبة، ١٥٣/٢ـ١٥٧)، (تذكرة الحفاظ للذهبي، ١٧٤/٤ـ١٧٩)، (طبقات الشافية الكبرى للسبكي، ٣٩٥/٨ـ٣٩٩).

[718]ـ هو المنهاج في شرح صحيح مسلم بن الحجاج ـ للإمام، الحافظ، أبي زكريا، يحيى بن شرف النووي، الشافعي (ت. ٦٧٦هـ/١٢٧٧م). حديث و هو شرح متوسط مفيد. طبع مصر ١٢٨٣ جزء ٥ و طبع مختلفة. و طبع بهامش كتاب إرشاد الساري لشرح صحيح البخاري جزء ١٠ بولاق ١٢٦٧ـ ١٣٠٧ مط الميمنية و قاهرة مختلف سنة. أنظر: (كشف الظنون لحاجي خليفة، ٥٥٥/١)، (معجم المطبعات لسركيس، ١٥١١/٢ـ ١٨٧٩)، (الأعلام للزركلي، ١٤٩/٨).

[719]ـ سورة النساء، ٤٨/٤؛ ١١٦.

القاتل و غيرهم من أصحاب الكبائر غير الشرك لا يكفرون بذلك بل هم مؤمنون ناقصو الإيمان إن تابوا سقطت عقوبتهم و إن ماتوا مصرين على الكبائر كانوا في المشيئة فإن شاء الله تعالى عفا عنهم و أدخلهم الجنة أولا و إن شاء عذبهم ثم أدخلهم الجنة.) [720]و قال فيه :("في باب الدليل على أن من مات لا يشرك بالله شيأ دخل الجنة".[721] "و أما دخول من مات غير مشرك الجنة فهو مقطوع له به لكن إن لم يكن صاحب كبيرة مات مصرا عليها دخل الجنة أو لا و إن كان صاحب كبيرة مات مصرا عليها فهو تحت المشيئة فإن عفى عنه دخل أوّلا و إلا عذب ثم أخرج من النار و خلد في الجنة".) [722]و قال في الكليات[723](: "والإيجاب كمال بالنسبة إلى صفات الله تعالى".) [724]قال الخادمي [725](في البريقة[726]: "في بحث العفو عن الكبائر قيل إن الكبيرة كفر فالتوبة منها مقبولة

---

[720]- وردت هذه العبارة المنهاج في شرح صحيح مسلم للنووي، ٤١/٢، كذا: " باب بيان نقصان الإيمان بالمعاصي (و نفيه عن المتلبس بالمعصية على إرادة نفي كماله) في باب قوله صلى الله عليه و سلم (لا يزني الزاني حين يزني و هو مؤمن و لا يسرق السارق حين يسرق وهو مؤمن و لا يشرب الخمر حين يشربها و هو مؤمن الحديث) و في رواية و لا يغل أحدكم حين يغل و هو مؤمن و في رواية و التوبة معروضة بعد هذا الحديث مما اختلف العلماء في معناه فالقول الصحيح الذي قاله المحققون أن معناه لا يفعل هذه المعاصي و هو كامل الإيمان و هذا من الألفاظ التي تطلق على نفي الشيء و يراد نفي كماله و مختاره كما يقال لا علم إلا ما نفع ولا مال إلا الإبل و لا عيش إلا عيش الآخرة إنما تأولناه على ما ذكرناه لحديث أبي زر و غيره من قال لا الآه إلا الله دخل الجنة و إن زنى إن سرق و حديث عبادة بن الصامت الصحيح المشهور أنهم بايعوه صلى الله عليه و سلم (على أن لا يسرقوا ولا يزنوا و لا يعصوا إلى آخره ثم قال لهم صلى الله عليه و سلم: فمن وفى منكم فأجره الحديثان مع نظائرهما في صحيح مع قوله الله عز و جل: إن الله لا يغفر أن يشرك به و يغفر ما دون ذلك لمن يشاء. مع إجماع على الله و من فعل شيأ من ذلك فعوقب في الدنيا فهو كفارته و من فعل و لم يعاقب فهو إلى الله تعالى إن شاء عفا عنه و إن شاء عذبه) فهذان الحديثان مع نظائرهما في الصحيح مع قوله الله عز و جل: إن الله لا يغفر أن يشرك به و يغفر ما دون ذلك لمن يشاء مع إجماع أهل الحق على أن الزاني و السارق و القاتل وغيرهم من أصحاب الكبائر غير المشرك لا يكفرون بذلك بل هم مؤمنون ناقصو الإيمان إن تابوا سقطت عقوبتهم و إن ماتوا مصرين على الكبائر كانوا في المشيئة فإن شاء الله تعالى عفا عنهم و أدخلهم و إن شاء عذبهم ثم أدخلهم الجنة."

[721]- وردت هذه العبارة في المنهاج في شرح صحيح مسلم للنووي، ٩٢/٢-٩٣، "(باب الدليل على أن من مات لا يشرك بالله شيأ دخل الجنة و إن مات مشركا دخل النار) قال مسلم (حدثنا محمد بن عبد الله بن نمير حدثنا أبي و وكيع عن الأعمش عن شقيق عن عبد الله رضي الله عنه قال وكيع قال رسول الله صلى الله عليه و سلم و قال بن نمير سمعت رسول الله صلى الله عليه و سلم يقول من مات يشرك بالله شيأ دخل النار قلت أنا و من مات لا يشرك بالله شيأ دخل الجنة و عن أبي سفيان عن جابر رضي الله عنه قال أتي النبي صلى عليه و سلم رجل فقال يا رسول الل ما الموجبتان فقال من مات لا يشرك بالله شيأ دخل الجنة و من مات يشرك بالله شيأ دخل النار)"

[722]- وردت هذه العبارة في النمهاج في شرح صحيح مسلم للنووي، ٩٧/٢، "و أما دخول مات غير مشرك الجنة فهو مقطوع له به لكن إن لم يكن صاحب كبيرة مات مصرا عليها دخل الجنة أولا و إن كان صاحب كبيرة مات مصرا عليها فهو تحت المشيئة فإن عفى عنه دخل أولا و إلا عذب ثم أخرج من النار و خلد في الجنة والله أعلم.

[723]- هي الكليات، كليات أبي البقاء أو كليات العلوم للقاضي أيوب بن موسى الحسيني أبو البقاء الكفوي الحنفي (ت ١٠٩٥هـ/ ١٦٨٤م) الكليات على وفق اللغة في بيان فنون شتى. في جميع العلوم أوله خير منطوق به أمام كل مقال إلخ رتبها على حروف العجم جمع فيها ما في مؤلفات العلماء في الفنون المختلفة من القواعد و الاصطلحات و ختمها بفصل في الكليات المتفرقات. أفضل مصدر به كل كتاب في كل حال ألخ في مجلد واحد كبيرا مطبوع. أنظر: (معجم المطبعات لسركيس، ٢٩٣/١)، (إيضاح المكنون لإسماعيل باشا، ٣٨٠/٤).

[724]- وردت هذه العبارة في الكليات معجم في المصطلحات و الفروق اللغوية لأبو البقاء، ٢١٨/١، كذا: " الإيجاب: لغة الإثبات و إصطلاحا: عند الكلام: صرف ممكن من لإمكان إلى الوجوب و الإيجاب صفة كمال بالنسبة إلى صفات الله"

[725]- هو أبو سعيد محمد بن محمد بن بن مصطفى بن عثمان الخادمي (ت ١١٧٦هـ/١٧٦٢م) النقشبندى الحنفي جده عثمان قدم من بلخ و توطن بلد خادم. فقيه، أصولي، مشارك في بعض العلوم من آثاره: البريقة المحمودية في شرح الطريقة المحمدية و الشريعة النبوية في سيرة الأحمدية. أنظر: (معجم المؤلفين لكحالة، ٣٠١/١١)، (معجم المطبوعات لسركيس، ٨٠٨/٢)، (إيضاح المكنون لإسماعيل باشا، ٨٦/٢)، (هدية العارفين لإسماعيل باشا، ٣٣٣/٢).

[726] - هي كتاب البريقة المحمودية في شرح الطريقة المحمدية و الشريعة النبوية في السيرة الأحمدية لأبي سعيد محمد بن مصطفى بن عثمان الخادمي (ت ١١٧٦هـ/١٧٦٢م) و هو شرح مفصل على الطريقة المحمدية للبركووي (ت ٩٨٩هـ/١٥٧٣م). (تصوف) فرغ من تأليفها في

قطعا و إن من غيره فمرجوة أقول ظاهر النصوص هو القطع مطلقا بلا تفرقة إلا إذا لم تقارن بشروطها و أركانها".} [727]و قال فيه} في بحث التوبة و الكبيرة لا يكفرها إلا التوبة و قبول التوبة من الكفر قطعي إتفاقا و من المعاصي أيضا عندنا.) [728]و قال إبن حجر) في شرحه على حديث الأربعين للنووي في صحيفة١٤٧ : "ثم ظاهر النصوص أن التوبة الصحيحة بشروطها تكفر الذنوب قطعا كما يقطع بقبول الإسلام الكافر قيل و كلام إبن عبد البر يدل على أنه إجماع أى و مع تسليم ذلك فالأرجح إنه ظني كما دلت عليه نصوص أخر لكن لقوة ذلك الظن أجرى مجرى القطع كما دلت عليه نصوص أخر."[729] و قال(في كليات أبي البقاء و المرآة) : "الظن الغالب ملحق باليقين."[730] قال صلى الله عليه و سلم: "(لم وَ الَّذِي نَفْسَي بِيَدِهِ لَوْ لَمْ تُذْنِبُوا لَذَهَبَ اللهُ بِكُمْ وَ لْجَاءَ بِقَوْمٍ يُذْنِبُونَ فَيَسْتَغْفِرُونَ فَيَغْفِرُ لَهُمْ)[731] رواه مسلم. (فإن قيل) : "فيلزم منه تحضيض على الذنوب {قلنا} لا بل تحضيض على الإستغفار عقب الذنب و تقوية للحس على الرجاء في فضل الله و عفوه" [732]شرح جمع الجوامع [733].

١١٦٨هـ، في مجلدين مطبوع جزء ٢ بولاق ١٢٥٨، مصر ١٢٦٨، بهامشها الوسيلة في شرح الطريقة المحمدية تأليفها الحاج رجب بن احمد، استانة، ١٣١٨. أنظر: (إيضاح المكنون لحاجي خليفة، ١٨٠/١-٨٦/٢)، (هدية العارفين لإسماعيل باشا، ٣٣٣/٢)

[727]- وردت هذه العبارة في البريقة للخادمي، ٢٤١/١، كذا: (و العفو) أى ترك العقوبة و السترعليه (عن الكبيرة و لو بلا توبة) قيل أن الكبيرة كفرا فالتوبة منها مقبولة قطعا و إن من غيرها فمرجوة. أقول ظاهر النصوص هو القطع مطلقا بلا تفرقة إلا إذا لم تقارن بشروطها و أركانها ثم وجه العفو بلا توبة أن العقاب حقه تعالى فله إسقاطه و يدل على الوقوع مثل: و يعفو عن السيئات، و يعفو عن كثير، إن الله يغفر الذنوب جميعا." (سورة الشورى، ٢٥/٤٢)، (سورة الزمر، ٥٣/٣٩).

[728]- وردت هذه العبارة في البريقة للخادمي، ١٧١/٣، كذا: " و الكبيرة لا يكفرها إلا التوبة و أما الصغائر فلها مكفرات كالصلوات الخمس و الجمعة و صوم رمضان و الحج و الإستغفار و إجتناب الكبائر على أحد القولين و قبول التوبة من الكفر قطعي إتفاقا و من المعاصي أيضا عندنا و عند الشافعي ظني"

[729]- وردت هذه العبارة في في فتح المبين في شرح الأربعين لإبن حجر الهيتمي، ١٧٣، كذا: " و إن علانية فعلانية ثم ظاهر النصوص أن التوبة الصحيحة بشروطها تكفر الذنب قطعا كما يقطع بقبول إسلام الكافر قيل و كلام ابن عبد البر يدل على أنه إجماع أى و مع تسليم ذلك فالأرجح أنه ظني كما دلت عليه نصوص أخر لكن لقوة ذلك الظن أجرى مجري القطع في النصوص الأخر"

[730] - وردت هذه العبارة في الكليات معجم في المصطلحات و الفروق اللغوية لأبي البقاء، ٥٩٤/١، كذا: "و غالب الظن عندهم ملحق باليقين و هو الذي تبتني عليه الأحكام"

[731] - أخرجه مسلم، في صحيح، ٢١٠٦/٤.

[732] - أنظر في شرح جمع الجوامع لمحلي، ٤٧٥/٢.

[733] - هو جمع الجوامع في أصول الفقه لتاج الدين عبد الوهاب بن علي بن السبكي الشافعي (ت. ٧٧١هـ/١٣٧٠م). هو مختصر مشهور. ذكر أنه محيط بالأصلين. جمعه من زهاء مائة مصنف، مشتمل على زبدة ما في شرحيه على مختصر ابن الحاجب و المنهاج، مع زيادات و بلاغة في الإختصار. و رتب على مقدمات، و سبعة كتب. طبع مصر و له شروح كثيرة أحسنها شرح المحقق جلال الدين محمد بن أحمد المحلي الشافعي (ت. ٨٦٤هـ/١٤٥٩م). و هو شرح مفيد ممزوج في غاية التحرير و التنقيح و له حواش. طبعت بهامشها الشرح المذكور. أنظر: (كشف الظنون لحاجي خليفة، ٥٩٦/١).

إستطراد

)قال في شرح المقاصد في بحث النظر :("و ههنا مذهب آخر إختاره الإمام و ذكر الغزالي أنه المذهب عند أكثر أصحابنا و هو أن النظر يستلزم العلم بالنتيجة بطريق الوجوب و هذا ما نقل عن القاضي أبي بكر[734] و إمام الحرمين) [736]."[735]و قال فيه أيضا :("ثم البعثة لطف من الله و رحمة للعالمين لما فيها من حكم و مصالح لا تحصى. فيجب على الله تعالى عند المعتزلة لكونه لطفا و صلاحا للعباد وعند الفلاسفة لكونه سببا للخير العام المستحيل تركه في الحكمة الإلهية و إلى هذا ذهب جمع المتكلمين بماواء النهر و قالوا إنها من مقتضيات حكمة الباري فيستحيل أن لا يوجد لإستحالة السفه عليه كما أن ما علم الله وقوعه يجب أن يقع لإستحالة الجهل عليه".[737] (و قال في بحث المعجزة): "و رابعاأن ظهور المعجزة على يد الكاذب لأى غرض فرض و إن جاز عقلا بناء على شمول قدرة الله تعالى فهو ممتنع عادة معلوم الإنتفاء قطعا كما هو حكم سائر العاديات و منها من قال بإستحالته عقلا قال الشيخ لأفضائه إلى التعجيز عن إقامة الدليل على صدق دعوى الرسالة و الإمام وكثير من المتكلمين لأن الصدق مدلول بها لازم بمنزلة العلم لإتقان الفعل فلو ظهرت من الكاذب لزم كونه صادقا كاذبا و هو محال و الماتريدية لإيجابه التسوية بين الصادق و الكاذب و

---

[734]ـ هو القاضي أبو بكر بن الطيب بن محمد بن جعفر بن القاسم البصري، المشهور المعروف البقلاني (ت ٤٠٣/١٠١٣م). ولد في البصرة. قاض. من كبار علماء الكلام. المتكلم المشهور على مذهب الشيخ أبي الحسن الأشعري، من أهل البصرة، مؤيدا إعتقاده. و ناصرا طريقته. وانتهت إليه الرياسة في مذهبه. و كان جيد الإستنباط و سريع الجواب. فجرت له مناظرات مع علماء النصرانية بين يدي ملكها. صنف التصانيف الكثيرة المشهورة في علم الكلام و غيره، و كان في علمه أوحد زمانه. و تصانيف المنتشرة، واسعة في الرد على الفرق الضالة المخالفين. له التمهيد في الرد على الملحدة و المعطلة و الخوارج والمعتزلة. أنظر: (وفايات الأعيان لإبن خلكان، ٢٦٩/٤)، (الأعلام للزركلي، ١٧٦/٦)، (تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، ٤٥٥/٢)، (شذرات الذهب لإبن العماد، ٢٠/٥ـ ٢١)

[735] ـ هو عبد الملك بن عبد الله بن يوسف، أبو المعالي، إمام الحرمين، الجويني، النيسابوري (ت. ٤٧٨هـ/ ١٠٨٥م).الفقيه الشافعي وكان أسعريا. المعروف بإمام الحرمين. هو الإمام شيخ الإسلام البحر الحبر المدقق المحقق النظار الأصولي المتكلم البليغ الفصيح الأديب. المحققين إمام الأئمة على الإطلاق. أعلام المتأخرين أصحاب الإمام الشافعي على الإطلاق. درس بالنظامية، تلامذه الغزالي. صنف في الكلام الكتب الكثيرة: الإرشاد و غيره. أنظر: (طبقات الشافية الكبرى للسبكي، ١٦٥/٥)، (وفيات الأعيان لإبن خلكان، ١٦٧/٣ـ ١٦٨)، (النجوم الزاهرة لتغري بردي، ١٢١/٥).

[736]ـ وردت هذه العبارة في شرح المقاصد للتفتزانى، ٢٣٩/٢، كذا: " و ههنا مذهب آخر إختاره الإمام الرازي، و ذكر حجة الإسلام الغزالي: أنه المذهب عند أكثر أصحابنا، وهو أن النظر يستلزم العلم بالنتيجة بطريق الوجوب، ألذي لا بد منه لكن لا بطريق التوليد، على ما هو رأي المعتزلة و هذا ما نقل عن القاضي أبي بكر(الطيب البقلاني) و إمام الحرمين(الإمام الجويني) أن النظر يستلزم العلم بطريق الوجوب، من غير يكون النظر علة أو مولدا،"

[737] ـ وردت هذه العبارة في شرح المقاصد للتفتازاني، ٦/٥ـ٧، كذا: " ثم البعثة لطف من الله تعالى و رحمة للعالمين لما فيها من حكم و مصالح لا تحصى منها معاضة العقل فيما يستقل بمعرفته مثل وجود الباري، و علمه، و قدرته."؛ ص. ٧/٥، كذا: "فيجب على الله تعالى عند المعتزلة لكونه لطفا و صلاحا للعباد، وعند الفلاسفة لكونه سببا للخير العام المستحيل تركه في الحكمة و العناية الإلهية، و إلى هذا ذهب جمع من المتكلمين بماوراء النهي، و قالوا: إنها من مقتضيات حكمة الباري عز و جل فيستحيل أن لا يوجد لإستحالة السفه عليه. كما أن ما علم الله وقوعه يجب أن يقع لإستحالة الجهل عليه."

عدم التفرقة بين النبي و المتنبئ و هو سفه لا يليق بالحكيم."[738] و كذا في المواقف[739] و شرحه[740] (و قال الخيالي و السيلكوتي): "في بحث الوجوب اللهم إلا أن يقال إن المراد بنفي الوجوب على الله نفي وجوب الخصوصيات على ما يقوله المعتزلة لا نفي وجوب عاية مطلق الحكمة فإنه لازم للحكيم العليم في عواقب الأمور.") [741]و قال الخادمي): "في هذا بحث من الأمور التي إنفردت الماتريدية عن الأشاعرة بها أنه لا يجوز تعذيب المطيع و تنعيم الكافر عقلا لكونهما خلاف الحكمة".[742] فقد علم من هذه النقول أمور: (الأول) إن المتنازع فيه بين المعتزلة و أهل السنة إنما هو الوجوب الشرعي و العقلي و هما لكونهما منافيان للإختيار لا يسندان إلى الله تعالى قطعا عند أهل السنة (الثاني) إن الوجوب المستفاد من كلمة على الواردة في الآيات و الأحاديث إنما هو الوجوب العادي و الوعدي لا العقلي (الثالث) الوجوب العادي و الوعدي لا يلزم من إسناده إى الله تعالى فساد أصلا بل الإيجاب صفة كمالية بالنسبة إلى صفات الله فمن إدعى خلاف ذلك فعليه البيان من الآيات و الأحاديث و أقوال المتكلمين و المفسرين بأن الوجوب العادي و الوعدي لا يجوز و لايصح إسنادهما إلى الله تعالى إذ فيه فساد و ضرور كذا (الرابع) إن قول العلماء السابق أن التوبة واجب قبولها لكن لا عقلا كما ذهبت إليه المعتزلة بل سمعا و وعدا ليس فيه أيها المذهب المعتزلة أصلا بل هو صريح في ردهم و إثبات الوجوب العادي و الوعدي على الله قبول توبة إلى الله تعالى حتى يقال في حقه إنه يوهم مذهب الإعتزال (الخامس) لو كان إسناد الوجوب العادي و الوعدي

---

[738] ـ وردت في شرح المقاصد للتفتازاني في بحث المعجزة، ١٦/٥-١٨، كذا: " و رابعا: أن ظهور المعجزة على يد الكذب لأى غرض فرض و إن جاز عقلا بناء على شمول قدرة الله، فهو ممتنع عادة معلوم الإنتفاء قطعا، كما هو حكم سائر العاديات، وهذا ما قال القاضي: إن إقتران ظهور المعجزة بالصدق أحد العاديات، فإذا جوزنا إنحرافها عن مجراها، جاز إخلاء المعجزة عن أعتقاد الصدق، و حينئذ يجوز إظهاره على يد الكاذب، و إما بدون ذلك فلا، لاستحالة العلم بصدق الكاذب، ومنا من فال باستحالة عقلا، فالشيخ (أبو الحسن الأشعري) لإفضائه إلى التعجيز عن إقامة الدلالة على صدق دعوى الرسالة، و الإمام (فخر الدين الرازي) و كثير من المتكلمين، لأن الصدق مدلول بها لازم بمنزلة العلم لإتقان الفعل، فلو ظهرت من الكاذب، لزم كونه صادقا كاذبا، وهو محال، و الماتريدية (نسبة لأبي منصور الماتريدي من أئمة الكلام و (المذهب الماتريدي) لإيجابه المسوية بين الصادق و الكاذب، و عدم التفرقة بين النبي و المتنبي، وهو سفه لا يليق بالحكيم."

[739] ـ وردت هذه العبارة في المواقف لشرح المواقف، مترجم: عمر توركر، ٤١٣/٣، كذا: " فإن إظهار المعجز على يد الكاذب و إن كان ممكنا عقلا فمعلوم انتفائه عادة كسائر العاديات..."

[740]ـ وردت هذه العبارة في شرح المواقف، مترجم: عمر توركر، ٤١١/٣، كذا: " قال الشيخ و بعض أصحابنا: إنه أى خلق المعجزة على يد الكاذب غير مقدور في نفسه لأن لها أى للمعجزة دلالة على الصدق قطعا أى دلالة قطعية يمتنع التخلف فيها فلا بد لها من وجه دلالة إذ به يتيمز الدليل الصحيح عن غيره و إن لم نعلمه أى ذلك الوجه بعينه فإن دل المعجزة المخلوق على يد الكاذب على الصدق كان الكاذب صادقا و هو محال و إلا إنفك المعجزعما يلزمه من دلالته القطعية على مدلوله وهو أيضا محال."

[741]ـ وردت هذه العبارة في شروح و حواشي على العقائد النسفية من المؤلف للخيالي و السيالكوتي..إلخ، ٣٤٦/٤، كذا: "(قوله: اللهم إلا أن يقال..إلخ) أى: اللهم إلا أن يقال في دفع هذا البحث: إن المراد بنفي الوجوب على الله تعالى نفي وجوب الخصوصيات على ما يقوله المعتزلة من وجوب اللطف، كبعثة الرسل و عقاب العاصي و ثواب المطيع و العوض على الآلام، و الأصلح لا نفي رعاية مطلق الحكمة، فإنه لازم للحكيم العليم بعواقب الأمور."

[742] ـ وردت هذه العبارة في البريقة للخادمي، ٣١٦/١، كذا: " و أنه لا يجوز تعذيب المطيع و تنعيم الكافر عقلا المخالفة الحكمة و وضع الشئ في غير موضعه و كذا تخليد المؤمن في النار و تخليد الكافر في الجنة"

مخالفا للأدب لما أسنادهما الله إلى ذاته و رسوله الذي أعلم من الكل فيما يجوز إسناده إلى الله تعالى و ما لا يجوز و هو مع الله تعالى الأدب المجسم و كذلك لم يتفق المجتهدون و المتكلمين و المفسرون على إسنادهما إلى الله تعالى (السادس) إن الله تعالى و إن لم يجب عليه شيء بالنظر إلى ذاته تعالى إلا إن ما علم و أراد و أخبر بوقوعه يجب عليه عادة و وعدا إيقاعه و يمتنع خلافه فيكون معنى قول عبد الشكور في التمهيد :"و كذلك لو تاب يكون في مشيئة الله تعالى إن شاء تاب عليه فضلا منه و إن شاء لم يتب عدلا منه لوجود التقصير."[743] إنما هو بالنظر إلى ذاته لا بالنظر إلى صفاته من الوعد و الإخبار.(السابع) الوجوب متى أطلق رد للمعتزلة يراد منه الوجوب الشرعي و العقلي (الثامن) الآيات الواردة في قبول التوبة قطعي عند جميع الماتريدية و أكثر أكابر الشافعية (التاسع) المفوّض أمره إلى مشيئة الله إنما هو غير التائب و أما التائب فعفوه مقطوع و تفويض أمره إلى مشيئة الله تعالى يخاف على قائله الكفر (العاشر) إن إرسال الرسل و عدم إظهار المعجزة في يد الكاذب و رعاية مطلق الحكمة و عدم تعذيب المطيع واجب على الله وجوبا عاديا عند الماتريدية (الحادي عشر) إن إمام الحرمين و القاضي الباقلاني و الغزالي و الرازي و أبو الحسن الأشعري[744] و أكثر أصحابه و جمع من المتكلمين بماوراء النهر و جميع الماتريدية و الخيالي قالوا في كثير من الأشياء أنها واجبة عليه تعالى وجوبا عقليا فكيف ينكر إثبات الوجوب العادي و الوعدي إلى الله تعالى فإن قيل إسناد الوجوب العادي و الوعدي إلى الله تعالى و إن كان صحيحا ثابتا بالدلائل العقلية و النقلية ألا إنه ينبغي كتمه من الناس أقول الكلام أنما هو في الصحة و أما كتمه فمسئلة أخرى مع أنه مذكور في الكتاب و السنة و في الكتب المعتبرة المنشرة و المدرسة في مدائن الإسلام مثل شرح العقائد و المواقف و المقاصد و التفسير القاضي و غير ذلك فبعد ما علمت هذا فأعلم أن التوبة من مهمات الإسلام و قواعده المؤكدة و هي واجبة على كل مكلف وجوبها عند أهل السنة

---

[743] ـ وردت هذه العبارة في التمهيد في بيان التوحيد لأبو شكور السالمي، ٢٥٠، " إن من ارتكب صغيرة أو كبيرة و مات من غير توبة فإنه يكون في مشيئة الله، إن شاء غفر له فضلا منه،/ و إن شاء عذبه عدلا منه. و كذلك لو تاب يكون في مشيئة الله، إن شاء تاب عليه فضلا منه، و إن شاء لم يتب عليه عدلا منه لوجود التقصير."

[744] ـ هو أبو الحسن علي بن إسماعيل الأشعاري (٣٤هـ/٩٣٦م). شيخ طريقة أهل السنة إمام المتكلمين. مؤسس مذهب الأشاعرة، و كان من الأئمة المتكلمين المجتهدين. المتكلم المشهور. و كان الأشعري معتزليا فرجع عنه إلى أهل السنة. ناصر سنة. هو صاحب الأصول و القائم بنصرة مذهب السنة. أنظر: (الاعلام للزكلي، ٢٦٣/٤)، (وفايات الأعيان لإبن خلكان، ٢٨٤/٣-٢٨٥)، (الجواهر المضية للقرشي،٣٥٣/١-٣٥٤)، (البداية و النهاية لإبن كثير القرشي، ٢٣١/١١)، (مفتاح السعادة لطاشكوبري زاده، ٢٨٧/٢).

بالسمع و عرفنا قبولها بالشرع و الإجماع بدليل ظني عند بعض الشافعية مثل: إمام الحرمين[745] و القاضي أبي بكر الباقلاني [746]و النووي [747]و التفتازاني قالوا: "لم يثبت فيه دليل قطعي لا يحتمل التأويل و التخصيص و النصوص الواردة في قلوبها يحتمل صرفها بقبول توبة الكافر بالإسلام و الإحتمال و إن كان بأبعد وجه ينافي القطع" (قال عبد السلام [748](شارح الجوهرة:[749] "لا يجب عقلا التائب و هل يجب قبولها سمعا و وعدا فقال إمام الحرمين و القاضي نعم لكن بدليل ظني إذ لم يثبت في ذلك نص قاطع لا يحتمل التأويل و قال إمامنا أبو الحسن الأشعاري بل بدليل قطعي." [750])قال الأمير[751](: "قوله بدليل ظني لكنه قريب من القطع و عدم القطع لإحتمال صرف القواطع بخصوص توبة الكافر بالإسلام."[752] و أجاب عنه إبن حجر في شرحه على حديث الأربعين

---

[745] ـ أنظر وردت مثل في كتاب الإرشاد لإمام الحرمين الجويني، ١٦١، " فما قولكم في قبول التوبة سمعا، هل ثبت قطعا أم لا؟ قلنا: لم يثبت ذلك عندنا قطعا؛ بل هو مرجوّ مظنون؛ و لم يثبت ظن قاطع لا يقبل التأويل في ذلك، فقطعنا بنفي وجوب القبول عقلا، و لم نقطع بالقبول سمعا و وعدا، بل نظنه ظنا. و يغلب ذلك على الظنون، إذا توفرت على التوبة شرائطها."

[746] ـ أنظر وردت في تمهيد الأوائل و تلخيص الدلائل لإمام البقلاني، ٤٢٧، مثل: " لأن قبول التوبة تفضل من الله له أن يفعله و له أن لا يفعله و هذا التأويل غير مطرد على أصول المعتزلة لأنها توجب قبول التوبة على الله و تظلمه و تجوزه في ردها و ترك قبولها و العقاب على ماهي توبه منه. فلا يسوغ لهم مع ذلك مثل تأويلنا."

[747]ـ أنظر وردت في شرح النووي على مسلم، ٦٠/١٧، مثل: "و أنها واجبة على الفور لا يجوز تأخيرها سواء كانت المعصية صغيرة أو كبيرة و التوبة من المهمات الإسلام و قواعد المتأكدة و وجوبها عند أهل السنة بالشرع و عند المعتزلة بالعقل لا يجب على الله قبولها إذا وجدت بشروطها عقلا عند اهل السنة لكنه سبحانه و تعالى يقبلها كرما و فضلا و عرفنا قبولها بالشرع و الإجماع خلافا لهم... ثم توبة الكافر من كفره مقطوع بقبولها و ما سواها من أنواع التوبة هل قبولها مقطوع به أم مظنون فيه خلاف لأهل السنة و أختار إمام الحرمين أنه مظنون و هو الأصح و الله أعلم."

[748] ـ هو عبد السلام بن إبراهيم اللقاني المالكي (ت. ١٠٧٨هـ/١٦٦٨م). المصري الحافظ الفقيه الصوفي المالكي شيخ المالكي بالقاهرة ولد و مات. فلما مات أبوه تصدر في مكانه بالجامع الأزهر وظهر منه من العلم و التحقيق ما لم يظن فيه. و له إرشاد المريد لجوهرة التوحيد و أتحاف المريد لشرح جوهرة التوحيد لوالده في العقائد. أنظر: (خلاصة الأثر للمحبي، ٤١٦/٢ـ٤١٧)،(هدية العارفين لإسماعيل باشا، ٥٧١/١)،(معجم المطبعات لسركيس، ١٥٩٢/٢ـ١٥٩٣)، (معجم المؤلفين لكحالة، ٢٢٢/٥).

[749]ـ هي إتحاف المريد لشرح جوهرة التوحيد لشيخ عبد السلام بن إبراهيم اللقاني. أنه كان لخص ما علقه أستاذه من عمدة المريد. ثم شرحها سماه إرشاد المريد أيضا في أوراق قليلة. و ضمنها. فحين أخرجه و تناوله بعض طلبة التكرور فبادر إلى شرح وسط سماه إتحاف المريد. حاشية على إتحاف المريد و بهامشها الشرح المذكر بولاق ١٢٨٢المط الأزهرية ١٣٠٠، ١٣٠٩. أنظر: (كشف الظنون لحاجي خليفة،٦٢٠/١)، (معجم المطبعات لسركيس، ١٥٩٢/٢).

[750]ـ وردت هذه العبارة في شرح جوهرة التوحيد المسمى إتحاف المريد بجوهرة التوحيد للشيخ عبد السلام بن إبراهيم اللقاني، ٢٥٥ـ٢٥٦، كذا: " فقال أهل الحق من أهل السنة: لا يجب على الله عقلا قبول توبة التائب بل لا يجب بل يجب عليه تعالى شيء مطلقا، و هل يجب قبولها سمعا و وعدا فقال إمام الحرمين و القاضي: نعم لكن بدليل ظنيّ لم يثيب في ذلك نص قاطع لا يحتمل التأويل. و قال إمامنا أبو الحسن الأشعري: بل بدليل قطعي."

[751]ـ هو محمد بن محمد بن أحمد بن عبد القادر بن عبد العزيز السنباوي، المعروف الأمير الكبير(مت. ١٢٣٢هـ/١٨١٧م) الأصل المصري الإمام الشهير، عالم بالعربية من الفقهاء المالكية. ذائع الصيت، كبير القدر، مشارك في العلوم العقلية و النقلية ولد في ناحية سنبو و توفى بالقاهرة و تعلم في الأزهر. أكثر كتبه حواش و شروح أشهرها: حاشية على إتحاف المريد شرح عبد السلام اللقاني على جوهرة التوحيد و بهامشها الشرح المذكر بولاق ١٢٨٢، المط الأزهرية ١٣٠٠، ١٣٠٩ أنظر: (هدية العارفين لإسماعيل باشا، ٣٥٨/٢)، (الأعلام للزركلي، ٧١/٧)، (معجم المؤلفين لكحالة، ٦٨/٩)، (الفكر السامي، للحجوي، ٣٥٤/٢)، (معجم المطبعات للسركيس، ٤٧٣/٢ـ٤٧٤).

[752]ـ وردت هذه العبارة في حاشية محمد بن محمد الأمير على إتحاف المريد شرح عبد السلام اللقاني على جوهرة التوحيد، ٣٨٣، كذا: "(قوله: ظني) لكنه قريب من القطعي، و عدم القطع لإحتمال صرف القواطع لخصوص توبة الكافر بالإسلام"

للنووي [753]و الخادمي في البرقية[754] كما سبق ذكرهما و لهذا أى: "لثبوت قبول التوبة بالأدلة القطعية عند أصحابنا قالوا إن من قال إن التوبة الصحيحة في مشيئة الله تعالى يخاف على قائله الكفر" كما سبق: من الكرماني[755]" و : "أما رغبة الصحابة في قبول توبتهم من الذنوب و المعاصي كما في قبول صلاتهم و سائر أعمالهم فلكونهم غير جازمين بحصول شرائطها[756] و : "أما تأخير قبول توبة المختلفين عن الجهاد[757] مع إخلاص توبتهم و كثرة بكائهم و شدّة ندامتهم فمنه عليه السلام لعدم إطلاعه على ما في قلبهم و للتأدب مع الله في الإستقلال بالحكم في أمرهم و أما منه سبحانه و تعالى فلعلمه أخر إظهار قبول توبتهم زجرا لهم و لأمثالهم من عودهم إلى ذنبهم على أنه لا يبعد أنهم ما خلصهم في نيتهم إلا عند نزول قبول توبتهم. ثم إن التوبة هي الندم عن المعصية من حيث هي معصية و الإقلاع عنها في الحال أى في حال التلبس بالمعصية مع العزم على أن لا يعود إليها إذا قدر عليها"[758] هذا إذا كانت التوبة فيما بينه و بين الله كشرب الخمر و أما إن كانت مما فرط فيه من حقوق الله كصلاة و صيام و زكاة فتوبته أن يندم على تفريطه أولاً ثم يعزم أن لا يعود أبدا و لو بتأخير صلاة عن وقتها ثم يقضي ما فاته جميعا و أما أن كانت عما يتعلق بالعباد فإن كانت من مظالم الأموال فيتوقف صحة التوبة منها على ما قدمناه في حقوق الله على الخروج عن عهدة الأموال و إرضاء الخصم في الحال و الإستقبال بأن يتحلل منهم أو يردها إليهم أو إلى من يقوم

---

[753]ـ أنظر في فتح المبين في شرح الأربعين لإبن حجر الهيتمي، ١٧٣، مثل: "و إن علانية فعلانية ثم ظاهر النصوص أن التوبة الصحيحة بشروطها تكفر الذنب قطعا كما يقطع بقبول إسلام الكافر قيل"

[754] ـ أنظر في البريقة للخادمي، ٢٤١/١، مثل: "فالتوبة منها مقبولة قطعا و إن من غيرها فمرجوة. أقول ظاهر النصوص هو القطع مطلقا بلا تفرقة إلا إذا لم تقارن بشروطها و أركانها"

[755]ـ أنظر في المسالك في المناسك للإمام أبي منصور محمد بن مكرم بن شعبان الكرماني، ١٤٨/١، مثل: " ولا يجوز لأحد أن يقول: إن قبول التوبة النصوح في مشيئة الله تعالى. فإن ذلك جهل محض، و يخاف على قائله الكفر؛ لأنه وعد قبول التوبة قطعا، و هذا بخلاف الإيعاد، فإن العفو و ترك العقوبة كرم منه؛ لا أنه خلف. وهذا هو مذهب أهل السنة و الجماعة خلافا للمعتزلة. تمامه عرف في الأصول."

[756] ـ وردت ما بين القوسين في شرح الفقه الأكبر، ٢٥٩، كذا: " رغبة الصحابة في قبول توبتهم من الذنوب و المعاصي كما في قبول صلاتهم و سائر أعمالهم فلكونهم غير جازمين بحصول شرائطها"

[757]ـ وردت ما بين القوسين في شرح الفقه الأكبر، ٢٥٩، " حديث المخلفين عن غزوة تبوك أخرجه البخاري ٤٤١٨، و مسلم ٢٧٦٩؛ و أبو داود ٣٣٢٠ ... كلهم من حديث كعب بن مالك."

[758] ـ وردت هذه العبارة في شرح كتاب الفقه الأكبرللإمام الملا علي القاري، ٢٥٩ ـ ٢٦٠، كذا: " ولذا حس من الله تعالى و من رسوله تأخير قبول توبة المتخلفين عن الجهاد مع رسول الله مع إخلاص توبتهم، و كثرة بكائهم، و شدة ندامتهم..." و كذا مثل: " و في الشريعة هي الندب على المعصية من حيث هي معصية مع عزم أن لا يعود إليها إذا قدر عليها كذا عرفه المتكلمون..." ؛ "الندامة على الماضي ، و الإقلاع في الحال، و العزم على عدم العود في الإستقبال،"

مقامهم من وكيل أو وارث هذا."[759] و في القنية[760] : "رجل عليه ديون لا ناس لا يعرفهم من غصوب و مظالم و جنايات يتصدق بقدرها على الفقراء على عزيمة القضاء إن وجدهم مع التوبة إلى الله".[761] و (في فتاوى [762]قاضي خان)" :رجل له خصم فمات و لا وارث له يتصدق عن صاحب الحق بقدر ماله عليه ليكون وديعة عند الله بوصولها إلى خصمائه".[763] و أما إن كانت المظالم في الأعراض كالقذف و الغيبة فيجب في التوبة فيها مع ما قدمناه في حقوق الله أن يخبر أصحابها بما قال من ذلك و يتحلل منهم فإن تعذر ذلك فليعزم على أنه متى وجدهم تحلل منهم فإذا حللوه سقط عنه ما وجد عليه لهم من الحق فإن عجز عن ذلك كله بإن كان صاحب الغيبة ميتا أو غائبا مثلا فليستغفر الله و المرجو من فضله و كرمه أن يرضى خصماءه من خزائن إحسانه فإنه جواد كريم رؤف رحيم.[764] و (في روضة العلماء :[765]" إذا تاب الله عليه و صاحب الغيبة إذا تاب لم يتب

---

[759] ـ وردت هذه العبارة في شرح كتاب الفقه الأكبرللإمام الملا علي القاري، ٢٦٣ـ٢٦٤، كذا: " ثم هذا إن كانت التوبة فيما بينه و بين الله كشرب الخمر، و إن كانت عما فرط فيه من حقوق الله كصلاة و صيام و زكاة فتوبته أن يندم على تفريطه أولاً، ثم يعزم على أن لا يعود أبدا و لو بتأخير صلاة عن وقتها ثم يقضي ما فاته جميعا، و إن كانت عما يتعلق بالعباد فإن كانت من مظالم الأموال فتتوقف صحة التوبة منها مع ما قدمناه في حقوق الله تعالى على الخروج عن عهدة الأموال و إرضاء الخصم في الحال و الإستقبال بأن يتحلل منهم، أو يردها إليهم أو إلى من يقوم مقامهم من وكيل، أو وارث هذا."

[760] ـ هي قنية المنية لتتمم الغنية أو قنية أو قنية الفتاوى للشيخ الإمام، أبي الرجاء نجم الدين مختار بن محمود بن محمد الزاهدي، الغزميني، الحنفي. (مت ٦٥٨هـ/١٢٦٠م). على مذهب أبي حنيفة. إستفاها من البحر المحيط للبديع القزوبني. مشهور بضعف الرواية. أنه إستصفاها من منية الفقهاء لإستذ بديع بن منصور العراقي. و رقم أسامي الكتب و المفتين بأول حروفها. أنظر: (كشف الظنون لحاجي خليفة، ١٣٥٧/٢)، (تاج التراجم لإبن قطلوبغا، ٢٩٥/١)، (الفوائد البهية للكنوي، ٢١٢)، (الجواهر المضية للقرشي، ١٦٦/٢).

[761]ـ وردت هذه العبارة في قنية الفتاوى لزاهدي، ١٠٩، كذا: " رجل عليه ديون لا ناس لا يعرفهم من غصوب و مظالم و جنايات يتصدق بقدرها على الفقراء على عزيمة القضاء أن وجدهم مع التوبة ألى الله تعالى"

[762] ـ هي الكتاب فتاوى قاضيخان لأمام فخر الدين قاضي خان حسن بن منصور الأزجندي الفرغاني(ت. ٥٩٢هـ/١١٩٦م) فقه حنفي في أربعة أسفار معتمدة عند أجلة الفقهاء. وهي مشهورة مقبولة، معمول بها، متداولة بين أيدي العلماء و الفقهاء، و كانت هي نصب عين من تصدر للحكم و الإفتاء. ذكر فيها جملة من المسائل التي يغلب وقوعها و تمس الحاجة إليها، وتدور عليها واقعات الأمة. و ترتيبها على ترتيب الكتب المعرفة.بين العلماء فرعا و أصلا. و فيها كثرت فيه الأقاويل من المتأخرين. إقتصر منه على قول أو قولين. وقدم ما هو الأظهر و وضع له فهرسا مفصلا. طبع حجر كلكته ١٢٥١ـ ١٨٣٥، جزء ٤ لكنو ١٢٩٣ و طبعت بهامش الفتاوى الهندية أو العالمكرية و بهامش الفتاوى السراجية الاوشي. محكمة السلطان في مختصر فتاوى قضيخان لاشرف ابن يوسف بن إينال الطرازي الحنفي فرغ ٧٦١. أنظر: (كشف الظنون للحاجي خليفة، ١٢٢٧/٢)، (معجم المطبعات للسركيس، ١٤٨٧/٢ـ ١٤٨٨)، (إيضاح المكنون لإسماعيل باشا، ٤٤٤/٤).

[763]ـ وردت هذه العبارة على فتاوى قاضي خان، ٢٤٨/٣، كذا: رجل مات و له على رجل حق و لم يخلف وارثا قالوا يتصدق المديون بما عليه عن الميت ليكون ذلك وديعة عند الله تعالى فيوصله إلى خصمه يوم القيامة"

[764] ـ وردت هذه العبارة في شرح الفقه الأكبر لملا علي القاري، ، ٢٦٥، كذا: " و أما إن كانت المظالم في الأعراض كالقذف و الغيبة فيجب في التوبة فيها مع ما قدمناه في حقوق الله أن يخبر أصحابها بما قال من ذلك و يتحلل منهم، فإن تعذر ذلك فليعزم على أنه متى وجدهم تحلل منهم فإذا حللوه سقط عنه ما وجب عليه لهم من الحق، فإن عجز عن ذلك كله بأن كان صاحب الغيبة ميتا أو غائبا مثلا فليستغفر الله، و المرجو من فضله و كرمه أن يرضي خصماءه من خزائن إحسانه فإنه جواد كريم رؤوف رحيم."

[765]ـ هي روضة العلماء و نزهة الفضلاء للحسين بن يحيى بن علي الزندويستي البخاري، المبتغي الحنفي، فقيه (مت. ٣٨٢ـ٤٠٠هـ/٩٩٢م). نظم في فقه الحنفية. قال: صنفت هذا الكتاب و أمليته مرارا على الأصحاب و كان خاليا عن المسائل، الفقه و الحكم. فسألني بعض من قد ابتلي بالجلوس في المجالس العامة، بأن اصنفه ثانيا، فصنفت كتابي هذا و جمعت في أول كل باب من أخوات المسائل مقدار حمسة إلى عشرة. ثم بنيت عليها كتاب الله و أخبار الرسول و الحكايات، و ذكر أبوابا كثيرة. و قد إختصره المولى محمد الثيره وي، المعروف بعيشي (متوفي ١٠١٦هـ). أنظر: (كشف الظنون لحاجي خليفة،٩٢٨/١)، (الأعلام للزركلي، ٣١/٥)، (هدية العارفين لإسماعيل باشا، ٣٠٧/١).

الله عليه حتى يرضى عنه خصمه".[766] و قال (الفقيه أبو الليث) :[767]"قد تكلم الناس في توبة المغتابين هل تجوز من غير أن يستحل من صاحبه قال بعضهم تجوز و هو عندنا على وجهين أحدهما إن كان ذلك القول قد بلغ إلى الذي أغتابه فتوبته أن يستحل منه و إن لم يبلغ فيستغفرالله تعالى و يضمر على أن لا يعود إلى مثله".[768] و في (روضة العلماء :("سألت أبا محمد فقلت له إذا تاب صاحب الغيبة قبل وصولها إلى المغتاب عنه هل تنفعه توبته قال نعم تنفعه توبته فإنه تاب قبل أن يصير الذنب ذنبا أى ذنبا يتعلق به حق العباد لأنها أنما تصير ذنبا إذا بلغت إليه قلت فإن بلغت إليه بعد توبته قال لا تبطل توبته بل يغفر الله لهما جميعا المغتاب بالتوبة و المغتاب عنه بما لحقه من المشقة لأنه كريم و لا يجمل من كرمه رد توبته بعد قبولها بل يعفو عنهما جميعا."[769] : "و أما إذا قال بهتانا بأن لم يكن ذلك فيه فإنه يحتاج إلى التوبة في ثلات مواضع أحدها أن يرجع إلى القوم الذين تكلم بالبهتان عندهم فيقول إني قد ذكرته عندكم بكذا و كذا فاعلموا إني كنت كاذبا في ذلك و الثاني أن يذهب إلى الذي قال عليه البهتان و يطلب الرضا عنه حتى يجعله في حل منه و الثالث ان يتوب كما سبق في حقوق الله تعالى فليس شيء من العصيان أعظم من البهتان فلابد أن يكون العبد مشتغلا بالتوبة في كل حين"[770] و أو إن كما ورد في ذلك الأحاديث قال النبي عليه السلام: (لم يصر من إستغفر وإن عاد في اليوم سبعين مرة)[771] و قال: (توبوا إلى ربكم فإني إليه في

---

[766]ـ وردت هذه العبارة في روضة العلماء للشيخ إبي علي حسين بن يحيى البخاري الزندويستي الحنفي، ٢٣٠ـ٢٣١، مثل: "أنه قال رسول الله صلى عليه و سلم: [إياكم و الغيبة فإنها أشد من الزنا، قالوا يا رسول الله و كيف الغيبة أشد من الزنا؟ فقال عليه السلام إن الرجل يزني ثم يتوب فيتوب الله عليه، و إن صاحب الغيبة لا يغفر له حتى يغفر له صاحبها".

[767]ـ هو نصر بن محمد بن أحمد بن إبراهيم أبو الليث السمرقندي (ت ٣٧٣هـ/٩٨٣م). الفقيه الحنفي السمرقندي، المفسر، الصوفي الملقب بإمام الهدى. و هو إمام الكبير صاحب الأقوال المفيدة و التصانيف المشهورة. له عيون المسائل و تنبيه الغافلين و بستان العارفين. أنظر: (تاج التراجم لإبن القوطلبغا، ٣١٠)، (الفوائد البهية للكنوي، ٢٢٠)، (الجواهر المضية، للقرشي، ١٩٦/٢)، (هدية العارفين، لإسماعيل باشا، ٤٩٠/٢).

[768]ـ وردت هذه العبارة في تنبيه الغافلين بأحاديث سيد الأنبياء و المرسلين للسمرقندي أبو الليث، ١٦٦/١، كذا: " قد تكلم الناس في توبة المغتاب، هل تجوز من غير أن يستحل من صاحبه؟ قال بعضهم يجوز و قال بعضهم لا يجوز ما لم يستحل من صاحبه. و هو عندنا على وجهين: إن كان ذلك القول قد بلغ إلى الذي إغتابه، فتوبته أن يستحل منه، و إن لم يبلغ فليستغفر الله تعالى و يضمر أن لا يعود إلى مثله."

[769] ـ وردت هذه العبارة في روضة العلماء للشيخ ألي حسين بن يحيى البخاري الزندويستي، ٢٣٣، كذا: " قالت سألت الإمام أبا محمد رحمهم الله إذا تاب صاحب الغيبة قبل وصولها إلى المغتاب فيه هل تنفعه توبته؟ قال: نعم؛ فإنه تاب قبل أن يصير ذنبا، لأنها أنما تصير ذنبا إذا بلغت إليه. قلت فإن بلغت إليه بعد توبته؟ قال: لا تبطل توبته بل يغفر لهما جميعا المغتاب بالتوبة و المغتاب عليه بما لحقه من المشيئة."

[770] ـ أنظر في وردت هذه العبارة في روضة العلماء للشيخ ألي حسين بن يحيى البخاري الزندويستي، ٢٣٥.

[771] ـ أخرجه البيهقي، في الآداب، ٣٤٢/١، و في شعب الإيمان، ٣٠٨/٩.؛ ـ و ورد الحديث هذا كما أتى: {" من استغفر فلم يصر و إن عاد..} في مسند أبي يعلى للموصلي، ١٢٤/١ـ ورد الحديث هذا كما أتى: { ما أصر من استغفر و إن عاد في اليوم سبعين مرة} في سنن لأبي داود، ٨٤/٢؛ في الدعاء للطبراني، ٥٠٧/١؛ في السنن الكبرى للبيهقي، ٣١٧/١٠؛ و في الدعوات الكبير، للبيهقي، ٢٣٨/١.

كل يوم مائة مرة) [772]و قال: (إني ليغان على قلبي فاستغفر الله في اليوم مائة مرة) [773]و المراد دفع الخواطر لأن القلب لا ينفك عن الخطرات و الخواطر و الشهوات و أنواع الميل و الإرادة فكان يستعين بالرب تعالى في دفع الخواطر و مما يجب إن يعلم أن السعيد يراد منه من كان سعيدا في علم الله و كذا الشقي فالسعادة و الشقاوة بهذا المعنى مقدّرتان في الأزل لا يتغيران و لا يتبدّلان و لذا قال النبي عليه السلام: (السعيد سعيد في بطن أمه و الشقي شقي في بطن أمه[774].(و يراد منه من كان سعيدا في الحال و كذا الشقي فالسعادة و الشقاوة بهذا المعنى يتبدّلان في المآل أى في الخاتمة فيكون السعيد شقيا و الشقي سعيدا فيكون معنى قولهم السعيد قد يشقي و الشقي قد يسعد إن المتصف بالسعادة في الحل قد يشقي في المآل و بالعكس فالخلاف في هذا الباب لف

{ يقول مصححه محمد الاسيوطي}

نحمدك اللهم على آلائك المتواترة و نعمائك الجليلة المتكاثرة و نصلي و نسلم على نبيك سيد العجم العرب و على آله و أصحابه و من إليهم إنتسب (أما بعد) فقد تم طبع هذه الرسالة البهيه المسماة بالرسالة الحميدية تأليف العلامة الفاضل و إلهمام الكامل سماحتلو مولانا (السيد محمد توفيق أفندي) المعروف بجركشي شيخي زاده منحه الله الحسنى و زيادة و هي رسالة جليلة في بابها سهلة المأخذ لطلابها جديرة بان يعوّل عليها و إن يكون المرجع إليها و زادت بالطبع رقة و جمالا و بهجة و كمالا إذ طبعت بالمطبعة البهية التي محارة حوش قدم من مصر المحميه إدارة منشئها الشهير بلا خفا حضرة محمد أفندي مصطفى و كان تمام طبعها و بدوّ أثمارها و ينعها في

---

772 ـ أحمد بن حنبل، مسند، ٢٢٤/٣٠ـ ٢٢٦؛ ٤٧٣/٣٨؛ محمد بن حبان، صحيح ابن حبان، ٢٠٩/٣؛ في مسند أبي داود، ٥٢٧/٢.

773 ـ خرجه الطبراني، في الدعاء، ٥١٥/١. و وردت هذه الحديث كما أتى: { إنه ليغان ...} في أحمد، في مسند، ٣٩١/٢٩؛ في صحيح لمسلم، ٢٠٧٥/٤؛ في الآداب للبيهقي، ٣٤٠/١، و في السنن الكبرى للبيهقي، ٨٤/٧، و في شعب الإيمان للبيهقي، ١٤٧/٢، ٢١١/٩؛ في المعجم الكبير للطبراني، ٣٠٢/١.

774 ـ ورد الحديث هذا كما أتى: "{الشقي من شقي في بطن أمه و السعيد من سعد في بطن أمه}" أخرجه في المعجم الأوسط للطبراني، ٣/ ١٠٧؛ و في المعجم الكبير للطبراني، ١٧٦/٣، ١٠٠/٩؛ في الإعتقاد للبيهقي، ١٣٩/١؛ و في القضاء و القدر للبيهقي، ١٥٦/١.

شهر ذي الحجة الحرام سنة ١٣١٠ من هجرة المصطفى عليه السلام و على آله و أصحابه الأعلام
ما غرد على غصن بأن حمام.

ARAPÇA KAYNAKLAR

1. Hamîdiyye Risâlesi'nde Kullanılmış Kaynak Eserler

. أحياء علوم الدين، تأليف أبو حامد الغزالي، إستانبول . تركية، ١٩٨٥م. (دار الدعوة).

. إرشاد الساري لشرح صحيح البخاري، تأليف أحمد بن محمد بن أبي بكر بن عبد الملك القسطلاني القتيبي (أبو العباس، سهاب الدين)، مصر، ١٣٢٣ها، (المطبعة الكبرى الأميرية، الإلكتروني).

. البريقة المحمودية في شرح الطريقة المحمدية و الشريعة النبوية، تأليف أبو سعيد عثمان الخادمي و كنارند ديكر شرح رجب افند، إستانبول، ١٣١٨ها (بدار الخلافة العالية: شركت الصحافيه أوثمانه).

. التمهيد في بيان التوحيد، تأليف أبو شكور السالمي، تحقيق عمر تركمان، أنقرة: (نشريات وقف الديانة التركي)، ٢٠١٧م/١٤٣٨.

. تمهيد الأوائل و تلخيص الدلائل، للقاضي أبو بكر البقلاني، المحقق: عماد الدين أحمد حيدر، لبنان، ١٤٠٧هـ/١٩٨٧م، (مؤسسة الكتب الثقافية).

. تهذيب شرح السنوسية = "أم البراهين . العقيدة الصغرى"، تأليف الإمام محمد بن يوسف السنوسي الحسني، تحقيق و تعليق سعيد فودة، عمان . الأردن، ١٤٣٤ها.٢٠١٣م.

، تحقيق التفسير في تكثير التنوير، تأليف الإيجي، عضد الدين عبد الرحمن بن أحمد بن عبد الغفار [İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Damat İbrahim Paşa, nr.134-135]

. تنبيه الغافلين بأحاديث سيد الأنبياء و المرسلين للسمرقندي تأليف أبو الليث نصر بن أحمد بن إبراهيم السمرقندي، دمشق . لبنان، ١٤٢١ها/٢٠٠٠م، (دار ابن كثير)

. تفسير أبي السعود= إرشاد العقل السليم إلى مزايا الكتاب الكريم، تأليف أبو السعود العمادي محمد بن محمد بن مصطفى، بيروت، (دار إحياء التراث العربي)

. تفسير البيضاوي= أنوار التنزيل و أسرار التأويل، تأليف القاضي ناصر الدين الشيرازي البيضاوي، محقق محمد عبد الرحمن المرشلي، بيروت، الطبعة الاولى ١٤١٨ها. (دار إحياء التراث العربي)

. تفسير الخازن= لباب التأويل في معاني التنزيل تأليف علاء الدين علي بن محمد بن إبراهيم بن عمر الشيخي أبو الحسن، المعروف بالخازن، بيروت، ١٤١٥ها، (دار الكتب العلمية)

. تفسير الخطيب الشربيني، مسمى: السراج المنير في الإعانة معرفة بعض معاني كلام ربنا الحكيم الخبير، تأليف شمس الدين، محمد بن أحمد الخطيب الشربيني الشافعي، القاهرة، ١٢٨٥هـ، (بولاق . الأميرية)

. تفسير الرازي= مفاتيح الغيب أو التفسير الكبير، تأليف أبو عبد الله محمد بن عمر بن الحسن بن الحسين التيمي الرازي المقلب فخر الدين الرازي خطيب الري، بيروت، ١٤٢٠هـ.)دار إحياء التراث العربي.(

. تفسير الماتريدي (تأويلات أهل السنة)، تأليف محمد بن محمد بن محمود، أبو منصور الماتريدي، محقق د. مجدي باسلوم، بيروت، لبنان، ١٤٢٦ها/٢٠٠٥ (دار الكتب علمية.أعده أبو إبراهيم حسانين).

. تفسير النسفي= مدارك التنزيل و حقائق التأويل، تأليف أبو البركات عبد الله بن أحمد بن محمود حافظ الدين النسفي، محققه يوسف علي بديوي، بيروت، ١٤١٩هـ/ ١٩٩٨م. (دار الكلم الطيب).

. حاشية محمد الأمير على شرح الجوهرة التوحيد لإمام اللقاني، تأليف أبو عبد الله محمد بن محمد بن أحمد الأميرالكبير سنباوي، قاهرة، ١٤٣٨هـ/٢٠١٧م (المكتبة زهائرالوراقين)

. حاشية الخيالي على شرح العقائد النسفية، تأليف أحمد بن موسى شمس الدين العريف بخيالي الرومي، إستانبول

. حاشية الشيخ محمد الدسوكي على شرح أم البراهين لمحمد السنوسي، تأليف محمد الدسوقي، مصر، ١٢٣٠هـ/١٨١٥م، (دار الكتب العربية).

. حاشية شيخ زاده على تفسير القاضي البيضاوي، تأليف محيي الدين محمد القوجوي شيخ زاده، إستانبول، ١٢٨٢.١٢٨٣هـ. (دار الخلافة العلية: مطبعة السلطانية).

. حاشية على شرح المواقف، تأليف المحقق عبد الحكيم السيالكوتي و مولانا المدقق حسن جلبي، إستانبول، ١٣١١هـ (دار الطبعة العامر).

. حاشية الفاضل الإزميري على المرآت بملا خسرو، تأليف الإزميري محمد بن ولى بن رسول القيرشهري، إستانبول، ١٨٩٠م (مطبعة العامرة).

. حاشية الكستلي على شرح العقائد النسفية، تأليف مصلح الدين مصطفى الكستلي، إستانبول، ١٩٧٠م، (أثر كتاب أوي)

. حاشية الكلنبوي على الجلال على العقائد العدضية، تأليف أبي الفتح إسماعيل بن مصطفى الكلنبوي، إستانبول، ١٣٠٧ها، (مطبعة العامرة).

. روضة العلماء و نذهة الفضلاء، تأليف الحسين بن يحيى البخاري الزندويستي الحنفي، تحقيق بشير برمان، بيروت، ١٤٤٢ها/٢٠٢٠م (دار الكتب العلمية)

. السنن الكبرى، تأليف أحمد بن الحسين بن علي بن موسى الخسروجوردي الخراساني، أبو بكر البيهقي، محقق محمد عبد القادر عطا، بيروت، ١٤٢٤ها/٢٠٠٣م (دار الكتب العلمية)

. سنن أبي داود لأبي داود، المحقق: محمد محيي الدين عبد الحميد، بيروت، المكتبة العصرية.

. شرح جوهرة التوحيد المسمى: إتحاف المريد بجوهرة التوحيد، تأليف أبو محمد عبد السلام بن إبراهيم بن إبراهيم اللقاني، تحقيق محمد محيي الدين عبد الحميد، قاهرة، ١٣٧٥ها/١٩٥٥م، (المكتبة التجارة الكبرى).

. شرح العقائد العضدية، تأليف جلال الدين الدواني، تحقيق و مترجم: مصطفى أقمان، بتمان، ٢٠٢١م. [ضمن النسخة التركية لكتاب، دار المترجم. [Mustafa Akman, *Akaid-i Adudiyye Şerhi* içinde, Batman, 2021.]

. شروح و حواشي العقائد النسفية لأهل السنة و الجماعة الأشاعرة و الماتريدية للمؤلف مجموعة من العلماء؛ أحمد الخيالي، عبد الحكيم السيالكوتي..إلخ، تحقيق أحمد فريد المزيدي، بيروت، ١٤٣٤هـ/٢٠١٣م (دار الكتب العلمية).

. شرح العقائد النسفية، تأليف سعد الدين مسعود بن عمر التفتازاني، تحقيق عبد السلام بن عبد الهادي شنار، بيروت، ١٤٢٨هـ/٢٠٠٧م، (دار البيروتي).

. شرح المقاصد، تأليف سعد الدين مسعود بن عمر التفتازاني، تحقيق عبد الرحمن عميرة، بيروت، ١٤٠٩هـ/١٩٨٩م (عالم الكتب).

. شرح المواقف، تأليف السيد الشريف، المترجم: عمر توركر، إستانبول، ٢٠١٥م

. شرح كتاب الفقه الأكبر، للإمام الأعظام أبي خنيفة النعمان بن ثابت الكوفي، تأليف ملا علي القاري، بيروت، ٢٠١١م، (دار الكتب العلمية).

. العقائد رسائل أو أشهر الرسائل في عقيدة أهل السنة و الجماعة تأليف؛ جمع و ترتيب علي نار، إستانبول، ١٤١٨هـ.) Ali Nar, Akâid Risaleleri)

. عمدة عقائد= عمدة العقائد أهل السنة و الجماعة للإمام أبي البركات النسفي، تحقيق الدكتور عبد الله محمد عبد الله إسماعيل، قاهلرة، ١٤٣٤هـ/٢٠١٣م، (المكتبة الأزهرية للتراث).

. عمدة القاري شرح صحيح البخاري تأليف أبو محمد بن محمود بن أحمد بن موسى بن أحمد بن حسين العينتابي الحنفى بدر الدين العينى، بيروت، (دار إحياء التراث العربي).

. الفقه الأكبر، تأليف أبي حنيفة، (İmamı Azam'ın Beş Eseri: Trc: Mustafa Öz, İstanbul, İFAV, 2011.)

. فتاوى الحانيه (فتاوى قاضي خان)، تأليف أبو المحاسن فخر الدين حسن بن منصور بن محمود الأوزجندي، الفرغاني المعروف بقاضى خان، مصر(قاهرة)، ١٨٦٥م، (بمطبعة محمد شاهين أفندي).

. فتح المبين على شرح الأربعين النووى تأليف أحمد بن حجر الهيتمي، المحقق و المدقق الشيخ حسن ابن علي المدابغي، قاهرة، ١٣٠٧هـ/١٩٧٨م. (مطبعة ميمنية).

. الفتوحات المكية، تأليف أبو عبد الله محيي الدين محمد بن علي ابن العربي، مصر، بولاق، ١٢٧٤م. (طبعة مصرية).

. قنية الفتاوى، تأليف محمد الزاهدي İstanbul Müftülülüğü kütüphanesi, nr.312

. كتاب الإرشاد، تأليف إمام الحرمين الجويني، محقق الشيخ زكريا عميرات، بيروت، دار الكتب العلمية، ١٤٣٧هـ/٢٠١٦م.

. كتاب التوحيد، تأليف أبي منصور محمد بن محمد بن محمود السمرقندي الماتريدي، تحقيق بكر طوبال أوغلى و محمد آروشتي، أنقرة، ٢٠٠٣م/١٤٢٣ها (وقف الديانة التركي)

. كتاب الحكمة البالغة الجنية في شرح العقائد الحنفية، تأليف شهاب الدين أبي الحسن هارون بن بهاء الدين المرجاني، القزان، ١٨٨٨م.، (مطبعة الديجيتال) .

. الكليات معجم في المصطلحات و الفروق اللغوية، تأليف أيوب بن موسى الحسيني القريمي الكفوي، أبو البقاء، محقق عدنان درويش . محمد المصري، بيروت، (مؤسسة الرسالة).

. لباب التأويل في معاني التنزيل، تأليف علاء الدين علي بن محمد بن إبراهيم بن عمر الشيخي أبو الحسن، المعروف بالخازن، دار الكتب العلمية. بيروت، الطبعة الأولي ١٤١٥ها.

. مرآة الأصول شرح مرقاة الوصول، تأليف محمد بن فرامرز الشهير بملا خسرو، تحقيق إلياس قبلان، بيروت، ١٤٣٢هـ/٢٠١١م (دار صادر).

. المسالك في المناسك للإمام أبي منصور محمد بن مكرم بن شعبان الكرماني، تحقيق الدكتور سعود بن إبراهيم بن محمد الشريم، بيروت، ١٤٢٤ها/٢٠٠٣م (دار البشائر الإسلامية).

. المنهاج شرح صحيح مسلم بن الحجاج، تأليف أبو زكريا محيي الدين بن شرف النووي، بيروت، ١٣٩٢ها، (دار إحياء التراث العربي).

. الأدب المفرد لمحمد بن إسماعيل أبو عبد الله البخاري، المحقق: حمد فؤاد عبد الباقي، بيروت، ١٤٠٩هـ/١٩٨٩م. (دار البشائرالإسلامية).

. صحيح البخاري: الجامع المسند الصحيح، تأليف: محمد بن إسماعيل أبو عبد الله البخاري، محقق: محمد زهير بن ناصر الناصر، ١٤٢٢هـ.، دار طوق النجاة.

. صحيح مسلم: المسند الصحيح المختصر بنقل العدل عن العدل إلى رسول الله صلى عليه و سلم، تأليف مسلم بن الحجاج أبو الحسن، المحقق محمد فؤاد عبد الباقي، بيروت، بدون تاريخ. (دار إحياء التراث العرب).

. صحيح ابن حبان لإبن حبان، المحقق: شعيب الأرنؤوط، بيروت: مؤسسة الرسالة، ١٤١٤هـ/١٩٩٣م.

الأداب للبيهقي، بيروت . لبنان، ١٤٠٨هـ/١٩٩٨م، (مؤسسة الكتب الثقافية).

. الدعوات الكبير للبيهقي، المحقق: بدر بن عبد الله البدر، الكويت، ٢٠٠٩م. (غراس النشر و التةزيع).

. الأسماء و الصفات للبيهقي، جدة، ١٤١٣هـ/١٩٩٣م، (مكتبة السوادي).

. السنن الكبرى للبيهقي، المحقق: محمد عبد الغفار عطا، بيروت . لبنان، ١٤٢٤هـ/٢٠٠٣م. (دار الكتب العلمية).

. شعب الإيمان للبيهقي، الرياض . بومباي بالهندي، ١٤٢٣هـ/٢٠٠٣م. (مكتبة الرشد للنشر و الوزيع).

. القضاء و القدر للبيهقي، المحقق: محمد بن عبد الله آل عامر، الرياد، ١٤٢١هـ/٢٠٠٠م، (مكتبة العبيكان).

. الدعاء تأليف سليمان بن أحمد بن أيوب بن مطير اللخمي الشامي، أبو القاسم الطبراني، المحقق: مصطفى عبد القادر عطا، بيروت، ١٤١٣هـ (دار الكتب العلمية).

. المعجم الأوسط، تأليف سليمان بن أحمد بن أيوب بن مطير اللخمي الشامي، أبو القاسم الطبراني، القاهرة: دار الحرمين.

. المعجم الكبير، تأليف سليمان بن أحمد بن أيوب بن مطير اللخمي الشامي، أبو القاسم الطبراني، محقق حمدي بن عبد المجيد السلفي، قاهرة،١٤١٥هـ/١٩٩٤م. (مكتبة ابن تيمية).

. مسند الشاميين للطبراني، المحقق: حمدي بن عبد المجيد السلفي، بيروت، ١٤٠٥هـ/١٩٨٤م. (المؤسسة الرسالة).

. سنن أبي داود، أبو داود سليمان بن الأشعث بن أسحاق السجستاني، المحقق محمد محيي الدين عبد الحميد، بيروت، بدون تاريخ، المكتبة العصرية.

. مسند الإمام أحمد بن حنبل، المحقق: شعيب الأرنؤوط، ١٤٢١هـ/٢٠٠١م.

2. Kaynak Ve Müellifleri Tanıtan Kaynak Eserler

المصادر و المراجع

. التفسير و المفسرون تأليف الدكتور محمد السيد حسين الذهبي، قاهرة، (مكتبة وهبة)

. الأعلام قاموس تراجم لأشهر الرجال و النساء من العرب و المستعربيين و المستشرقين، تأليف خير الدين الزركلي، ٢٠٠٢م (دار العلم للملايين)

. إيضاح المكنون في الذيل على كشف الظنون، تأليف إسماعيل بن محمد أمين بن مير سليم الباباني البغدادي، بيروت . لبنان، بدون تاريخ (دار إحياء التراث العربي)

. البداية و النهاية، تأليف أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي، محقق علي شيري، ١٤٠٨ها/١٩٨٨م (دار إحياء التراث العربي)

. البدر الطالع بمحاسن من بعد القرن السابع، تأليف محمد بن علي بن محمد بن عبد الله الشوكاني، بيروت، بدون تاريخ (دار المعرفة)

. بغية الوعاة في طبقات اللغويين و النحاة، تأليف عبد الرحمن بن أبي بكر، جلال الدين السيوطي، محقق محمد أبو الفضل إبراهيم، لبنان، بدون تاريخ (المكتبة العصرية).

. تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، المحقق: الدكتور بشار عوار معروف، بيروت، ١٤٢٢هـ/٢٠٠٢م. (دار الغرب الإسلامي).

. تاج التراجم في طبقات الحنفية، تأليف قاسم بن قطلوبغا، محقق محمد خير رمضان يوسف، دمشق، ١٤١٣ها/١٩٩٢م (دار القلم)

. تذكرة الحفاظ: طبقات الحفاظ، تأليف شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي، بيروت، ١٤١٩هـ/١٩٩٨م، (دار الكتب العلمية)

. الجواهر المضية في طبقات الحنفية، تأليف عبد القادر بن محمد بن نصر الله القرشي، (مير محمد كتب خانه . كراتشي)

. خلاصة الأثر في أعيان القرن الحادي عشر تأليف محمد أمين بن فضل الله بن محب الدين بن محمد المحبي، بيروت، بدون تاريخ (دار صادر).

. سير أعلام النبلاء، تأليف شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي، محقق شعيب الأرناؤوط، ١٤٠٥ها/١٩٨٥م (مؤسسة الرسالة)

. شذرات الذهب في أخبار من ذهب، تأليف عبد الحي بن أحمد بن محمد ابن العماد العكري الحنبلي، محقق محمود الأرناؤوط، دمشق . بيروت، ١٤٠٦هـ/١٩٨٦م.

. الشقائق النعمانية في علماء الدولة العثمانية، تأليف أحمد بن مصطفى بن خليل، أبو الخير عصام الدين طاشكبري زاده، بيروت، بدون تاريخ (دار الكتاب العربي)

. الطبقات السنية في تراجم الحنفية، تأليف تقي الدين بن عبد القادر التميمي الداري الغزي

. طبقات الشافعية، تأليف تقي الدين ابن قاضي شهبة، محقق د. الحافظ عبد العليم خان، بيروت، ١٤٠٧هـ.، (عالم الكتب).

. طبقات الشافعية الكبرى، تأليف تاج الدين عبد الوهاب بن تقي الدين السبكي، محقق د. محمود الطناحي . د. عبد الفتاح محمد الحلو، ١٤١٣هـ. (هجر للطباعة و النشر و التوزيع)

. طبقات المفسرين، تأليف محمد بن علي بن أحمد، شمس الدين الداوودي، بيروت، بدون تاريخ. (دار الكتب العلمية).

. الضوء اللامع لأهل القرن التاسع، تأليف شمس الدين محمد بن عبد الرحمن بن محمد السخاوي، بيروت، (منشورات دار مكتبة الحياة)

. الفكر السامي في تاريخ الفقه الإسلامي، تأليف محمد بن الحسن بن العربي بن محمد الحجوي، بيروت، ١٤١٦هـ/١٩٩٥م. (دار الكتب العلمية)،

. فهرس الفهارس و الأثبات و معجم المعاجم و المشيحات و المسلسلات، تأليف محمد، المعروف عبد الحي الكتاني، محقق إحسان عياس، بيروت، ١٩٨٢، (دار الغرب الإسلامي).

. الفهرست، تأليف المعروف بابن النديم، محقق إبراهيم رمضان، بيروت، ١٤١٧هـا/١٩٩٧م (دار المعرفة).

. الفوائد البهية في تراجم الحنفية، تأليف أبو الحسنات محمد عبد الحى اللكنوي، بيروت، بدون تاريخ (دار المعفرة)

. الكواكب السائرة بأعيان المئة العاشرة، تأليف نجم الدين محمد بن محمد الغزي، محقق خليل المنصور، بيروت . لبنان، ١٤١٨هـ/١٩٩٧م (دار الكتب العلمية).

. كشف الظنون عن أسامي الكتب و الفنون، تأليف مصطفى بن عبد الله كاتب جلبي القسطنطنية المشهور حاجي خليفة، بغداد، ١٩٤١م (مكتبة المثنى).

. لسان الميزان تأليف أبو الفضل أحمد بن علي بن محمد بن أحمد بن حجر العسقلاني، محقق دائرة المعروف النظامية . لهند، بيروت، ١٣٩٠هـا/١٩٧١م (مؤسسة الأعلامي للمطبعات)

. معجم المؤلفين، تأليف عمر بن رضا بن محمد راغب بن عبد الغني كحالة الدمشق، بيروت، (مكتبة المثنى . إحياء التراث العربي)

. معجم المطبعات العربية و المعربة، تأليف يوسف بن إليان بن موسى سركيس، مصر، ١٣٤٦هـ/ ١٩٢٨م. (مطبعة سركيس).

. مفتاح السعادة و مصباح السيادة في موضوعات العلوم، تأليف أحمد بن مصطفى طاشكبري زاده، بيروت،١٤٠٥هـ/١٩٨٥م. (دار الكتب العلمية).

. مناهل العرفان في علوم القرآن، تأليف محمد عبد العظيم الزرقاني، (مطبعة عيسى البابي الحلبي و شركاه)

. وفيات الأعيان و أنباء الزمان، تأليف أبو العباس شمس الدين أحمد بن محمد بن إبراهيم بن أبي بكر ابن خلكان، البرمكي الإربلي، محقق إحسان عباس، بيروت، ١٩٠٠. ١٩٩٤ (دار صادر)

. هدية العارفين أسماء المؤلفين و آثار المصنفين، تأليف إسماعيل بن محمد أمين بن مير سليم البغدادي، إستانبول، ١٩٥١م، (أعادت طبعه بالأوفست دار إحياء التراث العربي. لبنان.

SONUÇ

Çerkeşîzâde Mehmet Tefvîk Efendi, Osmanlı'nın kritik son dönemlerininde devletin farklı kademelerinde önemli vazifeler yapmış, kelam ilmi başta olmak üzere birçok alanda eser ve risaleler vermiş çok yölü bir Osmanlı âlimidir. İstanbul'da taavvuf ve ilim ehli meşhur Çerkeşîzâdeler ailesindendir. Tevfik Efendi'nin telif ettiği Hamîdiyye Risâlesi'nin tahlil, tecüme ve ilmi neşri yapılarak tezimizde incelenmiştir. Önce müellif Çerkeşîzâde Mehmed Tevfîk Efendi'nin hayatı, görevleri, eserleri ve ilmî ve kelamî kişiliği tanıtıldı. Sonra Hamîdiyye Risâlesi'nin özellikleri ve basım süreci ve önemi hakkında mukaddime ve son sayfasında yazılan ithafların tercümesi yapıldı. Sonra tezimizin ilk bölümünde Hamîdiyye Risâlesi'nde kullanılan kaynaklarının tahlili yapıldı. Kullanılan kaynaklar tanıtıldığı gibi bu kaynakların karakteristik özellikleri hakkında bilgiler verildi. İslami ilimlerin tümünde olmak üzere ve onlar arasında en çok kelam ilminde Eş'ari ve Mâtürîdî kelamcıların eserleri yer almıştır. Bu kaynaklar, daha çok ilim geleneğine bağlı olarak yazılmış şerh ve hâşiye türü kaynaklardır. Hamîdiyye Risâlesi de klasik ilim geleneğinde şerh ve hâşiye metoduyla yazılmış Arapça bir risaledir. Eser kelamî konularla ilintili ilk kelâmi tartışmalar ekseninde tevbe etmenin ve tevbeyi kabul etmenin vacip olması meseleleri yoğun şekilde ele alınarak İslami ilimler tarihinde başlangıçtan Osmanlı son dönemine kadar önemli Ehl-i sünnet ulemasının görüşleri, metin, şerh ve hâşiye türü eserlerinden nakillerle derlenerek ele alınmıştır. Tevfîk Efendi, fikirlerini az beyan ettiğ eserinde tüm İslami ilimlerden eserine nakiller yapması ilmi nüfuzuna dalalet etmektedir. Eserin ilmi neşrinde, esere alıntı yapılan metinlerin kaynaklarının yerleri ile kaynaklar ve müellifleri tanıtıldığı gibi Türkçe tercümesiyle de alıntı yapılan ibarelerin kullanılan kaynaklardaki yerleri ile kaynaklar hakkında bilgiler ilmi neşerinde yapıldığı şekliyle Arapçadan Türkçeye aktarılarak gösterildi. Hamîdiyye Risâlesi'nin muhtevasının tahlili de yapıldı. Risalenin muhtevasında tevbe ve eserde yoğun olarak ele alınan tevbenin vücubiyeti meseleleri Ehl-i sünnet'in görüşlerinin eserlerinden derlendiği konular yer almaktadır. Tevbenin vacip/zorunlu görülmesi hakkında iddiaların temelleri Mutezile'nin görüşlerine dayanır. İslam tarihinde iç hadiseler sonucu ilk ihtilaflara sebep olan ilk tartışılan konuların başında gelen büyük günah (mürtekib-i kebîre) işleyenin imanî konumu hakında ilk tartışmalar ve akabinde ilk

itikadi mezhepler ortaya çıkmıştır. Böyle dönemde büyük günah sahibi kişinin imanî durumu ile alakalı farklı söylemlerle ve itikadi konularda akli meteodu savunan Mutezile mezhebi doğmuştur. Mutezile, kelam ilminin önemli konuları arsında yer alan büyük günah meselesi bağlamında ele alınan tevbe, kul için tevbe etmesi, kabul edilmesi açısından da Allah'a vacip görmüştür. Tevbenin kul için vacip görmelerini temelde adalet ilkesi bağlı olarak el-menzile beyne'l-menzileteyn ve vaîd ilkelerine göre değerlendirmiştir. Mutezile'ye göre büyük günah sahibi, iman ile küfür arasında fısk konumunda, yani iki yer arasında el-menzile beyne'l-menzile konumdadır. Bu kişinin tekrar imanını elde edebilmesi için tevbe etmesinin şart olduğunu "el-menzile beyne'l-menzileteyn" ilkelerine göre açıklamış ve cehennem azabından kurtuluşunun tek yolunun da "vaîd" ilkesine göre izah ederek tevbe etmesinin vacip olduğunu iddia etmiştir. Büyük günah sahibi kulun ettiği tevbesininin kabul edilmesinin Allah'a vacip olduğuna dair görüşlerini de yine dalet ilkesine bağlı olarak hüsün-kubuh anlayışlarıçerçevesinde vacip kavramına verdiği manaya göre adalet ilkesi gereğince aslah teorisine bağlı olarak tevbenin kabulünün, Allah üzerine aklî ve şer'i olarak vacip "vücub Alallah" fiillerden olduğunu iddia etmiştir. Mutezile'nin bu görüşlerine karşılık Ehl-i sünnet uleması ise, aslah teorisini reddetmişler ve vacip kavramının Allah için kullanılmasını uygun görmemiştir. Onlara göre Allah'ın tevbeleri kabul etmesinin aklen zorunlu olmadığını O'na akli ve şer'î vücub isnad etmenin Allah'ın kudret ve iradesine aykırı olacağı için caiz değildir. Allah'ın şartlarına uyarak yapılan tevbeleri kabul etmesi, vaadi gereği fazileti, keremi ve ihsanıyla kabul eder. Tevbenin kabulünün zorunlu olmasında ise kesin kat'î delil yoktur. Ancak Allah, tevbeyi vaad edererek bildirdiği için günah sahipleri Allah'a ümit ederek tevbe etmeleri gerekir. Şartlarına uyularak yapılan tevbeyi Allah, mutlaka kabul eder. Bundan şüphe edilmesi uygun değildir. Çünkü Allah, v'ad'inden dönmez. Dolayısıyla va'd olarak sem'ân ve sıradan doğal vücub isnad etmek ancak caizdir. Allah'ın günahkâr müminleri affetmesinde ise tevbe etmenin zorunlu olmadığını bu konu Allah'ın dileğine/iradesine bağlıdır. Yani Allah'ın ihtiyar sahibi olarak ezeli ilmi iradesine göre ceza vermede vaîd'inden dönebileceğini açıklamışlardır. Anlaşıldığı kadarıyla *büyük günahın tevbesiz affedilmesinde, yani tevbenin kula vacip olmasında Allah, vaîd'inden dönebilir. Tevbenin kabul edilmesi açısından Allah, vaad'inden dönmez.* Yani Allah şartlarına riayet edilerek edilen tevbeyi mutlaka kabul eder. Ehl-i

sünnet âlimleri, vücub kavramını daha çok Allah'ın âdeti olarak değerlendirmiştir. Hamîdiyye Risâlesi'nin muhtevasında bu konular yoğun olarak ele alınmıştır. Bu meseleler yanında diğer tevbe meseleri arasında tevbenin önemi, kabul şartları gibi konular da yer almıştır. Tüm bu konular ayet-i kerime ve hadis-i şeriflerle de nakledilerek işlenmiştir. Bu bağlamda Hamîdiyye Risâlesi'nde tevbenin vücubu bağlamında ele alınan vücub konusu, kelamî konularla ilintili şekilde önemli kelam eserlerinden, tevbenin vücubiyetiyle ilintili ayetlerin tefsirleri tefsir kaynakalarından ve tevbe ile ilgili sahih tevbenin şartları gibi meseleler fıkıh eserlerinden nakil edilmiştir. Dolayısıyla bu meseleler etrafında Hamidiye Risâlesi, Mutezile'nin fikirlerine karşı Ehl-i sünnet âlimlerinin fikirleri aktarıldığı bir eserdir. Tezimizin muhtevasının tahlilinde biz hem Mutezile hemde Ehl-i sünnetin görüşleri genel olarak değerlendirdik.

Mehmed tevfik Efendi'nin telif ettiği eser ve risalelerini genelde problemli itikadî ve diğer problemli meseleleri ele alarak yazdığını gördük. Müellifin eserleri hakkında çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda da bunu gözlemledik. Hamîdiyye Risâlesi'nin muhtevasının birçok önemli kelâm konularıyla bağlantılı olmasından dolayı muhtevasını daha geniş olarak daha başka çalışmalarda değerlendirilebileceğini ifade etmek istiyoruz.

BİBLİYOGRAFYA

ABDÜLHAMİD, İrfan, *İslâm'da İ'tikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, Trc: Mustafa Saim Yeprem, TDV, Ankara, 2011.

AHMED BİN HANBEL, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani, *el-Müsned*, thk. Şuayb Arnavut, Adil Mürşid, Kahire: Müessesetü'r-Risale, 1421/2001.

ALİ el-KÂRÎ, *Şerhu Kitâbu'l-fikhi'l-ekber li İmam-ı A'zam Numan b. Sabit el-Küfi,* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.

AKGÜNDÜZ, Murat, "Osmanlılar'da Bâb-ı Meşihât'a Bağlı Tedkik-i Müellefât Ve Teftiş-i Mesâhif Meclisleri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 3, Harran, 2002.

AKYOL, İbrahim, "Çerkeşşeyhîzâde Mehmet Tevfîk Efendi Ve Nef'î'ye Nazîresi", *Çankırı Araştırmaları Dergisi*, 1/1, Çankırı, 2006.

ALPER, Hülya, "Mâtürîdî'nin Mutezile Eleştirisi: Tanrı En İyiyi Yaratmak Zorunda mıdır?" *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 11/1, 2013.

APAYDIN, Yasin, "Çerkeşşeyhîzâde Mehmet Tevfik Efendi'nin Mâhiyetin Mec'ûliyeti Meselesine Dair Risâlesi: İnceleme Ve Tahkik", *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi*, 2/1, 2019.

ATAR, Aynur, *Çerkeşîzâde Mehmet Tevfîk Efendi Ve Akaid Risaleleri*, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Gümüşhane, 2019.

AYNî, Bedreddin, Ebû Muhammed b. Mahmud b. Ahmed b. Musa b. Hüseyin Ayntâbi, *Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut, ty.

AZAMAT, Nihat, "Çerkeşi Mustafa Efendi", *DİA*, c. 8, İstanbul, 1993.

BAĞDATLI İSMAİL PAŞA, İsmail b. Muhammed b. Emin b. Mir Selim Babani el-Bağdadi,

_Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-müellifîn ve Âsaru'l-musannifîn, Beyrut, İstanbul, 1951.

_İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyl ala keşfu'z-zünun, Beyrut-Lübnan: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabiyye, Tarihsiz.

BAYRAM, İbrahim, "Çerkeşşeyhîzâde Mehmet Tevfik Efendi'nin Tevhid Anlayışı", *Eskiyeni Dergisi*, 40, 2020.

BEBEK, Adil, "Kebîre", *DİA*, c. 21, Ankara, 2022.

BEYHAKî, Ebu Bekr, Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali, *el-Âdâb*, Beyrut-Lübnan: Müessesetü'l-Kütübi's-Sikafiye, 1408/1988.

_ ed-Daavâtü'l-kebîrr, thk. Bedr b. Abdullah Bedr, Kuveyt, 2009.

_*el-Esmâ ve's-sıfât*, thk. Abdullah b. Muhammed el-Haşidi, Suudi Arabistan, 1413/1993.

_ *Kitâbü'l-Kazâ ve'l-kader*, thk. Muhammed b. Abdullah Al-i Amir, Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1421/2000.

_ *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata, Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2003.

_ *Şuabü'l-îmân*, thk. Doktor Abdulali Abulhamid Hamid, Bonbai-Hind, 1423/2003.

BEYZÂVÎ, Nasırüddin Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Tefsiru'l-Beyzavi= Envâru't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı, Beyrut: Daru't-türasü'l-Arabi, 1418.

BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmail, *Sahîh-i Buhârî=el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Zahîr b. Nâsır En-Nâsır, h.1422, (Daru tavki'n-Necat: Masurati); ve şerh ve talik: Dr. Mustafa Elboğa-Câmiatü Dımeşk.

_*el-Edebü'l-Müfred*, thk: Muhammed Fuad Abdülbaki, Beyrut, 1409/1989.

BURSALI, Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, Haz: A. Fikri Yavuz-İsmail Özen, Meral Yayınevi, İstanbul, ty.

BAKILLANİ, Kadı Ebu Bekr Muhammed b. Tayyib, *Temhîdu'l-Evâil ve Telhîsü'd-delâil*, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Lübnan, 1407/1987.

CÜRCÂNÎ, Seyyid Şerif, Ali b. Muhammed b. Ali, *Şerhu'l-Mevâkıf-Mevâkıf Şerhi*, (metin-çeviri) Çev. Ömer Türker, TYE: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2015.

CÜVEYNİ, İmâmü'l-Haremeyn, *İnanç Esasları Kılavuzu Kitâbü'l-İrşâd*, TDV, Ankara, 2012.

_ *Kitâbu'l-İrşâd*, thk: eş-Şeyh Zekeriya Omayrat, Beyrut, Daru'l-Kütübi'l-İlmiye, h. 1437/m. 2016.

ÇELİK, Ahmet, *Mutezile Açısından İman Ekseninde Günah ve Tevbe*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2008.

ÇERKEŞİZÂDE, Mehmed Tevfik Efendi, *Kasâid-i Tevfik*, İstanbul: Mihran Matbaası, h. 1304.

DAVUDİ, Muhammed b. Ali b. Ahmed Şemseddin, *Tabakatü'l-müfessirin*, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ty.

DESUKİ, Muhammed, *Haşiyetü ala şerhi'l-ümmü'l-berahin li Muhammed es-Senusi*, Mısır: Darü'l-Kütübü'l-Arabiyye, 1912.

DEVVÂNÎ, Celâleddin, *Akaid-i Adudiyye Şerhi*, Çeviren: Mustafa Akman, Mütercim Yayınları, Batman, 2021.

EBÛ DÂVUD es-SİCİSTÂNÎ, Süleyman b. Eş'as b. İshâk, es-Sünen=*Sünenu Ebi Dâvud*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ty.

EBU HANİFE, Numan b. Sabit, *el-Fıkhu'l-Ekber*, (İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri, İçinde) Tercüme: Mustafa Öz, İstanbul: İFAV Yayınları, 2011.

EBÜ'L-BEKÂ el-KEFEVÎ, *el-Külliyât*, thk: Adnan Derviş- Muhammed el-Mısrî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, h. 1094.

EBÜSSUÛD, el-İmâdî Muhammed b. Muhammed b. Mustafa, *Tefsiru ebi's-suûd=İrşâdü'l-akli's-selîm*, Dâru't-Türâsü'l-Arabiyye, Beyrut, ty.

EBÛ ŞEKÛR es-SÂLİMÎ, *et-Temhîd fî beyâni't-tevhîd*, thk. Ömür Türkmen, Ankara: TDV; İstanbul: İSAM, 2017.

EBÜ'L-LEYS SEMEKANDÎ, *Tenbîhu'l-gâfilîn*, Dımeşk-Lübnan: Dar İbn Kesir, 1421/2000.

ELİAÇIK, Muhittin, "Çerkeşîzâde Muhammed Tevfik Efendi'nin Vatan Kasidesi", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2/1, ty.

_"Çerkeşşeyhizâde Muhammed Tevfik Efendi'nin Resâil'i", *Çankırı'nın Manevî Mimarları*, Çankırı, 2017.

EMÎRU'L-KEBÎR es-SÜNBÂVİ, Ebu Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *Haşiyetü Muhammed el-Emîr ala Şerhi'l-Cevhereti't-tevhîd li'l-imam el-Lekânî* (*İthâfü'l-mürîd=Şerhi Cevheretü't-tevhîd*) Kahire: Mektebetü Zehairi'l-Varrakin, 1438/2017.

ESEN, Muammer, *Ehl-i Sünnet Kavramının Oluşum ve Gelişim Süreci*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2009.

FAHREDDİN er-RÂZÎ, Ebu Abdillah Muhammed b. Ömer b. Hasan b. Hüseyin et-Teymi er-Razi, *Tefsiru'l-Razi= Mefatihu'l-Gayb, Tefsiru'l-Kebir*, Beyrut: Dar İhyai et-Türas el-Arabi, h. 1420.

GAZZÂLÎ, Hüccetü'l-İslam Ebû Hâmid muhammed b. muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâ'ü Ulûmi'd-dîn*, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1985.

GELENBEVÎ, Ebu'l-Feth İsmail b. Mustafa, *Hâşiyetü'l-Gelenbevî ale'l-Celâl ale'l-Akâidi'l-Adudiyye*, İstanbul, Şirketi sahafiyei Osmaniyye, h. 1307.

GÖLCÜK, Şerafettin, *Kelâm Tarihi*, Kitap Dünyası Yayınları, Konaya, 2012.

GÖLCÜK, Şerafettin- Toprak, Süleyman, *Kelâm*, Tekin Kitabevi, Konya, 1998.

HACVÎ, Muhammed b. el-Hasen b. el-Arabi b. Muhammed, *el-Fikrü's-Sâmi fî târihi'l-fıkhi'l-İslâmî*, Beyrut: Daru'l-Mektebetü'l-İmiyye, 1416/1995.

HÂDİMÎ, Ebû Saîd Osman, *el-Berîkatü'l-Mahmudiyye fî şerhi't-Tarîkati'l-Muhammediyye ve'ş-şerîati'n-nebeviyye fi's-sîreti'l-Ahmediyye*, İstanbul: Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye: Şirketi Sahâfiye-i Osmaniyye, h. 1318.

HASAN ÇELEBİ, Hamza el-Fenârî, *Hâşiye ala Şerhi'l-Mevâkıf*, İstanbul: Matba-i Amire, 1311.

HATÎB el-BAĞDÂDÎ, Ebu Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit b. Ahmed b. Mehdi, *Târîhu Bağdâd*, thk. Dr. Beşşar İvad Maruf, Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslami, 1422/2002.

HAYALİ, "*Hâşiye ala Şerhi'l-Akâidi'n-Nesefiyye"*, thk. Ahmed Ferid el-Mazidi, *Şurûh ve Havâşi'l-Akâidi'n-Nesefiyye* içinde, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1434/2013.

HÂZİN, Ali b. Muhammed, *Tefsiru'l-Hazin= Lübâbü't-te'vil fî meâni't-tenzîl/Tefsîrü'l-Hâzin*, thk. Muhammed Ali Şahin, Beyrut, h. 1415.

IŞIK, Ayhan, "*Safranbolu Naibi Mehmed Tevfik Efendi ve Kelam Eserleri*", Uluslararası Geçmişten Günümüze Karabük ve Çevresinde Dini, İlmi ve Kültürel Hayat Sempozyumu, Karabük Üniversitesi Yayınları, 2019.

IŞIK, Dilek, *İman Amel İlişkisi Bakımından Büyük Günah İşleyenlerin Durumu*, Necmeddin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2019.

İBN HACER el-ASKALÂNÎ, Ebu'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed, *Lisanu'l-mizan*, thk: Dairetü'l-Ma'rufu'n-Nizamiyye-Hind, Beyrut: Müessetü'l-A'lami, 1390/1971.

İBN HACER el-HEYTEMİ, Ebu'l-Abbas Şehabeddin Ahmed, *Fethu'l-Mübin fî şerhi'l-Erbain*, thk: Hasan İbn Ali el-Müdebagî, Kahire: Matbatü'l-Meymuniye, 1307/1978.

İBN HALLİKÂN, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ebu Bekir, *Vefayâtü'l-a'yân ve enbâü enbâi'z-zaman*, thk. İhsan Abbbas, Beyrut: Dar Sadr, 1971,1900,1994.

İBN HİBBÂN, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed, Ebû Hâtim el-Büstî, *Sahîhu İbn Hibbân*, thk, Şuayb Arnavut, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1414/1993.

İBN KÂDÎ ŞÜHBE, Takıyüddin, *Tabakâtü'ş-Şâfiiyye*, thk. Dr. Hafız Abdülalim Han, Beyrut: Alimu'l-Kütüb, h.1407.

İBN KESÎR, Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer b. Kesir el-Kureyşi, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Ali Şeyri, Daru'l-İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1408/1988.

İBN KUTLUBOĞA, Ebu'l-Fedai Zeynüddin Kasım b. Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, Dımeşk: Daru'l-Kalem, 1413/1992.

İZMÎRÎ, Mevlânâ Mehmed b. Veli b. Resul el-Kırşehri, *Hâşiyetü'l-Fazıli'l-İzmiri ala Mir'at bi'l-Molla Hüsrev=Hâşiye ala Mir'âti'l-usûl,* İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1890.

İBN'ÜL-ARABÎ, Muhyiddin, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye fî ma'rifeti'l-esrâri'l-mâlikiyye ve'l-mülkiyye*, Mısır-Bulak: Daru't-Tıbaati'l-Mısriyye, h. 1274.

İBNÜ'L-İMÂD, Ebu'l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed, *Şeceretü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb,* thk. Mahmud Arnavut, Dımeşk- Beyrut: Dar İbn Kesir, 1406/1986.

İBNU NEDÎM, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak b. Muhammed, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan, Beyrut: Daru'l-Marife, 1417/1997.

ÎCÎ, ADUDÜDDİN, *Tahkîku't-tefsîr fî teksîri't-tenvîr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Damat İbrahim Paşa, nr. 134-135.

KÂDİHAN, Ebu'l-Mehasin Fahreddin Hasan b. Mansur b. Mahmud el-Özkendi el-Fergani, *Fetâvâ'l-Hâniyye=fetâvâ Kâdihân*, Mısır (Kahire): Mehmed Şahin Efendi Matbaası, 1865.

KARA, İsmail, "Unuttuklarını Hatırla!"Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 15/28, 2010.

KARAMAN, Hayreddin, *İslâm Hukuk Tarihi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2011.

KASTALLÂNÎ, Ahmed b. Muhanmmed b. Ebi Bekr, *Şerhu'l-Kastallâni=İrşâdü's-sârî li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Mısır: el-Matbatü'l-kübra el-Emire, h.1323.

KAYA, Sibel, "Mu'tezile Kelâmında "Vücub Alellah" ilkesi ile İlişkilendirilen Fiiller", *Araştırma ve İnceleme-İslâmî Araştırmalar*, s. 2, 2020,

KÂTİP ÇELEBİ (HACI HALİFE), *Keşfü'z-zunûn*, Bağdat: Mektebetü'l-Mesna, m.1941.

KAZANÇ, Fethi Kerim, *Sistematik Kelam*, İçinde, Editör: Mehmet Evkuran, Ankara, Bilimsel Araştırma Yayınları (BİLAY), 2020.

KILAVUZ, A. Saim, *Anahatlarıyla İslâm Akâidi Ve Kelâm'a Giriş*, Ensar Neşriyat, İanbul, 2010.

KILAVUZ, Ulvi Murat-Ahmet Saim, *Kelâma Giriş*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2010.

KİRMÂNÎ, EbÛ Mansur Muhammed b. Mükerrem b. Şaban, *el-Mesâlik fi'l-Menâsik*, dirase ve thk, Suud b. İbrahim b. Muhammed Şureyn, Beyrut: Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye,1424/2003.

KEHHALE, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, Beyrut: Mektebetü'l-mesna- Dar İhyai't-Türasi'l-Arabiyye, ty.

KESTELÎ, Muslihiddin Mustafa, *Haşiyetü Kesteli ala şerhi'l-Akaidi'n-Nesefi*, İstanbul, Eser Kitabevi, 1970.

KETTANÎ, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebir b. Muhammed el-Haseni el-İdrisi, *Fihrisü'l-fehâris*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Daru'l-Garb el-İslami, 1982.

KOLOĞLU, Orhan Şener, *Kelâm Tarihine Giriş*, Emin Yayınları, Bursa, 2019.

KUREŞÎ, Ebu Muhammed Muhyiddin el-Hanefi, *el-Cevâhiru'l-mudıyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, Mir Muhammed Kütüphane- Karatiş. ty.

LEKÂNÎ, Abdüsselam b. İbrahim, *Şerhu Cevheretü't-tevhîd*: *İthafu'l-Mürid bi şerhi Cevhereti't-tevhid*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Kahire: Mektebetü't-Ticareti'l-Kübra, 1375/1955.

LEKÂNÎ, İbrahim b. İbrahim, *Cevheretü't-tevhîd*, (Ali Nar, *Akâid Risâleleri* içinde, Ravza Yayınları, İstanbul, 2016).

LEKNEVî, Ebu'l-Hasenat Muhammed b. Abdülhay, *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, Beyrut, m. 1906.

MARAZ, Hüseyin, "Mu'tezile'nin "El-Menzile Beyne'l-Menzileteyn" Savunusu Ve Doğuşu ile İlişkisi", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 14/1, 2016.

MÂTÜRÎDÎ, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud Semerkandî, *Kitâbü't-tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, Ankara: TDV-İstanbul: İSAM, 2019.

_*Te'vilâtü Ehli's-Sünne=Tefsirü'l-Mâtürîdîyye=Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk: Dr. Mecdî Baslum, Beyrut, Lübnan, Dar'ul-Kütübi'l-İlmiye, 1426/2005.

MERCÂNÎ, Şihabeddin ebi'l-Hasan Harun b. Bahaeddin el-Mercani el-Kazanî, *el-Hikmetü'l-bâliğatü'l-cinniyye fi şerhi'l-Akâidi'l-Hanefiyye*, Kazan, 1888. (Dijital Matbaası).

MOLLA HÜSREV, *Mirâtü'l-usûl fî şerhi Mirkâtü'l-vüsûl*, thk. İlyas Kaplan, Beyrut: Dar Sadr, 1432/2011.

MUHAMMED İBN HİBBÂN, Ebu Hatem, *Sahîhu ibn Hibbân*, thk. Şuayb Arnavut, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1408/1988.

MUHİBBÎ, Muhammed el-Emin b. Fazlillah b. Muhibbillahb. Muhammed, *Hulâsatü'l-eser fi a'yâni'l-karni'l-hâdî aşer*, Beyrut: Dar Sadr, Tarihsiz.

MÜJDECİ, Ahmet, *Kelâmî Açıdan Allah'ın Affı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2007.

MÜSLİM B. HACCÂC, *Sahîh-i Müslim=el-Müsnedü's-sahîh*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki, Beyrut: Daru İhyai't-Tüari'l-Arabi, ty.

NAR, Ali, *Akâid Risâleleri*, Ravza Yayınları, İstanbul, 2016.

NECMEDDİN el-GAZZÎ, Necmeddin Muhammed b. Muhammed, *el-Kevâkibu's-sâ'ire bi menâkıbi a'yâni'l-mieti'l-âşire*, thk. Halil el-Mansur, Beyrut-Lübnan: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418/1997.

NESEFÎ, Ebü'l-Berekât, *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, thk: Yusuf Ali Bedevî, Beyrut, Dâru'l-Kalemi't-Tayyib, 1419/1998.

_*el-Umde=Umdetü'l-akâid=Umdetü akideti Ehli's-Sünne ve'l-Cemaa*, Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1434/2013.

NESEFÎ, Necmeddin Ömer en-Nesefî, (*Şerhu'l-Akaidi'n-Nesefiyye*, içinde, thk. Abdüsselam b. Adülhadi Şennar, Beyrut, 1428/2007.

MOLLA HÜSREV, Muhammed b. Feramuz, *Mir'atü'l-usul Şerhu mirkati'l-vüsul*, thk. İlyas Kablan, Beyrut, 1432/2011.

NEVEVî Ebû Zekeriyya Yahya b. Şeref, *Şerhu'n-Nevevî ala Müslim=el-Minhac Şerhi Sahihi Müslim*, Beyrut: Daru ihyai't-Türasi'l-Arabi, h.1392.

ÖZ, Mustafa, *İmâm-ı A'zamı'ın Beş Eseri*, İfav Yayınları, İstanbul, 2011.

ÖZER, Salim, "Günahların Affında ve Cezaların Düşmesinde Tövbenin Etkisi", *Bilimname Dergisi*, XIV/1, 2008.

ÖZERVARLI, M. Sait, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, İsam Yayınları, İstanbul, 2008.

RÂZÎ, Fahreddin, *Mefâtîhu'l-gayb (et-Tefsîrü'l-kebîr/Râzî Tefsiri*), Dâr İhyâü't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, h. 1420.

SEHÂVÎ, Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman muhammed, *ed-Davü'l-lâmi li ehli'l-karni't-tâsi*, Beyrut: Daru Mektebeti'l-Hayat. ty.

SENÛSÎ, Ali Muhammed b. Yusuf es-Senûsî el-Hasenî, *Akâidü's*-Senûsî (*el-Akîdetü's-suğrâ, Ümmü'l-berâhîn*), *Tehzîbu Şerhi's-Senusiyye* içinde

_*Tehzîbu Şerhi's-Senusiyye:"ümmü'l-berâhîn-el-Akidetü's-Suğra"*, thk. Said Füde, Amman-Ürdün: Daru Nuri'l-mübin, 1434/2013.

SERKîS, Yusuf b. İlyan b. Musa Serkis, *Mucemü'l-matbuati'l-Arabiyye ve'l-muarrebe*, Mısır: Matbaatü Serkis, 1346/1928.

SİYÂLKÛTÎ, *Şurûh ve Havâş el-Akâidü'n-Nesefiyye* içinde, thk: Ahmed Farid el-Mazidi, Lübnan, 2013.

SONA, Fatih, "Çerkeşşeyhi-zâde Muhammed Tevfîk Efendi'nin Nasîhatnâmesi", çankırı'nın Manevî Mimarları, Çankırı, 2017.

SOYSAL, Mehmet Fatih, *Osmanlı Müelliflerinden Ahmed Âsım Efendi'nin İrâde-i Cüz'iyye Risâlesi ve Probleme Yaklaşımı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2003.

SUBKÎ, Taceddin Abdülvehhab b. Takıyyüddin, *Tabakâtü'ş-Şafiiyyeti'l-kübra,* thk. Mahmud Muhammed et-Tanahi-Abdülfettah Muhammed el-Huluv, h. 1413.

SÜYÛTÎ Celaleddin, Addurrahman b. Ebi Bekr, *Buğyetü'l-vuât,* thk. Muhammed Ebu Fazl İbrahim, Lübnan: Mektebetü'l-Mısriyye, m. 1979.

ŞENSOY, Sedat, "Şerh", İstanbul, *DİA*, 2010, 38/455-458.

ŞEYHZÂDE, Muhyiddin Mehmed Kocaevî, *Hâşiyetü Şeyhzâde ala Tefsiri'l-Kâdı el-Beyzâvî=Hâşiye ala Envârü'-tenzîl*, İstanbul: Darülhilafetilaliyye; Matbaatü's-Sultaniyye, 1282-1283.

ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdullah, *el-Bedru't-tâli bi mehâsini men ba'del-karni's-sâbi*, Beyrut: Daru'l-Marife, ty.

ŞİRBÎNÎ, Hatîb, *es-Sirâcü'l-münîr fi'l-iâne ala marifeti ba'zı meânî kelâmi rabbine'l-hakîmi'l-habîr*, Kahire: Bulak, el-Emîre Matbaası, h. 1285.

TABERÂNÎ, Ebu'l-Kâsım, Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb, *Kitâbü'd-Duâ*, thk. Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413.

_ *El-Mu'cemü'l-Kebîr*, thk. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi, Kahire: Mektebetü ibn Teymiye, 1415/1994.

_ *el-Mu'cemü'l-evsat*, thk. Tarık b. Avzullah b. Muhammed, Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hüseyni, Kahire: Daru'l-Haremeyn, h. 1415.

_ *Müsnedü'ş-Şâmiyyîn*, thk. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1405/1984.

TAGRİBERDÎ, Ebu'l-Mehasin Cemaleddin Yusuf b. Tagriberdi, *en-Nücumu'z-zâhire fi mülüki Mısır ve'l-Kahire*, Mısır: Daru'l-Kütüb, m. 1929.

TAŞKÖPRİZÂDE, Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu's-saâde ve misbâhu's-siyâde fi mevzûâti'l-ulûm*, Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1405/1985.

_*eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fi Ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*, Beyrut: Daru'l-kütübü'l-Arabi, Tarihsiz.

TEFTÂZÂNÎ, Saduddin Mesud b. Ömer, *Şerhu'l-Makâsıd*, thk. Abdurrahman Amîre, Âlimü'l-Kütüb: Beyrut, 1409/1989.

_*Şerhu'l-Akaidi'n-Nesefiyye*, thk. Abdüsselam b. Adülhadi Şennar, Beyrut, 1428/2007.

TEMÎMÎ, Takıyyüddin b. Abdülkadir et-Temimi ed-Dari el-Gazzi, *et-Tabakatü's-seniyye fi teracimi'l-Hanefiyye*, Riyad, 1983.

TOPALOĞLU, Bekir, *Kelâm İlmi Giriş*, Damla Yayınevi, İstanbul, 2012.

_ "Tövbe", DİA, İstanbul, 2012, 41/285-288.

TOPALOĞLU, Bekir-ÇELEBİ, İlyas, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İsam Yayınları, İstanbul, 2010.

TOPUZOĞLU, Tevfik Rüşdü, "Hâşiye", *DİA*, c. 16, İstanbul, 1997.

ULUDAĞ, Süleyman, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi (Şerhu'l-Akâid) Teftazâni*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2010.

YAMAN, Mehmet, *Kelâm'da Günah ve Tevbe*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2006.

YAVUZ, Salih Sabri, "Tevbenin İtizali Yorumu", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 10/3, 2010.

YEŞİL, Şeyma, *Çerkeşîzâde Mehmet Tevfik Efendi ve Kasâid-i Tevfik'i*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2013.

YILDIZ, Muhammet, *Çerkeşizâde Mehmed Tevfik Efendi'nin Kelâmî Görüşleri*, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Karabük, 2019.

YÖRÜR, Ali, "Çerkeşîzâde Mehmed Tevfîk Efendi'nin Mi'râciye'si", Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi, 4/8, 2018.

YÜCER, Hür Mahmud, "Bir İbn Arabî Müdafaası: Çerkeşîzâde Mehmed Tevfîk Efendi Ve *Levâyıhu'l-Kudsiyye Fî Fedâili'ş-Şeyhi'l-Ekber* Adlı Eseri", *Tasavvuf İlmi Ve Akademik Araştırma Dergisi (İbn Arabi Özel Sayısı-1)*, 21/9, 2008.

ZÂHİDÎ, Muhammed ez-Zâhidî el-Gazmînî, *Kunyetü'l-Fetâvâ=Gunyetü'l-Münye li tetmîmi'l-gunye*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, nr. 312, ty.

ZEHEBÎ, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnavut, 1405/1985.

_ *Tezkitü'l-Huffâz*, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.

ZEHEBÎ, Muhammed Seyyid Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Kahire: Mektebetü Vehbe, 1405/1985.

ZİRİKLÎ, Hayrattin, *el-A'lâm*, Beyrut: Daru'l-İlm li'l-Melayin, 2002.

ZENDEVİSTÎ, Hüseyin b. Yahya, *Ravzatü'l-Ulemâ ve Nüzhetü'l-fudalâ*, thk. Beşir Berman, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1442/2020.

ZÜRKÂNÎ, Muhammed Abdülazim, *Menâhilu'l-irfân fî ulûmi'l-kur'ân*, Matbaatü İsa el-Babi el-Halebi, ty.

EKLER:

EK-1: Aşağıda Çerkeşîzâde Mehmed Tevfîk Efendi'nin Risâletü'l-Hamîdiyye isimli eserinin Orjinal Arapça Metninden mukaddime sayfaları ve metnin ilk ve son sayfaları eklidir. [775]

[775] Çerkeşîzâde Mehmet Tevfîk Efendi, *er-Risâletü'l-Hamîdiyye*, Kahire: el-Matbaatü'l-Behiyye, 1310.

﴿هذه تقريظات أفاضل لهذه الرسالة﴾

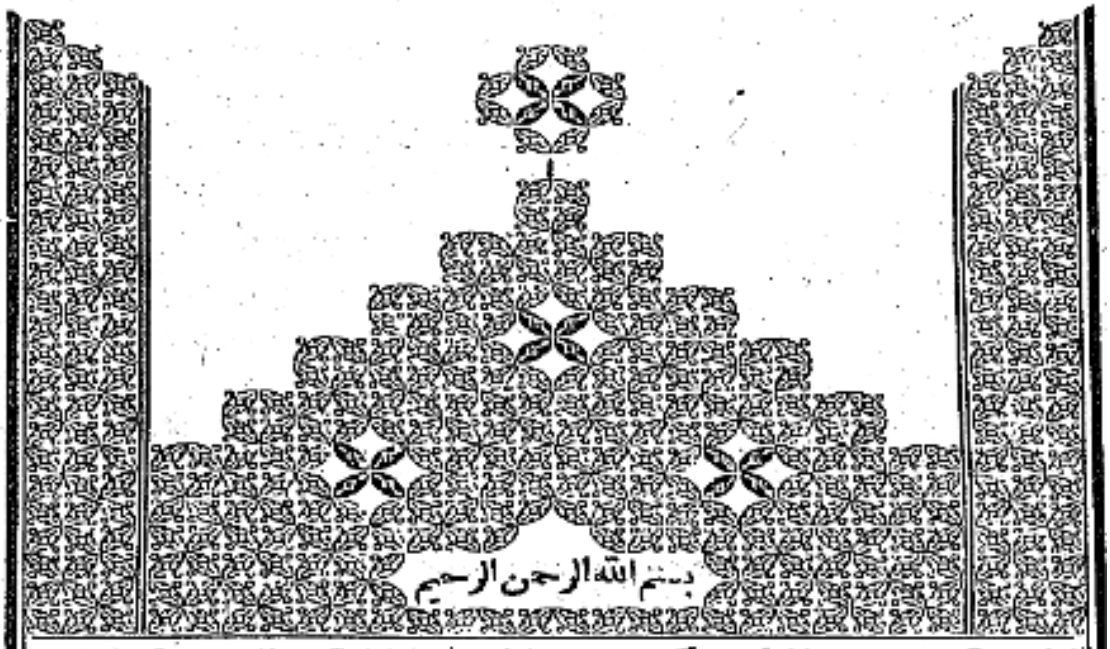
﴿فما كتبه السيد الحاج عمر فهمي رئيس أول محكمة تمييز﴾

قد تشرفت بمطالعة هذه الرسالة الشريفة فوجدتها أحسن ما كتب في هذه المباحث اللطيفة فهي تدل على دقة قريحة مؤلفها واستقامة ذهنه فلله دره واحسانه أطال بقاءه ومتع المسلمين ببركات فضائله وعلمه آمين

حرره الفقير السيد الحاج عمر
فهمي رئيس أول محكمة
تمييز المشرف برتبة
صدر اناضولي

وما كتبه السيد جعفر ابن السيد اسمعيل المدني البرزنجي مفتي الشافعية بالمدينة

الحمد لله الذي أوجب على نفسه الرحمة لعباده وفق ارادته في الازل ومراده فضلا وكرما واستعطافا منه للتوابين عنه الى الاقبال عليه واخبارا بانه أكرم الاكرمين وأرحم الراحمين بعباده المنيبين اليه ووعد بقبول توبة من اليه تاب وانابة من اليه أناب قال جل وعلا وهو الذي يقبل التوبة عن عباده ولو كافرا تاب عن كفره وعناده فوعد الله لا يتخلف شرعا اذ الخلف فيه نقص يجب تنزيه الله عنه قطعا وحسبك في هذا نص من لا ينطق عن الهوى الهادي الى سبيل الرشاد من ضل عن الطريق السوي وغوى حيث قال من وعده الله على عمل ثوابا فهو منجزله ومن أوعده على عمل عقابا فهو بالخيار ان شاء عذبه وان شاء غفر له والصلاة والسلام على سيدنا ومولانا وشفيعنا محمد أفضل من الى ربه اقترب القائل في قصة الاعرابي لا تضيق واسعا يا أخا العرب وعلى آله وأصحابه وتابعيه وأحزابه ﴿أما بعد﴾ فقد أطلعني العلامة الورع التقي الفهامة الرضي النقي صاحب التآليف العديدة والمباحث المحررة المفيده معدن البلاغة والفصاحة حضرة ذي السماحة المعروف بحركشي شيخي زاده بسط الله بساط العلم وزاده مولانا السيد محمد توفيق أفندي ناظر مجلس المشايخ الممنوح المصدر

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذى هدانا لهذا وما كنا لنهتدى لولا ان هدانا الله والصلاة والسلام على من هو أول خلق الله وخاتم رسل الله وعلى سائر الانبياء والمرسلين وعلى آلهم وأصحابهم أجمعين * أما بعد * فاعلم ان المكلف اما شقى واما سعيد مذنب مات غير تائب أو سعيد لم يذنب قط أو سعيد مذنب مات تائبا أما الشقى فهو مخلد فى النار قطعا بالنص القاطع و باجماع الصحابة والسلف قال الشيخ أبو منصور الماتريدى فى التوحيد ان الكفر مذهب يعتقد للابد فعلى ذلك عقوبته ان يخلد فى النار وسائر الكبائر لا تفعل للابد بل فى بعض الاوقات عند غلبة الشهوات فعلى ذلك عقوبتها فى بعض الحالات ان لم يعف عنه ولم تتداركه الشفاعات وأما المذنب السعيد الذى مات غير تائب سواء كان الذنب صغيرة أو كبيرة فامره مفوّض الى الله تعالى قال فى الفقه الاكبر وما كان من السيئات دون الشرك والكفر ولم يتب عنها حين مات مؤمنا فانه فى مشيئة الله تعالى ان شاء عذب وان شاء عفى عنه ولم يعذبه بالنار أبدا قال فى الجوهرة

ومن يمت ولم يتب من ذنبه * فامره مفوّض لربه

وان عاد فى اليوم سبعين مرة) وقال توبوا الى ربكم فانى أتوب اليه فى كل يوم مائة مرة وقال انى ليغان على قلبى فاستغفر الله فى اليوم مائة مرة والمراد دفع الخواطر لان القلب لا ينفك عن الخطرات والخواطر والشهوات وأنواع الميل والارادة فكان يستعين بالرب تعالى فى دفع الخواطر ومما يجب ان يعلم ان السعيد يراد منه من كان سعيدا فى علم الله وكذا الشقى فالسعادة والشقاوة بهذا المعنى مقدرتان فى الازل لا يتغيران ولا يتبدلان ولذا قال النبى عليه السلام (السعيد سعيد فى بطن أمه والشقى شقى فى بطن أمه) ويراد منه من كان سعيدا فى الحال وكذا الشقى فالسعادة والشقاوة بهذا المعنى يتبدلان فى المآل أى فى الخاتمة فيكون السعيد شقيا والشقى سعيدا فيكون معنى قولهم السعيد قد يشقى والشقى قد يسعد ان المتصف بالسعادة فى الحال قد يشقى فى المآل وبالعكس فلا خلاف فى هذا الباب فقط

﴿يقول مصححه محمد الاسيوطى﴾

نحمدك اللهم على آلائك المتواترة ونعمائك الجليلة المتكاثرة ونصلى ونسلم على نبيك سيد العجم والعرب وعلى آله وأصحابه ومن اليهم انتسب ﴿أما بعد﴾ فقد تم طبع هذه الرسالة البهية المسماة بالرسالة الحميدية تأليف العلامة الفاضل والهمام الكامل سماحتلو مولانا (السيد محمد توفيق افندى) المعروف بحركشى شيخى زاده منحه الله الحسنى وزيادة وهى رسالة جليلة فى بابها سهلة المأخذ لطلابها جديرة بان يعول عليها وان يكون المرجع اليها وزادت بالطبع رقة وجمالا وبهجة وكمالا اذ طبعت بالمطبعة البهية التى بحارة حوش قدم من مصر المحمية ادارة منشئها الشهير بلاخفا حضرة محمد افندى مصطفى وكان تمام طبعها وبدو آثارها ويمنعها فى شهر ذى الحجة الحرام سنة ١٣١٠ من هجرة المصطفى عليه السلام وعلى آله وأصحابه الاعلام ماغرد على غصن بان حمام

Türkiye Diy... Kütüp...
Prof. Dr. Günay Kut... Koleksiyonu